

Серыя “Вернутыя з небыцця”

А.І. Валахановіч, У.М. Міхнюк

**СПОВЕДЗЬ У НАДЗЕІ ЗАСТАЦА
ЖЫВЫМ:**

Аўтабіяграфія Браніслава Тарашкевіча

Мінск
БелНДЦДАС
1999

УДК 882.6.09+929 Тарашкевіч
ББК 83.3 (4Бел)
В 15

Серыя заснавана ў 1996 г.

Рэкамендавана да друку Вучоным саветам Беларускага навуко-ва-
даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы

Навуковы рэдактар доктар філалагічных навук А.С. Ліс

Рэцэнзент кандыдат гістарычных навук С.У. Жумар

В 15 **Валахановіч А.І., Міхнюк У.М.** Споведзь у надзеі застацца
жывым: Аўтабіягр. Б. Тарашкевіча. / Рэд. А.С. Ліс. — Мн.:
БелНДЦДАС, 1999. — 200 с., [6] л. іл.; іл. — (Вернутыя з небыцця)

ISBN 985-6099-52-8

Гэта кніга пра выдатнага грамадскага і палітычнага дзеяча Беларусі,
акадэміка АН БССР, вучонага-мовазнаўца, пісьменніка, перакладчыка,
публіцыста, аўтара "Беларускай граматыкі для школ" Б.А.Тарашкевіча (1892—
1938). Упершыню на мове арыгінала публікуецца яго аўтабіяграфія, якая
дапоўнена прадмовай, пасляслоўем і грунтоўнымі каментарыямі, што надае
кнізе арганічную цэласнасць і лагічную завершанасць.

Разлічана на гісторыкаў і літаратараў, усіх тых, хто цікавіцца гісторыяй і
культурай Беларусі.

УДК 882.6.09+929 Тарашкевіч
ББК 83.3 (4Бел)

ISBN 985-6099-52-8

© А.І.Валахановіч,
У.М.Міхнюк, 1999

Навуковае выданне

Серыя “Вернутыя з небыцця”

***Валахановіч Анатоль Іосіфавіч,
Міхнюк Уладзімір Мікалаевіч***

**Сповідзь у надзеі застацца жывым:
Аўтабіяграфія Браніслава Тарашкевіча**

*Загадчык РВА П.П. Журкевіч
Рэдактар У.А. Сарока
Мастак А.У. Леўчык
Карэктар Т.С. Трыгубовіч
Камп'ютэрны набор Т.С. Лубскай
Камп'ютэрная вёрстка А.А. Паляковай*

Здадзена ў набор 10.10.1998. Падапісана да друку 19.03.1999.
Фармац 60x84 1/16. Друк. афс. Ул.-выд. арк. 17,0. Друк. арк. 16,0. Тыраж
120 экз. Зак. 41.

Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы
(БелНДІДАС). Ліцэнзія АВ № 69 ад 12.11.1997 г.
220002, Мінск, вул. Крапоткіна, 55

— *Бронюсь, куды ты ідзеш?* — *словы, кінутыя Францішкам Аляхновічам Браніславу Тарашкевічу ў час іх абмену на савецка-польскай дзяржаўнай граніцы 5 верасня 1933 г.*

ПРАДМОВА

Браніслаў Адамавіч Тарашкевіч. Выдатны дзеяч беларускага нацыянальна-дэмакратычнага адраджэння, вучоны-філолаг, літаратар, акадэмік Беларускай акадэміі навук, аўтар першай "Беларускай граматыкі для школ" — падручніка па беларускай літаратурнай мове. Нарадзіўся 8(20) студзеня 1892 г. у в. Мацюлішкі за 27 км ад Вільні (цяпер Вільнюскі раён, Літва). Бацькі Б.Тарашкевіча былі беднымі сялянамі, але вельмі хацелі даць сыну добрую адукацыю. У 1911 г. ён паспяхова скончыў Другую Віленскую гімназію, у 1916 г. — гісторыка-філалагічны факультэт Петраградскага універсітэта. З 1912 г. быў адным з кіраўнікоў Беларускага навукова-літаратурнага гуртка Петраградскага універсітэта. З 1911 г. член Беларускай сацыялістычнай грамады.

"Багаты слаўнай культурнай мінуўшчынай, поўны маладых творчых сіл... беларускі народ у хуткім часе дасць славянству і ўсяму свету яркія доказы свайго ўваскрашэння і прынясе на раскошны алтар чалавечай цывілізацыі плён свайго нацыянальнага генія, лепшыя кветы свайго вызваленчага духу", — пісаў, углядаючыся з надзеяй у будучыню, у гады рэвалюцыі папалечнік Б.Тарашкевіча А.Цвікевіч. Аб'яўленае Кастрычніцкай рэвалюцыяй права народаў на самавызначэнне і суверэннасць здзяйснялася на Беларусі даволі цяжка. Пасля абвяшчэння БССР СНК рэспублікі на чале з З.Ф.Жылуновічам разгарнуў працу па арганізацыі дзяржаўных органаў, але ў хуткім часе наркомы-беларусы апынуліся ў астрозе. Праўда, праз два дні іх выпусцілі. Праз месяц пасля ўрачыстага абвяшчэння БССР Усебеларускі з'езд Саветаў¹ прыняў рашэнне аб выхадзе са складу БССР Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў. У БССР засталася толькі шэсць паветаў. 27 лютага 1919 г. была ўтворана Літоўска-Беларуская ССР. Кіраўнікі створанай

¹ **Усебеларускія з'езды Саветаў**, цэнтральныя органы дзяржаўнай улады БССР у 1919-1937 гг. Вырашалі пытанні ўнутраннай і знешняй палітыкі, развіцця народнай гаспадаркі, устанавілі асновы заканадаўства БССР. Выканаўчы орган — ЦВК БССР. Усяго праведзена 12 з'ездаў: 1-ы ў 1919 г., 12-ты Надзвычайны — лістапад 1936 і люты 1937 г.

беларускай дзяржавы А.Ф.Мяснікоў² і В.Г.Кнорын адкрыта заяўлялі, што не бачаць ні гістарычнага, ні нацыянальнага аблічча беларускага народа і яго імкнення да самастойнасці і незалежнасці. У газеце "Звезда"³ яны выступілі з філіпсай-папярэджаннем беларускай інтэлігенцыі, каб тая кінула "потугі... к стварэнню "своёго" беларускага мовы, "своёй" нацыянальнай культуры". Гэта абсурдная прэтэнзія-пагроза: "Пусты прымуць гэта к сведенню..." — у будучым стала амаль аксіёмай у адносінах да беларускай інтэлігенцыі. Але беларуская інтэлігенцыя ва ўсе часы і пры ўсіх рэжымах улады заставалася лютэрам мараў і летуценняў беларускага народа, яго апорай і надзеяй на лепшае будучае.

У 1918-1923 гг. Б.Тарашкевіч, адзін з лідэраў Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі, узначальваў яе левае крыло. З 1918 г. ён загадчык Петраградскага аддзялення культурна-асветніцкага аддзела Беларускага нацыянальнага камісарыята (Белнацкама). Падрыхтаваў і выдаў у 1918 г. у Вільні першую "Беларускую граматыку для школ" (кірыліцай і лацінкай). З канца 1920 г. загадчык беларускага сектара дэпартаменту асветы т. зв. Сярэдняй Літвы, пазней дырэктар Віленскай беларускай гімназіі, адзін з заснавальнікаў і кіраўнікоў Таварыства беларускай школы (ТБШ).

У 1922 г. выбраны паслом (дэпутатам) сейма Польшчы, дзе ўзначальваў Беларускі пасольскі клуб (да 1924 г.). З трыбуны сейма актыўна заклікаў да абароны сацыяльных і нацыянальных правоў працоўных, бязлітасна выкрываў палітыку ўрада Польшчы ў адносінах да Заходняй Беларусі. У 1925-1927 гг. адзін з арганізатараў і старшыня ЦК Беларускай сялянска-работніцкай грамады (БСРГ). У студзені 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі і ў маі 1928 г. прыгавораны да 12 гадоў турмы.

У час судовага працэсу над грамадаўцамі ("працэс 56"), які праходзіў 23 лютага - 22 мая 1928 г. у Віленскім акруговым судзе,

² Мяснікоў (Мяснікян) Аляксандр Фёдаравіч (1886-1925), адзін з кіраўнікоў падзей Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. у Мінску, савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч. Скончыў Маскоўскі ўніверсітэт (1911). З верасня 1917 г. да мая 1918 г. старшыня Паўночна-Заходняга абласнога камітэта РКП(б). З лістапада 1917 г. галоўнакамандуючы Заходнім фронтам, са снежня выконваючы абавязкі Вярхоўнага галоўнакамандуючага, са студзеня 1918 г. старшыня Аблвыканзаха. У студзені—лютым 1919 г. член Часовага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі, старшыня ЦК КП(б)У. У лютым 1919 г. Старшыня ЦВК БССР, намеснік старшыні СНК БССР і народны камісар па ваенных справах. Член ЦК КП(б)У у 1919 г., член Прэзідыума ЦК КП(б)Літ у сакавіку 1919—верасні 1920 гг.

³ "Звезда", грамадска-палітычная газета. Перыядычнасць 5 разоў на тыдзень. Першы нумар выйшаў 27 ліпеня (8 жніўня) 1917 г. на рускай мове ў Мінску, з 1925 г. частка матэрыялаў друкавалася і на рускай, частка на беларускай мове, са жніўня 1927 г. — на беларускай мове. З 15(28) верасня да 6(19) кастрычніка 1917 г. выходзіла пад назвай "Молат", з 8(21) кастрычніка да 29 кастрычніка (11 лістапада) 1917 г. — "Буревестник", з 1(14) лістапада 1917 г. — "Звезда". Асвятляе пытанні грамадска-палітычнага, эканамічнага, культурнага і міжнароднага жыцця, дзейнасць кіруючых органаў Беларусі, друкую матэрыялы па гісторыі і культуры Беларусі, ахове прыроды, навіны фізкультуры і спорту. З 1993 г. выдае штотомесячны дадатак "Чарнобыль". Газета актыўна выступае ў абарону вядомых дзеячаў нацыянальна-вызваенчага руху ў Заходняй Беларусі, у т. л. і Б. Тарашкевіча, змяшчала іх лісты, артыкулы і інш. Так, 22 сакавіка 1935 г. на старонках газеты надрукаваны артыкул Б.Тарашкевіча "Мяне "расстралялі"". У лісце ў рэдакцыю газеты "Звезда" ад 2 красавіка 1931 г. Янка Купала выказаў рашучы пратэст супраць арышту Б. Тарашкевіча. 17 студзеня 1967 г. змясціла рэцэнзію М. Базарэвіча на кнігу А. Ліса "Браніслаў Тарашкевіч".

вядомы польскі адвакат Эўгеніюш Смяроўскі⁴, палемізуючы з пракурорам, даводзіў, што на судовым працэсе верх узяў не пошук ісціны, не аб'ектыўны погляд на адраджэнне беларусаў як нацыі, а старонні погляд, шавіністычны ў сваёй аснове. Ён адзначыў: "Чаму быў названы [Б.Тарашкевіч] пракурорам "паўночным" варварам"? Ці не таму, што ў зняволенні пераклаў да апошняга верша "Іляду"⁵, а цяпер перакладае на беларускую мову "Пана Тадэвуша"⁶ Дзеля чаго называць "варварам" чалавека, які прышчапляе беларускай культуры шэдэўр польскай паэзіі, ці варта было супраць гэтага чалавека арганізоўваць судовы працэс, які цягнецца некалькі месяцаў?.." "Тарашкевіч — гэта каштоўнасць, якую можна было здабыць для Польшчы. У Тарашкевічу збіраліся промні, што ішлі ад беларускай вёскі. Тарашкевіч быў агнішчам вялікіх сілаў, і ён гэтыя скарбы мог прынесці Польшчы не ў ахвяру, не ў выглядзе даніны, прыніжальнага дару падданага, а на аснове раўнавар-таснага абмену". Б.Тарашкевіч так адпавядаў у сваім апошнім слове ў Віленскім акруговым судзе над Грамадою: "Многа гаварылася тут пра польскую рамантычную паэзію, якая падбіла сэрца маладога варвара Тарашкевіча. Так, сэрца маладога варвара было падбіта. Але гаварылася гэта з дакорам, так, быццам бы я атрымаў ад вас паэзію, юнацкі ідэалізм, а чым адплаціў вам? Сцвярджаю, што люблю польскую культуру... На Полацкім тракце, непадалёку ад Мацюлішкаў, быў маёнтак, дзе жыў Славацкі, і там жа працаваў мой прадзед — прыгонны мужык. Я не саромеўся таго, што Славацкі еў хлеб з рукі гэтага мужыка, толькі пытаюся: дзе перавага — у кветцы ці ў глебе, на якой гэтая кветка вырасла?.."

У астросе Б.Тарашкевіч пісаў лістоўкі, брашуры, заклікаў працоўных Заходняй Беларусі змагацца за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне, перапрацаваў "Беларускую граматыку для школ", пераклаў на беларускую мову "Іляду" Гамера. Пакаранне адбываў напачатку ў камеры-адзіночцы на Лукішках у Вільні, потым

⁴ **Смяроўскі Эўгеніюш**, вядомы польскі адвакат, які абараняў на "працэсе 56" членаў БСРГ, у тым ліку і Тарашкевіча.

⁵ **"Іляда"**, старажытнагрэчаская эпічная паэма аб Іліёне (Троі), якая прыпісваецца легендарнаму эпічнаму паэту старажытнай Грэцыі Гамеру. Прынята лічыць, што "Іляда" ўзнікла ў 9-8 стст. да н.э. у грэчаскіх іанійскіх гарадах Малой Азіі, на аснове паданняў крыта-мікенскай эпохі. Паэма напісана гекзаметрам (каля 15 тыс. 700 радкоў), у 4-3 стст. падзелена антычным філолагам Зенадотам Эфес-кім на 24 песні. "Іляда" распавядае пра гераічную асаду Троі шматпалемённым ахейскім апаалчэннем на чале з мікенскім правадзьром Агамемнанам. Гаюньня герой паэмы Ахіл, Менелай, Гектар і інш. правадзьры. "Іляда" прадстаўляе свет пэасаным, усёвымераным, якасна аднастайным. На гэтай выснова паэма ў старажытнасці лічылася зводам ведаў, крыніцай філасофіі і паэзіі, разам з тым захавала высокую мастацкую і гістарычную каштоўнасць. Рэальнасць значнай колькасці гістарычных і геаграфічных фактаў эпічнай асновы засведчана археалагічнымі раскопкамі, які пачаў нямецкі археолаг Генрых Шліман (1822-1890). У 1869 г. ён выказаў смелую думку, што месцам Троі з'яўляўся курган Псарык у Малой Азіі. Раскопкі 1870-1890 гг. пацвердзілі яго гіпотэзу, што гамераўскі эпас меў саідную фактычную аснову. З канца 18 ст. "Іляда" неаднаразова перакладалася на рускую мову: упершыню рускім паэтам М.І.Гнедзімам у 1829 г.

⁶ **"Пан Тадэвуш"**, польская нацыянальная эпопея класіка польскай літаратуры Адама Міцкевіча, у якой яскрава праявіліся рэалістычныя тэндэнцыі, стала энцыклапедыяй старапольскага быту, шэдэўрам славаснага жывага і тыпавыя і індывідуалізаванай персанажаў: з гумарам і смуткам маюе Адам Міцкевіч свет шляхецкай даўніны, не загушоўваючы яго заганяў, разумеючы яго гістарычную непазбежнасць і ў той жа час любуючыся яго маляўнічасцю.

былі турмы ў Вронках, зноў на Лукішках, у Грудзёндзы, Беластоку. У абарону Б.Тарашкевіча выступіла прагрэсіўная грамадскасць Заходняй Еўропы (у Мінску камітэт у абарону Грамады ўзначальваў Янка Купала).

У 1930 г. спецыяльным распараджэннем начальніка польскай дзяржавы Юзафа Пілсудскага з мэтай дыскрэдытацыі Б. Тарашкевіч быў вызвалены з турмы.

Пасля датэрміновага вызвалення з турмы ў красавіку 1930 г. Б.Тарашкевіч, паводле рашэння ЦК КПЗБ, канспіратыўна кіраваў дзейнасцю Беларускага сялянска-работніцкага пасольскага клуба "Змаганне", выконваў іншыя заданні. 6 лютага 1931 г., у час праезду праз Паморскі калідор у міжнародным цягніку Берлін-Масква, Б.Тарашкевіч быў затрыманы польскай паліцыяй і арыштаваны. У лістападзе 1932 г. польскі суд прыгаварыў яго да 8 гадоў строгага турэмнага зняволення.

Пакаранне ён адбываў у асноўным у Гродзенскай турме. У снежні 1932 г. у Празе адбыўся мітынг пратэсту прагрэсіўнага беларускага і ўкраінскага студэнцтва і дзеячаў культуры Чэха-славакіі супраць суда над Б.Тарашкевічам. На мітынгі была прынята рэзалюцыя, да якой далучылі свае подпісы вядомыя чэшскія дзеячы навукі і культуры: прафесар Здэнак Неедлы, Мілена Крэйцарава, Марыя Пуйманова, Марыя Маёрава, Гэлена Маліржава, доктар К.Бенеш, доктар Душал Макавіцкі і інш.

5 верасня 1933 г. у выніку абмену палітвязнямі паміж Польшчай і СССР Б.Тарашкевіч пераступіў польска-савецкую дзяржаўную граніцу ў раёне чыгуначнай станцыі Коласава, непадалёку ад першага пагранічнага пункта Савецкага Саюза — чыгуначнай станцыі Негарэлае. З савецкага боку насустрач яму ў Польшчу ішоў беларускі драматург і тэатральны дзеяч Францішак Аляхновіч. Пазней у сваіх мемуарах "У кіпцюрах ДПУ" (1937) Ф.Аляхновіч апіша іх кароткую, пры ўзброеных сведках-пагранічніках, сустрэчу на граніцы. Ф.Аляхновіч папракне Б.Тарашкевіча ў тым, што ён захапіў моладзь сваімі словамі і неапрабаванымі жыццём ідэямі, уцягнуў яе ў Грамаду і тым самым асудзіў яе частку на незаслужаныя пакуты — Ф.Аляхновіч ужо сустракаў некаторых з іх на сумна вядомых Салаўках.

З канца 1933 г. Б.Тарашкевіч працаваў загадчыкам аддзела Польшчы і Прыбалтыкі ў Міжнародным аграрным інстытуце ў Маскве, вывучаў аграрную эканоміку замежных краін, напісаў некалькі брашур па гэтай тэматыцы.

Напачатку Б.Тарашкевіч жыў у мопраўскай гасцініцы, якая мясцілася ля Кузнецкага моста ў Маскве. Ажаніўшыся з Нінай

Аляксандраўнай Палянскай⁷, атрымаў пакой у кватэры венгерскага палітычнага эмігранта, які ў 1937 г. выехаў у Іспанію ў інтэрбрыгаду на барацьбу з фашызмам.

Друкавацца Б.Тарашкевіч пачаў у 1913 г. на старонках газеты "Наша ніва", дзе змясціў нарыс "Беларуская вечарынка ў Пецяярбург" пад псеўданімам Тарас на Парнасе. Пісаў пад псеўданімамі Адам Няверка, Тарас на Парнасе, Я.Тарас, Тарас Язычнік, Т.Навіна, Тарас Навіна, *Віалогусін*. У 1918 г. выдаў першую "Беларускую граматыку для школ", якая вытрымала 6 перавыданняў (1921 г., Мінск, Вільня, Берлін; 1931 г., Вільня; 1991 г., Мінск; 1992 г., Нью-Йорк) і адыграла вялікую ролю ў фарміраванні беларускай літаратурнай мовы і пашырэнні асеты на тэрыторыі Беларусі. Аб важнасці выдання "Беларускай граматыкі для школ" сведчыць ліст Янкі Купалы да Б.Тарашкевіча, які ведаў яго асабіста, у Пецяярбург ад імя Беларускага выдавецкага таварыства:

"Дзядзька Тарас! Што чуваць у Вас з беларускай граматыкай? Ці што-небудзь зрабілі ў гэтым напрамку? Калі маеце ўжо яе нарыс, то будзьце ласкавы прыслаць нам яго, калі не, то будзьце такімі добранькімі і спрытнымі ды як хутчэй гэта зрабіце... Граматыку Вашу хоча Таварыства выдаць і пусціць у свет у "назіданіе" маладому беларускаму пакаленню. Дык варушыцеся, дзядзька, і ў шапку не спіце. Чакаем хуткага ад Вас адказу. Шчыра Вам адданы сакратар выдавецтва І.Луцэвіч".

"Дзядзька" — у гэтым беларускім звароце, які выказаны ў народным духу, былі і глыбокая пачцінасць, і пачуццё блізкасці, роднасці. Тарас — так звалі Браніслава Тарашкевіча родныя, блізкія і знаёмыя. І не выпадкова з сямі псеўданімаў Б. Тарашкевіча — пяць са словам Тарас.

У 1921-1922 гг. Б. Тарашкевіч актыўна выступаў у заходнебеларускім друку з публіцыстычнымі артыкуламі, прысвечанымі актуальным пытанням нацыянальна-вызваленчага руху, апублікаваў нарыс пра беларускага паэта Адама Гурыновіча, свае пераклады з "Іліяды" Гамера. Адбываючы пакаранне ў польскай турме, Б.Тарашкевіч стварыў тэкст песні "Марш Грамады", пісаў лістоўкі, брашуры, у якіх заклікаў працоўных Заходняй Беларусі да барацьбы, працаваў над "Гістарычнай граматыкай беларускай мовы", пераклаў паэму Адама Міцкевіча "Пан Тадэвуш" (да 1981 г. пераклад захоўваўся ў рукапісе, асобным выданнем выйшаў у 1981 г. у

⁷ Тарашкевіч (Палянская) Ніна Аляксандраўна, жонка Б.А.Тарашкевіча. Тарашкевіч ажаніўся з Н.А.Палянскай у 1935 г. у Маскве. Пасля арышту мужа 1 жніўня 1937 г. яна была арыштавана, але 20 красавіка 1938 г. вызваена. Настойліва звярталася ў НКВС СССР, да А.П.Берыі, І.В.Сталіна, каб даведацца пра лёс мужа, але безвынікова. І толькі ў красавіку 1957 г. ёй прыслалі дакументы аб смерці Б.А.Тарашкевіча, аднак не да канца праўдзівыя.

выдавецтва "Навука і тэхніка"⁸. У 1936 г. Дзяржаўнае выдавецтва БССР рыхтавала да выдання зроблены Б.Тарашкевічам поўны пераклад на беларускую мову "Гіяды" Гамера, але карэктура да гэтага часу не знойдзена.

Пераклады Б.Тарашкевіча маюць высокі прафесіянальны ўзровень, яны дакладныя ў перадачы арыгінала. У 1931-1935 гг. ён апублікаваў брашуры "Заходняя Беларусь — плацдарм імперыялістычнай інтэрвенцыі", "Як жывуць сяляне за граніцай", а таксама кнігу "Дыферэнцыяцыя сялянства ў Польшчы ў час крызісу. Польская вёска ў час крызісу".

Асобна варта адзначыць публіцыстычную творчасць Б.Тарашкевіча, яго выступленні-прамовы на пасяджэннях польскага сейма. Публіцыстыка Б.Тарашкевіча належыць да лепшых беларускіх нацыянальных традыцый гэтага жанру. Яна ўключае пытанні асветы, мовы, культуры. Але галоўныя праблемы яго выступленняў — гэта сацыяльныя і палітычныя правы беларусаў як народа, як самастойнай нацыі. Па глыбіні і сіле думкі, грамадзянскай скіраванасці, інтэлектуальнай напоўненасці яны ўзыходзяць да вяршынь беларускай публіцыстыкі першай чвэрці 20 ст. Асэнсаваўшы надзённыя сацыяльныя і нацыянальныя праблемы свайго часу, яна захоўвае не толькі гістарычна-культурную цікавасць, але даносіць да ўдумлівага чытача, які дапытліва ўглядаецца ў будучыню, атмасферу і практыку актыўнага палітычнага жыцця беларускага народа.

Публіцыстычная творчасць Б.Тарашкевіча тычыцца многіх фундаментальных праблем, якія маюць вялікае значэнне для жыцця нацыі. І ў рэшце рэшт, важнае, палымнае, пранікнёнае слова Б.Тарашкевіча даносіць да новых пакаленняў непаўторны і своеасаблівы вобраз той складанай эпохі барацьбы і надзей.

У снежні 1933 г. супрацоўнікі АДПУ СССР⁹ прапанавалі Б.Тарашкевічу напісаць аўтабіяграфію. У той час яго сябрам і папечнікам — былым беларускім паслам у польскім сейме — у Мінскім ДПУ аб'явілі абвінавачвае заключэнне па сфабрыкаванай т.

⁸ "Навука і тэхніка", кніжна-часопіснае выдавецтва Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Камітэта па друку Рэспублікі Беларусь. Заснавана ў Мінску ў 1924 г. пры Інбелкультзе. З 1932 г. "Выдавецтва Акадэміі навук БССР", у 1963 г. перайменавана ў выдавецтва "Навука і тэхніка". Выдае навуковую, навукова-папулярную літаратуру, тэхнічную, мастацкую, часопісы, літаратуру па гісторыі, філасофіі, эканоміцы, праву, біялогіі, археалогіі, этнаграфіі, мастацтвазнаўству, літаратуразнаўству, фізіцы, геалогіі і інш. навуках сістэмы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. З 1996 г. называецца "Беларуская навука".

⁹ АДПУ СССР (Аб'яднанае дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне СССР). 20 снежня 1917 г. пастановай СНК РСФСР створана Усерасійская надзвычайная камісія па барацьбе з контррэвалюцыйнай і сабатажам (ВЧК). Старшынёй ВЧК прызначаны Ф.Э.Дзяржынскі. Пасля грамадзянскай вайны неабходнасць у спецыяльным органе, які б меў надзвычайныя правы і паўнамоцтвы, адпала. Пастановай ВЦВК РСФСР ад 6 лютага 1922 г. ВЧК скасавана, замест яе створана Дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне (ДПУ) пры НКУС РСФСР. 2 лістапада 1923 г. арганізавана АДПУ пры СНК СССР. Яму падпарадкаваліся ДПУ саюзных рэспублік. АДПУ атрымала права без суда расстрэльваць або накіроўваць у канцлагер асоб, прызнаных імі вінаватымі ў невялікіх да рэжыму паводзінах. Пастановай ЦВК СССР ад 10 ліпеня 1934 г. АДПУ пры СНК СССР як самастойны орган скасавана і на яго аснове створана Гадоўнае ўпраўленне дзяржаўнай бяспекі (ГУДБ), якое ўвайшло ў склад НКУС СССР (у саюзных рэспубліках УДБ). НКУС БССР створаны ў адпаведнасці з пастановай ЦВК БССР ад 15 ліпеня 1934 г.

зв. справе "Беларускі нацыянальны цэнтр"¹⁰, на падставе якога праз месяц ім усім быў вынесены смяротны прыгавор з заменай на 10 гадоў канцлагераў. З моманту перасячэння польска-савецкай дзяржаўнай граніцы АДПУ СССР узяло Б.Тарашкевіча пад пільны нагляд свайго надрэмнага вока.

Б.А.Тарашкевіч, прыняўшы прапанову органаў АДПУ СССР напісаць аўтабіяграфію і будучы абсалютна чэсным, інтэлігентным, высокаадукаваным і далікатным чалавекам, пачаў старанна і акуратна выконваць тую задачу, якую перад ім паставілі адпаведныя органы. У ёй вельмі падрабязна і максімальна старанна даў характарыстыкі сваім сябрам па БСРГ, паслам (дэпутатам) польскага сейма, папличнікам па рэвалюцыйнай дзейнасці, лідэрам іншых грамадскіх арганізацый, што дзейнічалі на тэрыторыі буржуазнай Польшчы. Усяго ім было ўпамянута да 250 прозвішчаў. Тарашкевіч падрабязна распавядаў пра іх узаемаадносіны, знаёмствы з іншымі дзеячамі, па так званым "ланцужку" — адзін за адным. Тён "вольна или невольна" адкрыў іх "кухню" ўзаемаадносін ва ўсіх ракурсах чалавечага жыцця (характары, чалавечыя слабасці і многія іншыя бакі іх адносін).

Такім чынам, хацеў Тарашкевіч ці не, але сваёй аўтабіяграфіяй ён адкрыў кола сваіх знаёмых, сваіх з імі адносін, чаго не прамінулі скарыстаць супрацоўнікі АДПУ СССР. Ён даў ім дзесяткі прозвішчаў, з якімі яны пачалі актыўна працаваць. Тарашкевіч не ведаў, што ў рукі АДПУ ён дае вялікую картатэку новых персаналій — цвету беларускай інтэлігенцыі. Гэта пісьменнікі, дзеячы культуры, вучоныя, грамадскія дзеячы, вядомыя людзі таго часу. Аўтабіяграфія давала магчымасць АДПУ—НКУС арыентавацца ў жыцці Б. Тарашкевіча, яго асабістых сувязях з рознымі палітычнымі дзеячамі.

Звыш 60 гадоў яна праляжала ў архівах — арыгінал у архіве аддзела кадраў Камінтэрна¹¹ ў Маскве, дзе, дарэчы, захоўваюцца два тамы матэрыялаў на Б.Тарашкевіча, а копія ў архіве Камі-тэта дзяржаўнай бяспекі Рэспублікі Беларусь, дзе мы яе і выявілі...

¹⁰ "Беларускі нацыянальны цэнтр" (БНЦ), сфабрыкаваная ў 1933 г. у кабінетах ДПУ БССР справа "контррэвалюцыйнай паўстанцкай і шпіёнска-дыверсійнай арганізацыі". Паводле версіі ДПУ (агентур-ная справа "Закардоннікі"), БНЦ створаны ў верасні 1932 г. дзеячамі нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі С.Рак-Міхайлоўскім, П.Мятлоў, М.Бурсевічам, І.Дварчанінным, Ф. Ваўлін-дом, П.Валошыным, Я.Гаўрылюком і інш., якія ў кастрычніку 1930 г. і верасні 1932 г. пераехалі ў БССР. Абвінавачванне будавалася выключна на паказаннях арыштантаў, атрыманых ад іх з прымяненнем фізічных мер уздзеяння і інш. незаконных метадаў выдання следства. Меў на мэце звяржэнне савецкай улады шляхам узброенага паўстання пры падтрымцы Польшчы і стварэнне Беларускай буржуазна-дэмакратычнай рэспублікі пад пратэктаратам Польшчы. Уяго па справе рэпрэсраваны 161 чалавек. У жніўні — верасні 1956 г. вызначаннем ВТ БВА справа БНЦ "у крымінальным парадку спынена за адсутнасцю саставу злачынства", адменены рашэнні асобых нарад пры МДБ СССР за 1950-1952 гг.

¹¹ Камінтэрн, Камуністычны інтэрнацыянал, міжнародная рэвалюцыйная арганізацыя ў 1919—1943 гг. Створана ў сакавіку 1919 г. па ініцыятыве РКП(б). Камуністы Беларусі былі прадстаўлены ў Камінтэрне праз секцыю РКП(б), а таксама КПЗБ.

Грунтоўна вывучыўшы аўтабіяграфію Б.Тарашкевіча, мы доўга разважалі: публікаваць яе без купюр ці ўрыўкамі?

Адзін з навукоўцаў, якога мы пазнаёмілі з жыццяпісам Б.Тарашкевіча, заявіў так:

— Публікаваць не трэба. Ён не ў лепшым святле паказвае аўтара першай "Беларускай граматыкі для школ".

Яшчэ і яшчэ мы ўчытваліся ў начыста аддрукаваны тэкст з тым, каб глыбей асэнсаваць своеасаблівую споведзь таленавітага чалавека. Мы добра ўсведамлялі, што такі высокаадукаваны і інтэлігентны чалавек, як Б.Тарашкевіч, апынуўшыся па сутнасці ў духоўным і фізічным палоне, не мог не прыняць жорсткія і ультыматыўныя правілы палітычнай гульні.

Дзелячаў, якія засталіся ў Заходняй Беларусі і не працавалі пад кіраўніцтвам камуністаў альбо ў саюзе з імі, ён назваў нацыянал-фашыстамі, даў ім адназначныя, негатыўныя характарыстыкі. Паказальнымі з'яўляюцца і словы, якімі Б.Тарашкевіч закончыў сваю аўтабіяграфію: "Лічу, што маім рэвалюцыйным абавязкам з'яўляецца барацьба з беларускімі контррэвалюцыйным і інтэрвенцыйнісцкім нацдэмаўствам і нацыянал-фашызмам".

Яшчэ нам не зусім зразумела, на якіх падставах Б.Тарашкевіч назваў Я.Ф.Карскага і М.М.Нікольскага чарнасоценцамі і чаму так нядобразычліва характарызаваў А. Луцкевіча і Р. Астроўскага. Увогуле Б.Тарашкевіч шмат увагі ўдзяляў персаналіям — дзелячам, з якімі яму давалося працаваць і сустракацца. У заключнай частцы аўтабіяграфіі ён рэзка адмежаваўся ад беларускага нацыянальнага руху і назваў яго буржуазным, які перарастае "ў нацыянал-фашызм у Заходняй Беларусі і контррэвалюцыйнае нацдэмаўства ў БССР".

Паводле яго слоў, нацдэмы і нацфашысты — былыя яго сябры і папалечнікі — з'яўляліся ідэолагамі кулацтва і рабілі "стаўку на контррэвалюцыю пры дапамозе інтэрвенцыі". Больш стрымана і карэктна характарызаваў ён дзелячаў Беларускай сялянска-работніцкай грамады, якія ў той час ужо былі арыштаваны ДПУ БССР па справе БНЦ і знаходзіліся ў следчым ізалятары.

Такімі класавымі, вульгарнымі ідэалагічна-палітычнымі штампамі прасякнуты ўсе тагачасныя партыйныя дакументы, матэрыялы перыядычнага друку, вусныя выступленні камуністаў. Партыйныя ўстаноўкі абавязвалі строга крытычна, па-большавіцку адносіцца і да самога сябе, і да сваёй мінулай дзейнасці. Таму ён назваў сябе "мелкобуржуазным нацыяналістычна настроеным інтэлігентом", "соцал-дэмакратству-шым інтэлігентом".

Некалькі старонак аўтабіяграфіі Б.Тарашкевіч прысвяціў таму, як прыйшоў у камуністычную партыю. Аднак гэтае пытанне застаецца

спрэчным. Аляксандра Бергман¹² — гісторык і публіцыст, дзеяч рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі — лічыць, што Б. Тарашкевіч, нягледзячы на актыўнае супрацоўніцтва з Камуністычнай партыяй Заходняй Беларусі, так і не стаў сапраўдным камуністам, і яго прызнанне — "счытал сябя по убеждению коммунистом" — вымушанае і няшчырае.

Агульна характарызуючы аўтабіяграфію Б.Тарашкевіча, трэба адзначыць, што яна ўтрымлівае шмат цікавых падрабязнасцяў з гісторыі беларускага нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі ў 20-я гады нашага стагоддзя.

Чытач даведаецца, напрыклад, як рыхтаваўся з'езд Вілен-шчыны і Гродзеншчыны ў чэрвені 1919 г., як адносіліся да яго польскія ўлады і сам начальнік польскай дзяржавы Ю. Пілсудскі. Б.Тарашкевіч раскрывае тайну нарадаў, на якіх абмяркоўваліся пытанні "бунту" дывізіі генерала А.Жалігоўскага ў кастрычніку 1920 г., у выніку якога былі захоплены Вільня і Віленскі край.

У аўтабіяграфіі шмат месца адведзена масонскім ложаам "Правда" і "Траугут", да якіх належаў Б.Тарашкевіч у 20-я гады. Ён назваў імёны амаль усіх членаў гэтых жожаў. Яго сведчанні, можна сказаць, як крыніца па гісторыі масонства Польшчы, выкарыстаны вядомым польскім масоназнаўцам А.Хасам¹³ у кнізе "Masoneria Polska XX wieku: losy, loze, ludzie" (Варшава, 1993). На думку Б.Тарашкевіча, з яго ўдзелам планавалася стварыць асобную беларускую масонскую ложу. Але, напэўна, у сувязі з тым, што ён выйшаў з масонства і далучыўся да камуністаў, гэта не адбылося. Між тым, факты і разважанні слыннага беларуса аб масонстве і яго ролі ў жыцці тагачаснай польскай дзяржавы ўяўляюцца вельмі цікавымі, важнымі для гісторыкаў і заслугоўваюць грунтоўнага вывучэння.

Новыя і значныя сведчанні прывёў Б.Тарашкевіч пра выбары ў польскі сейм у 1922 г., нараду беларускіх нацыянальных дзеячаў у Сопаче летам 1925 г., на якой было абмеркавана пытанне аб ліквідацыі ўрада БНР, пра дзейнасць Віленскага беларускага нацыянальнага камітэта і разгром Грамады, судовы "працэс 56" над яе кіраўніцтвам у лютым — маі 1928 г.

¹² **Бергман Аляксандра Рыгораўна** (н. 1 мая 1906 г. у г.Гродна), дзеяч рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі, гісторык, публіцыст. Працавала сакратаром падпольных акруговых камітэтаў КСМЗБ у Гродне, Вільні, Брэсце, Баранавічах, Беластоку. З 1931 г. член Краёвога Сакратарыята ЦК КПЗБ. З 1934 г. у СССР. У 1935 г. арыштавана НКВС СССР і адпраўлена ў высылку. З 1946 г. у Польшчы. Даследуе праблемы гісторыі КПЗБ, рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. Аўтар кнігі пра Б.Тарашкевіча, біяграфічных нарысаў пра А. Луцкевіча, А.Радзевіча, У.Самойлу, С.Рак-Міхайлоўскага, І.Дварчаніна і інш.

¹³ **Хас Людвік** (н. у 1918 г.), вядомы польскі масоназнаўца, аўтар шэрагу кніг па гісторыі масонства Польшчы. У 1936—1939 гг. вучыўся ў Літоўскім універсітэце. У 1939-1956 гг. у лагерах і высылцы ў СССР. Скончыў Варшаўскі універсітэт у 1962 г. Доктар гістарычных навук (1981). Навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Польскай акадэміі навук.

Увогуле, аўтабіяграфія Б.Тарашкевіча, напісаная ў спецыфічных, складаных палітычных і маральна-псіхалагічных умовах, уяўляе сабой грунтоўны, інфармацыйна насычаны і гістарычна асэнсаваны нарыс не толькі ўласнага жыццяпісу, але і нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі ў 20-я — пачатку 30-х гадоў ХХ стагоддзя. І ў гэтым яе вялікая навуковая каштоўнасць. У аўтабіяграфіі, паводле слоў самога Б. Тарашкевіча, адлюстраваны яго шлях нацыянальнага рэвалюцыйнага дзеяча, шлях доўгі і пакутлівы. "Но мои увлечения, мои искания и блуждания, моя борьба на найденном мною революционном пути — это, как по времени, так и по содержанию, значительный отрывок из истории белорусского революционного движения".

Але пры знаёмстве з аўтабіяграфіяй Б.Тарашкевіча трэба мець на ўвазе наступныя моманты.

Па-першае. Яна рыхталася не па ўласным жаданні і творчым натхненні, а па прапанове супрацоўнікаў АДПУ СССР. Гэтыя абставіны, несумненна, паўплывалі на выказванні і разважанні былога паалітвязня Польшчы, "выратаванага" савецкай сацыялістычнай дзяржавай.

Па-другое. Пры ўважлівым знаёмстве з аўтабіяграфіяй Б.Тарашкевіча ў вочы кідаецца тое, што супрацоўнікі АДПУ СССР паставілі яму канкрэтныя пытанні, на якія хацелі мець адказы ці яго рэакцыю. І як бачым, былі кіраўнік Грамады імкнуўся даць на гэтыя пытанні здавальняючыя адказы.

Па-трэцяе. Апошнія старонкі біяграфіі хутчэй за ўсё напісаны пад дыктоўку ці па настойлівай падказцы дэпэўнікаў. Асабліва тры апошнія яе абзацы. Яны ні па стылю, ні па логіцы, ні па тэрміналогіі аніж не могуць належаць выдатнаму беларускаму лінгвісту. Гэта звычайны славесны шаблон сержантаў, якія былі шчыра ўпэўнены ў тым, што надзейна абараняюць сацыялістычную радзіму ад тлятворнага ўплыву буржуазна-нацыяналістычных акадэмікаў у акуларах. Яны ўслужліва, з натхненнем выконвалі распараджэнні сваіх непасрэдных вышэйшых і верхніх гаспадароў-начальнікаў і, ні на хвіліну не задумваючыся, знішчалі гонар і сумленне нацыі. Горшае, што было ў грамадстве, ваяўніча і бязлітасна вынішчала лепшае, яго духоўных правадароў...

Ці ж гэта словы Б.Тарашкевіча, якімі ён заканчвае свой жыццяпіс? Чытаем: "Враждебные советской власти настроения и разговоры переходят во вредительское поведение и кристаллизуются в контрреволюционные организации, на данном историческом этапе с неизбежностью смыкающиеся и переплетающиеся с провокационной

разведочной и подрывной работой подготавливающих почву для интервенции агентов империалистических разведок”.

Ні логікі, ні стылю, ні энсу...

Дарэчы, хібы стылю ў аўтабіяграфіі сустракаюцца даволі часта, што не ўласціва знакамітаму філолагу. Гэта можна растлумачыць толькі тым, што тэкст аўтабіяграфіі паўторна не быў прачытаны аўтарам, не правіўся і не рэдагавалася ім. Складваецца такое ўражанне, што яна пісалася ў спешцы і была забрана ў Б.Тарашкевіча адразу, як толькі высахла чарніла.

Зразумела, што выказванні і ацэнкі былога лідэра Грамады былі абумоўлены тымі ўдушлівымі маральна-псіхалагічнымі і ідэйна-палітычнымі абставінамі ў першай краіне сацыялізму — СССР, дзе ён апынуўся.

У тых умовах яго аўтабіяграфія гучала як споведзь у надзеі застацца жывым. Гэтыя словы мы і вынеслі ў назву кнігі пра Б.Тарашкевіча. Вядома ж, ён не мог ведаць ці нават думаць аб тым, што надзеі ў яго на жыццё ў СССР не было. Да смяротнага прысуду заставалася роўна 5 гадоў. Праўда, у канцы лістапада 1938 г. у яго ўсё ж быў шанец застацца жывым... Але пра гэта падрабязна расказваецца ў пасляслоўі кнігі.

Аўтабіяграфія Б.Тарашкевіча ў поўным аб'ёме на мове арыгінала нідзе не друкавалася. Толькі асобныя вытрымкі і сведчанні з яе ў свой час прыводзіла Аляксандра Бергман у кнізе "Слова пра Браніслава Тарашкевіча", якая выйшла на польскай мове ў 1977 г. у Варшаве (беларускі пераклад — Слова пра Браніслава Тарашкевіча: Гістарычны жыццяпіс. Мн., 1996). Пра біяграфію Б. Тарашкевіча пісаў Арсень Ліс¹⁴ у кнігах “Браніслаў Тарашкевіч” (Мн., 1996) і “Зямля Тарашкевіча” (Мн., 1991, у сааўтарстве з Я.Р. Лецкам¹⁵). Упершыню аўтабіяграфія Б. Тарашкевіча надрукавана ў Мінску ў часопісе "Спадчына"¹⁶ (№№ 4-5 за 1996 г.) у перакладзе на беларускую мову, з невялікай

¹⁴ **Ліс Арсень Сяргеевіч** (н. 4 лютага 1934 г. у в.Вётхавя Маладзечанскага павета Віленскага ваяводства, цяпер Смаргонскі раён), беларускі фалькларыст, літаратуразнавец, краязнавец. Доктар філалагічных навук (1997). Скончыў БДУ (1956). Працаваў настаўнікам, рэдактарам Дзяржаўнага выдавецтва Беларусі, з 1962 г. у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Даследуе фальклор, літаратуру, гісторыю, краязнаўства і перыядычны друк Заходняй Беларусі, жыццё і дзейнасць дзеячаў беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, гісторыю культуры. Аўтар шэрагу манграфій, літаратурных партрэтаў, эсэ. Аўтар кнігі "Браніслаў Тарашкевіч" (1966), сцэнарыя дакументальнага фільма "Зямля Тарашкевіча" (1991, у сааўт. з Я.Р.Лецкам).

¹⁵ **Леца Яўген Рыгоравіч** (н. 20 красавіка 1944 г. у в.Пабрэзе Навагрудскага раёна Гродзенскай вобл.), празаік, крытык, перакладчык. Скончыў БДУ (1967). Кандыдат філалагічных навук (1980). У 1971-1986 гг. у Інстытуце літаратуры АН БССР. З 1986 г. старшы рэдактар, загадчык рэдакцыі выдавецтва "Мастацкая літаратура". Быў старшынёй Рады згуртавання беларус аў свету "Бацькаўшчына". Аўтар аповесцей "Па цаліку", "Дарога ў два канцы", манаграфіі "Выхаваная роля літаратуры" і інш. Аўтар сцэнарыяў дакументальных фільмаў пра Янку Купау, Браніслава Тарашкевіча ("Зямля Тарашкевіча", у сааўт.) і інш.

¹⁶ **"Спадчына"**, беларускі ілюстраваны часопіс, які выдаецца ў Мінску з 1970 г. на беларускай мове. Выходзіць шэсць нумароў у год. Друкуе матэрыялы з гістарычна-культурнай спадчыны Беларусі, асвятляе праблемы беларускай гісторыі і культуры, публікуе артыкулы па гісторыі Беларусі, філасофіі, гісторыі мастацтва, пераклады і перадрукі гістарыяграфічнай і літаратурнай спадчыны. Да 1989 г. выходзіў штоквартальна пад назвай "Помнікі гісторыі і культуры Беларусі".

міхнюкаў і пасладоўем, падрыхтаванымі Анатолем Валахановічам¹⁷ і Уладзімірам Міхнюком¹⁸, праўда, без каментарыяў.

Тэкст аўтабіяграфіі Б.Тарашкевіча ў кнізе публікуецца без купюр, у сучаснай арфаграфіі, асобныя недакладнасці ў проз-вішчах і датах выпраўлены, а скарачаныя словы адноўлены без спецыяльных агавораў у заўвагах. Падзаглаўкі ў тэксце аўтабіяграфіі дадзены намі ў квадратных дужках.

Аўтабіяграфію Б.Тарашкевіча, акрамя прамовы, дапаўняюць пасяяслоўе і грунтоўныя каментарыі, якія ў сваім адзінстве надаюць кнізе цэласнасць і лагічную завершанасць.

Пры падрыхтоўцы кнігі да выдання выкарыстаныя дакументы і фотаздымкі з архіва выдавецтва "Беларуская энцыклапедыя" імя Петруся Броўкі¹⁹, Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і

¹⁷ **Валахановіч Анатоль Іосіфавіч** (н. 17 красавіка 1939 г., Мінск), беларускі гісторык, краязнавец, журналіст. Скончыў гісторыка-філалагічны факультэт Мінскага дзяржаўнага педінстытута імя А.М. Горкага (1961). Член Саюза журналістаў Беларусі (1975). У 1961-1962 гг. настаўнік гісторыі Бараўскай СШ, з мая 1962 г. адначасова дырэктар Паланевіцкай НСШ Дзяржынскага раёна Мінскай вобл. У 1962—1964 гг. служба ў Савецкай Арміі. З 1964 г. дырэктар Ракашыцкай 8-гадовай школы Дзяржынскага раёна, са жніўня 1966 г. дырэктар Зенькавіцкай СШ Уздзенскага раёна Мінскай вобл. З верасня 1968 г. рэдактар у БелСЭ, з лютага 1975 г. заг. рэдакцыі грамадскай літаратуры выдавецтва "Навука і тэхніка", з мая 1996 г. старшы навуковы супрацоўнік БелНДІ дакументазнаўства і архіўнай справы. Пісаць і друкавацца пачаў яшчэ ў студэнцкія гады ў 1959 г. Даследуе праблемы гісторыі і краязнаўства Беларусі, распрацоўвае пытанні палітычных рэспрэйі ў 20-пачатку 50-х гадоў. Аўтар кніг "Дзяржынск: Гіст.-экан. нарыс" (1977), "Дзержинск: Ист.-экон. очерк" (1982), "Дзержинщина: Прошлое и настоящее" (у сааўт. з А.М.Кулагіным, 1986), "Клигевщина: Ист.-экон. очерк" (у сааўт. з П.І.Саўчанкам, 1989), "Партизанский генерал з Амерыкі (пра начдыва І.Я.Трацяка)" (1995), "Феликс Эдмундович Дзержинский: Краткий очерк жизни и деятельности" (1997), буклета "Первая в Белоруссии: К 50-летию организации Койдановской МТС. 1930—1980" (1980) і інш. Аўтар звыш 250 навуковых і навукова-папулярных артыкулаў у энцыклапедычных выданнях, навуковых зборніках, часопісах, газетах, кнігах "Памяць" Дзяржынскага, Кічэўскага, Чашніцкага, Бабруйскага, Уздзенскага, Кобрынскага і інш. раёнаў. Апублікаваў нарысы пра С.Шушкевіча, М.Ермаловіча, М.Улашчыка, К.Канца, У.Крыловіча, Б.Тарашкевіча, М.Горкага, У.Маякоўскага, Г.Гая і інш. Адзін з аўтараў і складальнікаў кнігі "Памяць. Старадарожскі раён" (1998). Піша аповесці, аповяданні, эсэ.

¹⁸ **Міхнюк Уладзімір Пасладоўеіч** (н. 27 верасня 1947 г., в. Грушаны Поразаўскага раёна, цяпер Свіслацкі раён Гродзенскай вобл.), беларускі гісторык, доктар гістарычных навук (1987), прафесар (1991). Скончыў Гродзенскі дзяржаўны педагагічны інстытут (1969). Працаваў загадчыкам аддзела пісьмаў рэдакцыі свіслацкай раённай ай газеты "Заветы Ильича", служыў у Савецкай Арміі. Са снежня 1970 г. аспірант кафедры гісторыі СССР і БССР Гродзенскага педінстытута, з 1973 г. выкладчык, ст. выкладчык той жа кафедры. З 1975 г. ст. навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ, у 1982-1987 гг. і з 1991 г. старшы, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі АН БССР. У 1987-1991 гг. ст. выкладчык, прафесар Мінскай вышэйшай партыйнай школы (у 1990 г. пераўтворана ў Інстытут паліталогіі і сацыяльнага кіравання КПБ). У студзені 1992-снежні 1996 гг. дырэктар Беларускага навукова-даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы. У 1997-1998 гг. заг. аддзела Камісіі па міжнародных справах і нацыянальнай бяспецы Савета Рэспублікі Нацыянальнага сходу РБ. З чэрвеня 1998 г. прафесар БДУ. Даследуе праблемы гісторыі, гістарыяграфіі і крыніцазнаўства, археаграфіі і архівазнаўства, бібліяграфіі і гісторыі літаратуры Беларусі 20-30-х гг. 20 ст. Першы пачаў комплексна распрацоўваць пытанні гісторыі гістарычнай навукі і палітычных рэспрэйі, маюцца на Беларусі. Аўтар кніг "Хрысціянство Белоруссии на пути к социализму: Историкографический очерк" (1979), "Социалистические преобразования в западных областях БССР: Историкографический очерк" (1979), "Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919-1941 гг.)" (1985), "Архивтава ў выслабці: Дакумент. нарыс пра Алеся Дудара" (1996). Адзін з аўтараў "Нарысаў гісторыі Беларусі" (ч.2, 1996), "Историческая наука Белорусской ССР: 80-е годы" (1987, у сааўт. з П.Ц.Петрыкавым), "Тестарыя сваянскіх народаў у працах савецкіх даследчыкаў" (1988, у сааўт. з П.Ц.Петрыкавым і Г.Г.Сяргеевай), "Докторские и кандидатские диссертации по историческим наукам БССР. 1944-1987 гг. Библиографический указатель". Изд. 2-е, переработ. и доп. (1988, у сааўт. з А.М.Навіцкай). Апублікаваў нарысы пра К. Езавітава, У.Ігнатоўскага, В.Астаўскага, А.Луцкевіча, У.Пракулевіча, А.Смоліча, А.Сокал-Кутылоўскага, А.Цвікевіча, М.Гарацкага, А.Гурола, У.Дубоўку, Я.Пущчу, дакументальныя матэрыялы, якія асвятляюць рэспрэйі супраць беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі. Адзін з аўтараў і складальнікаў зборнікаў дакументаў і матэрыялаў "Знешняя палітыка Беларусі. 1917-1922 гг." (1997. Т.1), "Антон Луцкевич: Материалы следственного дела НКВД БССР" (1997). Аўтар звыш 250 навуковых і навукова-папулярных артыкулаў у энцыклапедыях, зборніках, часопісах, газетах.

¹⁹ **Беларуская энцыклапедыя** імя Петруся Броўкі, выдавецтва Камітэта та друку Рэспублікі Беларусь. Заснаван а ў Мінску 1 студзеня 1967 г. як Гадоўня рэдакцыя Беларускай Савецкай Энцыклапедыі пры АН БССР на правах НДІ, у 1975-1992 гг. у сістэме Дзяркамдруку БССР. У 1980 г. перайменавана ў выдавецтва і яму прысвоена імя П.Броўкі.

мастацтва, з асабістых архіваў Анатоля Валахановіча, Арсеня Ліса і Уладзіміра Міхнюка.

Аўтары выказваюць шчырую падзяку Аляксандры і Стэфану Бергманам²⁰, Гэлене Глагоўскай²¹ за дапамогу пры падрыхтоўцы гэтай кнігі да выдання.

Спецыялізуецца па падрыхтоўцы і выданні універсальных, рэгіянальных, галіновых энцыклапедый, энцыклапедычных даведнікаў, слоўнікаў беларускай мовы, серыі гістарычна-дакументальных хронік "Памяць" пра раёны Беларусі і інш.

²⁰ **Бергман Стэфан**, актыўны дзеяч КПЗБ. Нарадзіўся ў 1904 г. у Вільні. Удзельнік 1-га з'езда КПЗБ (чэрвень-ліпень 1928 г., каля г. Оршы). Неаднаразова арыштоўваўся польскімі і савецкімі ўладамі. Аўтар шэрагу публікацый аб рэвалюцыйным руху ў Заходняй Беларусі і Польшчы. Жыве ў Варшаве.

²¹ **Глагоўская Гэлена**, гісторык-палітолаг. Нарадзілася ў 1959 г. Беларуска. У 1983 г. скончыла Варшаўскі ўніверсітэт па спецыяльнасці гісторык-палітолаг. Магістр. Працуе ў Гданьскім універсітэце. Аўтар шэрагу артыкулаў пра беларусаў, якія жывуць у Польшчы, і пра польска-беларускія сувязі.

АВТОБИОГРАФИЯ БРОНИСЛАВА АДАМОВИЧА ТАРАШКЕВИЧА члена КПП(КПЗБ) с 1925 года

[Отцовский дом. Учеба в Виленской гимназии и
Петроградском университете]

Родился в 1892 г. в деревне Мацюлишки, в 27 верстах от Вильно на восток, по Полоцкому тракту, в белорусской крестьянской католической семье. На долю моего отца после раздела между четырьмя братьями надельного участка выпало меньше 5-ти десятин земли. В тех условиях это хозяйство ниже середняцкого. Своего хлеба обыкновенно не хватало, и отец работал на лесных разработках. С семилетнего возраста я стал работать в качестве постоянного пастуха. Но также рано стал посещать и окончил начальную школу. Учитель считал меня способным и еще пару зим по своему почину занимался со мной и, отчасти любопытства ради, послал меня держать экзамен в гимназию. Неожиданно для всех я выдержал легко испытание в III класс Виленской второй гимназии. Отец уступил моим слезам и просьбам и уговорам учителя, но принужден был продать свою землю и пойти к своему зятю на совместную с ним кабальную аренду участка земли от помещика, с которым тянулся долгий разорительный судебный процесс за внесенный дедом помещику арендный залог. Процесс был в результате выигран, отец стал более зажиточным крестьянином, но до конца жизни ненавидел помещиков и царское правительство, а потом и польское.

Из своей семьи я ушел очень рано. Но тяжелая работа, довольно стеснительные материальные условия и продолжительный процесс с помещиком еще в детстве возбуждали мои чувства против помещиков, правительства — виновников крестьянской кривды.

С IV класса я стал работать на себя уроками, а с V не получал из дому никакой помощи. Виленскую вторую гимназию я окончил в 1911 г. с медалью, а затем историко-филологический факультет Петербургского²² университета в 1916 г., где был оставлен академиком Шахматовым²³ при кафедре русского языка и литературы для "приготовления к профессорскому званию". Соответствующие магистрантские экзамены я держал в течение 1917,

²² З 18(31) жніўня 1914 г. да 26 студзеня 1924 г. Санкт-Пецярбург называўся Петраград і універсітэт — Петраградскім. — *Зіўега аўт.*

²³ **Шахматаў Аляксей Аляксандравіч** (1864-1920), рускі мовазнавец, акадэмік Пецярбургскай АН (1894). Навуковыя працы ў галіне мовазнаўства, літаратурнага ведаўства, гісторыі ўсходніх славян. Заснавальнік славянскай тэксталогіі, вывучаў рускія летапісы. У 1916 г. дапамагаў Б.Т. Тарашкевічу ў стварэнні "Беларускай граматыкі для школ" (1918 г., Вільня), перапісваўся з Тарашкевічам.

18 и 19 годов в разное время и разных профессоров, но после революции это уже официально значения не имело.

[Начало революционной деятельности.

Белорусский язык — язык белорусского народа]

Мое пребывание в гимназии в Вильно совпало с годами глубочайшей реакции. В среде учащейся молодежи стали если не разврат, не карьеризм, то богоискательство, национализм. Так называемое этическое самосовершенствование, индивидуализм и эстетизм вместо революционной борьбы. Среди учащейся молодежи [школы] русского языка никаких кружков самообразовательных и революционных за это время в Вильне не было. Зато были три польские: народовцы²⁴, постемповцы²⁵ (Недзялковский²⁶, М.Клотт²⁷, теперь главный инспектор труда) и "Вызволене"²⁸, в которое я и попал с V класса. Была эта организация польская патриотическая (неподлеглоствева)²⁹ с клерикальным оттенком. Первым условием принадлежности к ней было "четвертое воздержание"³⁰.

Во главе этого движения стояли теперешние виленские хадецкие³¹ деятели, адвокаты Змитрович³² и Энгель³³. Из лиц, входивших тогда в "Вызволене", вспоминаю таких: Вацлав Битнер³⁴, теперь один из лидеров хадеции, депутат; Мечислав Недзялковский; Мирослав Арцишевский³⁵, теперь польский посланник в Бухаресте; Клавдий

²⁴ **Народовцы**, члены паітычных партый "Вызволене" і "Пяст", якія ў 1931 г. аб'ядналіся ў "Польскую народную партыю".

²⁵ **Постемповцы** (прагрэсісты), прыхільнікі паітычнай партыі "Польскае з'ядначэне постэмповэ".

²⁶ **Недзялкоўскі Мар'ян** (1893-1940), дзеяч ППС, публіцыст. З ім Б.Тарашкевіч вучыўся ў Другой Віленскай гімназіі. У 1916-1919 гг. член Цэнтральнага рабочага камітэта Польскай партыі сацыялістычнай (ППС). У 1919 і 1922 гг. дэпутат сейма, у 1920-1921 гг. генеральны сакратар ЦВК ППС, з 1927 г. — член выканаўчага бюро Другога Інтэрнацыянала.

²⁷ **Клоот Мар'ян** (1892-1967). У 1920-1939 гг. галоўны інспектар Міністэрства працы Польшчы. З ім Б.Тарашкевіч вучыўся ў Другой Віленскай гімназіі. Член масонскай ложы "Правда" (Варшава).

²⁸ **"Вызволене"**, сялянская партыя, якая дзейнічала ў Польшчы ў 1915-1931 гг. Мела ўплыў на сялян Заходняй Беларусі. Лідэры: К.Багінскі, Я.Домбскі, С.Тугут і інш. У 1922-1924 гг. для насельніцтва Заходняй Беларусі выдавала газету "Вызваленне народа". Пад націскам народных мас перайшла ў апэрацыю да ўрада Пільсудскага. У 1924 г. з "Вызволене" вылучылася левая крыла на чале з дэпутатамі сейма А.Фідэжквічам, С.Ваявудскім і С.Баліным, якое стала асновай новай, Незалежнай сялянскай партыі. У 1931 г. "Вызволене" аб'ядналася з партыяй "Пяст" і была створана "Польская народная партыя", якая абараняла інтарэсы заможных сялян.

²⁹ **Неподлеглосцёва** (польск.), свабодная незалежная арганізацыя.

³⁰ **"Чацвёртае ўстрыманне"**, клятва. Тры галоўныя пункты-клятвы: беднасць, паслухмянасць і бясплюбнасць. Чацвёрты пункт ("Чацвёртае ўстрыманне") — мабыць, самаўдаскан аяненне.

³¹ **Хадецкія**, хрысціянская дэмакратыя; хадекі, хрысціянскія дэмакраты.

³² **Змитрович**, адвакат, віленскі хадецкі дзеяч.

³³ **Энгель Самуэль**, адвакат, віленскі хадецкі дзеяч. Член КСМЗБ. Знішчыў правакатара, які выдаў паліцыі шэраг маладых барацьбітоў супраць буржуазна-пэмешчыцкага рэжыму Польшчы. Расстраляны 14 мая 1924 г. паводле прыговору ваенна-палявога суда ў Адзізі.

³⁴ **Бітнер Вацлаў**, член партыі "Вызволене", дэпутат польскага сейма, адзін з лідэраў хадецыі.

³⁵ **Арцішэўскі Міраслаў** (1892-1963), польскі дыпламат, член партыі "Вызволене". Вучыўся з Б.Тарашкевічам у Другой Віленскай гімназіі, дзе разам з ім і А.Хамінскім удзельнічаў у "Гуртку самадзейнасці". З 1918 г. на дыпламатычнай службе. У 1922-1925 гг. сакратар дэлегацыі Польшчы пры Лізе Нацый. У 1925-1929 гг. сакратар пасольства Польшчы ў Францыі, затым пасол Польшчы ў Латвіі, Румыніі, Аргенціне, Баівіі, Уругвай і Парагвай. Член масонскай ложы "Правда" ў 20-я гады, да якой належаў і Б.Тарашкевіч.

Душевский³⁶, теперь белорусский националистический деятель в Ковне; Обуховский* — член эсеровской организации в студенческие годы и целый ряд других, потерявшихся из виду. Но вскоре в "Выволене" образовалось левое крыло. Образовали его в виде особого кружка и направления Болеслав Маецкий³⁷ — брат проректора КУНМЗа³⁸, Гульвин* и я. Названные товарищи имели революционные традиции в своих семьях, братьев на каторге и сами жили в большой бедности. Вместо чтения не всегда понятных и увлекательных классиков польского романтизма, мы стали интересоваться политической экономией и философией.

Результат этих занятий был таков, что я на второй год пребывания в выволенской организации, будучи в VII классе, объявил себя неверующим и отказался исповедоваться. Приблизительно одновременно с этим я окончательно самоопределился как белорус.

В отцовском доме и в деревне все говорили исключительно на белорусском языке, "попросту". Еще пасучи стадо, я не раз задумывался: что за язык, которым никто не пишет и паны на нем не говорят. И мне не раз становилось больно, что этим языком, которым говорит народ, и самим этим народом все пренебрегают. Еще в 1904 году мои соседи-родственники, рабочие из Петербурга, привезли и подарили мне тетрадь с революционными песнями и стихами на русском и польском языках. Но были там и белорусские стихи Мацея Бурачка³⁹ ("Белорусская дудка"). Я их сразу выучил наизусть и нередко декламировал по деревням, вызывая необычайный восторг у крестьян "простым" языком, близостью темы и образов к народной жизни. В 1905 году отец привозил мне из Вильно революционные воззвания на белорусском языке, и крестьяне собирались в хату

³⁶ **Душ-Душэўскі Клаўдзій Сцяпанавіч**, нарадзіўся 27 сакавіка 1891 г. у мяст. Глыбокае Дзісенскага пав. Дзеяч беларускага нацыянальна-а-дэмакратычнага адраджэння. З'яўляўся дыпламатычным прадстаўніком БНР у краінах Балтыі. Са снежня 1919 г. дзяржаўны сакратар ва ўрадзе БНР, які ўзначальваў В.Ю.Ластоўскі. Разам з ім рэдагаваў і выдаваў часопіс "Крывіч".

Арыштаваны НКУС СССР у 1940 г., вызвалены немцамі пад час захопу Коўна і адпраўлены ў канцлагер. Пасля вайны вярнуўся ў Коўна, але зноў быў арыштаваны НКДБ СССР і асуджаны на доўгі тэрмін турэмнага зняволення. Вызвалены ў сярэдзіне 1950-х гадоў. Памёр 25 лютага 1959 г.

* Зорачкай тут і далей адзначаны прозвішчы, па якіх дадагковых званняў не выдзела. — *Зайвага айт*.

³⁷ **Малецкі Вяля сааў**, член левага крыла партыі "Выволене", брат прарэктара КУНМЗа (Камуністычны ўніверсітэт нацыянальных меншасцей Захаду імя Ю.Мархлеўскага), рабочы з г. Баранавічы ў ліку іншых членаў КПЗБ быў асуджаны надзвычайнаму суду ў лістападзе 1931 г. У яго абарону сталі ЦК МОПРА Заходняй Беларусі, іншыя грамадскія арганізацыі.

³⁸ **КУНМЗ** (Камуністычны ўніверсітэт нацыянальных меншасцей Захаду імя Ю.Мархлеўскага) існаваў у 1921-1936 гг.; рыхтаваў партыйных і савецкіх работнікаў з прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей заходніх раёнаў СССР і шэрагу краін Еўропы. Меў сектары: балгарскі, венгерскі, грэчаскі, італьянскі, латышскі, літоўскі, мадаўскі, нямецкі, польскі, румынскі, скандынаўскі, фінскі, эстонскі, югаслаўскі, яўрэйскі. У 1924 г. адкрыты беларускі сектар, на які было прынята на вучобу 40 чалавек.

³⁹ **Малеі Бурачок** (сапр. **Вагушэвіч Францішак Казіміравіч**), нарадзіўся 21 сакавіка 1840 г. у фальв. Свіраны Віленскага пав. Віленскай губ. у сям'і збяднелага шляхціца. Беларускі паэт-дэмакрат, публіцыст, літаратурны крытык, ідэолаг беларускага нацыянальнага руху. Аўтар зборнікаў вершаў "Дудка беларуская" (1891) і "Смык беларускі" (1894). Творчасць Ф. Вагушэвіча мела значны ўплыў на фарміраванне прагрэсіўных поглядаў Б.Тарашкевіча. Памёр 28 красавіка 1900 г.

слушать их. Но в "Нашу ніву"⁴⁰ я попал только в 1908 году. Покупая там газетку и литературу, познакомился с Антоном Луцкевичем⁴¹, его братом археологом Иваном⁴² и редактором "Нашай нівы" Власовым⁴³. Однако они не посвящали мне много времени и мое национальное самоопределение решила тесная связь с белорусской деревней и та скупая литература, которую можно было получить в "Нашай ніве".

Самоопределившись белорусом и неверующим, я вскоре разошелся с "Вызволенаем". С вызволенскими вождями я разорвал довольно резко и окончательно, но с некоторыми бывшими вызволенскими товарищами сохранил и в Петербурге личные отношения. Однако ни к какой из польских организаций не принадлежал. Чешейко-Сохацкого⁴⁴ встречал один раз в Вильно в ученические годы на каком-то съезде молодежи, но в Петербурге с ним отношений не поддерживал и несколько ближе познакомился с ним уже на почве сеймовой работы.

[Замысел написать белорусскую грамматику]

⁴⁰ "Наша ніва", штогоднівая легальная грамадска-палітычная і літаратурная газета, орган БСТ. Выдавалася ў Вільні [10 (23) лістапада 1906 г. - 7 (20) жніўня 1915 г.] на беларускай мове. Заснавальнікі газеты І. А. Луцкевічы, А. Уласаў. Першы рэдактар і выдавец С. Вольскі. З 7 (20) сакавіка 1914 г. рэдактар, з 16 мая 1914 г. — рэдактар-выдавец Я. Кулава (падпісваўся сапраўдным прозвішчам І. Луцкевіч). У рэдакцыю "Нашай нівы" Б. Тарашкевіч трапіў у 1908 г., дзе пазнаёміўся з А. Луцкевічам, І. Луцкевічам, А. Уласавым і інш.

⁴¹ **Луцкевіч Антон Іванавіч** (псеўд. **Антон Навіна**, **Кумельган**, **Мялешка** і інш.), нарадзіўся 29 студзеня 1884 г. у г. Шаўлі Ковенскай губ. Дзеяч і ідэолаг беларускага нацыянальна-адзяржаўнага адрэджэння. Скончыў Мінскую гімназію (1902). Здаў экстрэмна экзамены за курс прыродазнаўчага і юрыдычнага факультэтаў Пецярбургскага і Доржынскага універсітэтаў. З 1906 г. рэдактар-выдавец газет "Наша доля" і "Наша ніва". У студзені 1918 — чэрвені 1919 г. старшыня Віленскай беларускай ай рады — каардынацыйнага цэнтра беларускіх палітычных і грамадскіх арганізацый. 18 сакавіка 1918 г. кааптаваны ў склад Рады БНР, адзін з ініцыятараў абвясчэння незалежнасці БНР. З лістапада 1918 г. да сакавіка 1920 г. узначальваў урад БНР і адначасова быў міністрам замежных спраў. Пасля расколу Рады БНР 28 лютага 1920 г. выйшаў у адстаўку. У 1921—1939 г. дырэктар Беларускага музея ў Вільні. У кастрычніку 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі па абвінавачванні ў шпіянажы на карысць СССР, але судом апраўданы. З 1928 г. пасля самагубства жонкі адышоў ад актыўнай палітычнай дзейнасці. У 1929 г. зноў арыштаваны польскімі ўладамі і зноў апраўданы. Працаваў у Першай Віленскай беларускай гімназіі. 30 верасня 1939 г. арыштаваны апартыйнай групай НКУС БССР. Пераведзены ў мінскую турму. 14 чэрвеня 1941 г. пастановай Асобай нарады НКУС СССР асуджаны на 8 гадоў ІПЛА. Пакарэнне павінен быў адбываць у Варкутапачагу.

Верагодна загінуў у чэрвені 1941 г. непдалёку ад Мінска пры эвакуацыі зняволеных з Мінскай турмы. Магчыма, каля г. Чэрвеня ў пачатку ліпеня 1941 г. Рэабілітаваны Пракуратурай Літоўскай ССР 31 сакавіка 1989 г.

⁴² **Луцкевіч Іван Іванавіч**, нарадзіўся 9 чэрвеня 1881 г. у г. Шаўлі Ковенскай губ. Дзеяч беларускага нацыянальна-адэмакратычнага адрэджэння, археолаг і этнограф. Вучыўся ў Маскоўскай археалагічнай інстытуце і Пецярбургскім універсітэце. Адзін са стваральнікаў ВСТ і член яе ЦК, адзін з рэдактараў газет "Наша доля" і "Наша ніва". Ініцыятар стварэння Беларускага музея і Першай беларускай гімназіі ў Вільні. Памёр 20 жніўня 1919 г. у Закапан (Польшча). Летам 1991 г. перапахаваны ў Вільні на могілках Росы.

⁴³ **Уласаў Аляксандр Мікітавіч**, нарадзіўся 16 жніўня 1874 г. у г. Вілейцы. Дзеяч нацыянальна-вызваленчага руху, адзін з арганізатараў Беларускай сацыялістычнай грамады. Са снежня 1906 г. да сакавіка 1914 г. — рэдактар-выдавец штогодніка "Наша ніва", дзе змяшчаў свае творы Тарашкевіч. У 1922-1928 гг. дэпутат польскага саюза, уваходзіў у Беларускі пасольскі клуб, узначальваў ТБШ. Заснавальнік Радзювіцкай беларускай гімназіі Арыштаваны 16 кастрычніка 1939 г. Пастановай Асобай нарады пры НКУС СССР ад 29 лістапада 1940 г. асуджаны на 5 гадоў зняволення ў Сібаг. Памёр 11 сакавіка 1941 г. на ст. Марыінск Новасібірскай вобл. Рэабілітаваны 6 студзеня 1961 г.

⁴⁴ **Чашэйка-Сахацкі Юрый Вацлававіч** (**Браткоўскі-Сахацкі**, ён жа **Чашэйка**, парт. псеўд. **Конрад**), нарадзіўся ў 1892 г. у г. Нежыне. Дзеяч польскага рабочага руху. Кандыдат у члены Прэзідыўма Выканкама Камінтэрна. Да 1922 г. член і Генеральны сакратар ЦВК ППС, з 1921 г. член КПП і член ЦК КПП, з 1924 г. дэпутат польскага сейма ад КПП. У 1928 г. пазбаўлены дэпутатскай недатыкальнасці, эміграваў у СССР.

Арыштаваны 17 жніўня 1933 г. па абвінавачванні ў прыналежнасці да "Маскоўскага цэнтра", т. зв. ПАВ. 4 верасня 1933 г. скончыў жыццё самагубствам, выскачыўшы ў час допыту з акна кабінета следчага, які размяшчаўся на 5-м паверсе. Пры дагледзе яго рэчыва была знойдзена напісаная кроўю записка: "Я не прыналежаю і не знаяю о КРО. Я коммунист, а не предатель. Я остаюсь верен компартии до конца. 4.IX.[1933 г.]. Ю.Братковский."

Историко-филологический факультет я избрал единственно с целью поработать над белорусским языком и составить белорусскую грамматику. А так филологию я не особенно любил и с большим увлечением занимался историей, правополитическими дисциплинами и в особенности философией. До того закантианился⁴⁵, что имел предложение работать на кафедре философии. Но цельного гармонического мировоззрения университет мне не дал ни в каком отношении, а тем более в общественно-политическом: отшлифовка и возбуждение мозгов, а в сумме мелкобуржуазное интеллигентское верхоглядство. Правда, по своей специальности я, благодаря хорошему руководству и довольно солидной работе, вынес значительный научный багаж. В университете я уже зарабатывал не только уроками, но и научной работой. Работал по подготовке материалов для истории Академии наук, по поручению Археологического института⁴⁶ издавал известные своей исторической ценностью грамоты рижского архива, получал этнографические командировки и т.д.

Если не считать профессора Рейснера⁴⁷, у которого я прослушал курс лекций по истории политических учений, то с большевиками в университете я не встречался. С эсерами познакомился, но их террористические разглагольствования меня не увлекали. В студенческом забастовочном движении я принимал участие, но более в роли участника, а не организатора выступлений. Я был захвачен полностью белорусским национальным движением и в белорусских организациях принимал весьма активное участие. Был организатором и старшиной нелегальной кассы взаимопомощи белорусских студентов. При университете вместе с Хлебцевичем⁴⁸ организовал белорусское общество краеведения, игравшее роль общеполитического землячества.

Центральной белорусской фигурой в Ленинграде был профессор Ивановский⁴⁹. Он был оппозиционно настроен к "Нашай ніве" за ее

⁴⁵ "Закантианился", іранічная самаацэнка свайго моцнага захаплення вывучэннем філасофіі, у прыватнасці, вучэння заснавальніка нямецкай класічнай філасофіі Імануіла Канта (1724-1804).

⁴⁶ **Верагодна размова ідзе** не пра Археалагічны інстытут, які тады яшчэ не існаваў, а пра Археалагічную камісію ў Петраградзе, якая дзейнічала ў 1859-1919 гг. Яна выдавала штогоднік "Отчеты" за 1859-1915 гг. (1862-1918 гг.), "Известия" (у 1901-1918 гг. выйшла 66 выпускаў), а таксама "Матэрыялы па археалогіі Расіі" (т. 1-37 у 1866-1918 гг.).

⁴⁷ **Рэйснер Ігар Міхайлавіч** (1899-1958), савецкі ўсходзнавец, доктар гістарычных навук. У 1925-1935 гг. працаваў у Міжнародным аграрным інстытуце, прафесар Пецярбургскага ўніверсітэта. В. Тарашкевіч у свой час слухаў яго курс лекцый па гісторыі палітычных вучэнняў.

⁴⁸ **Хлебцевіч Яўген Іванавіч** (псеўд. **Хаімон з-пад Пушчы**), нарадзіўся 6 жніўня 1884 г. у мяст. Жыровічы Слонімскага пав. Гродзенскай губ. Беларускі і рускі бібліятэказнавец, бібліограф, літаратуразнавец. Адзін з арганізатараў Беларускага і аўкова-літаратурнага гуртка ў Пецярбургскім універсітэце ў 1912 г. Тарашкевіч разам з Хлебцевічам у 1912 г. арганізаваў беларускае краязнаўчае таварыства пры Пецярбургскім універсітэце. У 1919-1941 гг. на бібліятэчнай рабоце, у 1943-1953 гг. выкладчык Маскоўскага бібліятэчнага інстытута. Памёр 20 кастрычніка 1953 г. у Маскве.

⁴⁹ **Іваноўскі Вадаў Леанардавіч**, нарадзіўся 7 чэрвеня 1880 г. у фальв. Лябэдка Лідскага павета. Палітычны і грамадскі дзеяч. Доктар тэалягічных навук (1909). У 1906-1913 гг. кіраваў дзейнасцю выдавецтва "Загляне сонца і

оппортунизм ко власти имущих. (Такой же упрек Луцкевичи ставили Ивановскому). Ивановский считал себя социалистом и пытался группировать вокруг себя рабочих. На субботниках у него и Эпимах-Шипило⁵⁰ я встречался с Гурло⁵¹, Жилуновичем⁵², Станюлевичем⁵³ и другими.

Во время империалистической войны в белорусском национальном движении преобладала ставка на поражение. Одни видели через поражение революционные перспективы для белорусского движения, другие — буферное государство, белорусское по немецкой концепции. Луцкевичи и Ластовский⁵⁴ остались в Вильно и проводили вторую концепцию. Ленинградская группа мыслила революцию в мелкобуржуазном эсеровском понимании. Об этом было много толков, но дальше разговоров и ожидания революции мы не шли. Разве что пропагандировали дезертирство из армии. Правда, бывали и такие, как Янка Лыщик*, который вел в армии агитацию.

[Работа в Белорусском комитете помощи жертвам войны]

ў наша аконца", супрацоўнічаў з газетамі "Наша доля" і "Наша ніва". У 1918 г. міністр асветы ва ўрадзе БНР, рэктар настаўніцкага інстытута ў Мінску. У 1922 г. уваходзіў у склад урада Сярэдняй Літвы. У лістападзе 1941 г. прызначаны нямецкімі акупацыйнымі ўладамі на пасаду бургамістра Мінска. 7 снежня 1943 г. памёр ад ран, атрыманых у час тэрарыстычнага замаху. Пахаваны на Кальварыйскіх могілках у Мінску.

⁵⁰ **Эпімах-Шыпіла Браніслаў Ігнатавіч**, нарадзіўся 4 верасня 1859 г. у маёнтку Залессе Полацкага пав. Беларускі выдавец і мовазнавец. Кандыдат гісторыка-філалагічных навук (1887), прафесар. У 1885 г. скончыў Пецябургскі універсітэт. Да 1925 г. працаваў у бібліятэцы Пецябургскага (Ленінградскага) універсітэта. У 1925-1927 гг. рэдактар, потым старшаня камісіі Інстытута беларук ай культуры па стварэнню "Саюўніка жывой беларук мовы". Арыштаваны 18 ліпеня 1930 г. ДПУ БССР па справе СВБ. 3-пад варты вызвалены 12 верасня 1930 г. Памёр 6 чэрвеня 1934 г. у Ленінградзе

⁵¹ **Гурло Аляксандр Кандрагавіч**, нарадзіўся 31 студзеня 1892 г. у мяст. Капылі. Беларускі паэт. Удзельнік Лютаскай рэвалюцыі і штурма Зімяга палаца ў кастрычніку 1917 г., грамадзянскай вайны. У 20-я гады працаваў у Тэрміналагічнай камісіі ІБК, у 1929-1930 гг. навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства БАН. Аўтар зборнікаў вершаў "Барвёнак" (1924), "Спаканні" (1925), "Сузор'і" (1926), "Межы" (1929) і інш. Арыштаваны 25 ліпеня 1930 г. Пастановай КАДПУВ ад 10 красавіка 1931 г. сасланы на 5 гадоў у Самару. Памёр 4 лютага 1938 г. Рэабілітаваны ВС БССР 15 лістапада 1957 г.

⁵² **Жылуновіч Зміцер Фёдаравіч** (Цішка Гартны), нарадзіўся 4 лістапад 1887 г. у мяст. Капылі. Дзеяч беларускага нацыянальна-дэмакратычнага адраджэння, грамадскі і дзяржаўны дзеяч, пісьменнік. Акадэмік БАН з 1928 г. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі з'яўляўся сакратаром Беларускага нацыянальнага камісарыята (Белнацкам) пры ўрадзе РСФСР. З 1 студзеня па 3 лютага 1919 г. узначальваў першы ўрад БССР. З'яўляўся рэдактарам газеты "Савецкая Беларусь", часопіса "Полю-мя", дырэктарам Дзяржвыдавцтва БССР. Аўтар вядомага рамана "Сокі цаліны" (1932).

Арыштаваны 15 кастрычніка 1936 г. "як актыўны ўдзельнік контр-рэвалюцыйнай фашыскай арганізацыі, выкрытай у г. Мінску". Памёр 11 красавіка 1937 г. у Магілёўскай псіхіятрычнай бальніцы, знаходзячыся пад следствам і вартай. Рэабілітаваны Прэзідыумам ВС БССР 19 снежня 1954 г.

⁵³ **(Станюлевіч)**, н а п з ў н а , пры перадрокуцы аўтабіяграфіі Б. Тарашкевіча атрымалася памылка. Хутчэй за ўсё рэмава ідзе пра А.В.Станкевіча. Гл. спасылку № 61.

⁵⁴ **Ластовскі Вацлаў Юстынавіч**, нарадзіўся 27 кастрычніка 1883 г. у засценку Калеснікаў Дзісенскага павета Віленскай губ. Дзеяч і ідэолаг беларускага нацыянальна-адраджэння, гісторык, літаратуразнавец і публіцыст. Акадэмік БАН з 1928 г. У 1904-1905 гг. служыў лекцыяў ў Пецябургскім універсітэце. У 1909-1914 гг. супрацоўнік "Нашай нівы", у 1916-1917 гг. рэдактар газеты "Томан". Член БСГ у 1906-1917 гг., партый беларукіх эсэраў (з 1919). Са снежня 1919 г. узначальваў урад БНР. У 1923 г. выйшаў з урада БНР, займаўся літаратурнай і навуковай дзейнасцю. Аўтар першай "Кароткай гісторыі Беларусі" (1910), "Падручнага расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка" (1924), "Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі" (1926). Скалаў падручнікі для беларукіх школ "Першая чытанка", "Незабудка", "Сейбіт", "Хрэстаматыя беларускай літаратуры" і інш. Да 1927 г. у эміграцыі ў Коўна. Пасля вяртання ў Мінск працаваў дырэктарам Беларускага адраджэннага музея, потым неаднымчасна сакратаром ІБК і БАН. Арыштаваны 21 ліпеня 1930 г. Томскім ДПУ па справе СВБ. Пастановай КАДПУ СССР 10 красавіка 1931 г. сасланы на 5 гадоў у Саратаў. Працаваў загадчыкам аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў бібліятэкі Саратаўскага адраджэннага універсітэта. 20 жніўня 1937 г. зноў арыштаваны ўпраўленнем НКВС Саратаўскай вобл. і 23 студзеня 1938 г. як "агент разведкі і ўдзельнік нацыянал-фашыскай арганізацыі" ВК ВС СССР асуджаны да ВМП. Расстраляны 23 студзеня 1938 г. у Саратаве. Па першым прыговору рэабілітаваны ВС БССР 10 чэрвеня 1988 г., па другім — ВК ВС СССР 16 верасня 1958 г.

После оккупирования гражданской части Белоруссии немецкими войсками в Петрограде создан Белорусский комитет помощи жертвам войны⁵⁵, в котором я тоже принимал участие. В смысле помощи жертвам войны этот комитет сделал не особенно много, но после революции сыграл некоторую роль в белорусской политической жизни. Летом 1917 года верховодили в нем эсеровско-либерально-федералистские элементы: Душевский, Гриб⁵⁶, Воронко⁵⁷. После октября его захватили люди более или менее связанные с рабочими центрами (Червяков⁵⁸, Жилунович). Летом 1917 года большевиками они не были, но уже во время октября тяготели к большевикам и вскоре стали работать под руководством тов. Сталина, нар. комиссара по национальным делам (который, насколько я слышал, лично посетил Белорусский комитет⁵⁹ после октябрьской победы).

Хотя весной и осенью 1917 года принимал участие в некоторых белорусских съездах (съезд белорусской интеллигенции*, учительский* и фронтовой⁶⁰), но руководящей роли на них не играл, будучи слишком занят научной работой.

Октябрьскую революцию встретил сочувственно, но с целым рядом мелкобуржуазных интеллигентских оговорок большевиками. Но главного — исторической роли диктатуры пролетариата и его авангарда большевистской партии — я не понимал. Разгону

⁵⁵ **Беларускі камітэт дапамогі ахвярам вайны** (Беларускае таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны), дабрачынная арганізацыя для дапамогі бежанцам першай сусветнай вайны. Існаваў з 1915 да сярэ-дзіны 1920 г. у Вільні. Заснавальнікі і першыя кіраўнікі камітэта В.А.Іваноўскі, А.І.Луцкевіч, В.Ю.Ластоўскі. Вёў культурна-асветніцкую работу. Стварыў беларускія школы ў Вільні, Гродзенскай, Віленскай, Сувальскай і Мінскай губ. (было адкрыта 153 пачатковыя школы).

⁵⁶ **Грыб Тамаш Тамашавіч**, нарадзіўся 7 сакавіка 1895 г. у в. Паляны Свянцянскага пав. Віленскай губ. каля Свянцян. Дзеяч беларускага нацыянальна-дэмакратычнага адраджэння. Актыўны ўдзельнік Першага ўсебеларускага кангрэса (снежань 1917 г.); адзін з аўтараў Устаўных грамад БНР (абвешчана 25 сакавіка 1918 г.). Уваходзіў у Народны сакратарыят Беларусі — урад БНР. Адзін са стваральнікаў у 1918 г. і лідэраў партыі беларускіх сацыялістаў-рэвалюцыянераў. З 1921 г. у Празе, прымаў удзел у дзейнасці ўрада БНР. Памёр 25 студзеня 1938 г. у Празе.

⁵⁷ **Варонка Язэп (Юсіф) Якаўлевіч**, нарадзіўся 17 красавіка 1891 г. у мяст. Дзятлава Навагрудскага пав. Дзеяч беларускага нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння, журналіст, публіцыст. Адзін з ініцыятараў абвешчэння БНР. У лютым—ліпені 1918 г. старшыня Народнага сакратарыята Беларусі, потым народны сакратар замежных спраў. Прытрымліваўся канцэпцыі "двух ворагаў" беларускага адраджэння — Расіі і Польшчы. У 1918-1920 гг. член Літоўскай Тарыбы, міністр беларускіх спраў у літоўскім урадзе. У 1923 г. выехаў у Чыкага (ЗША). Адзін з пачынальнікаў беларускага палітычнага руху ў ЗША. Выдаваў газету "Белорусская трибуна". На чыкагскім радыё вёў беларускую і рускую праграмы. Памёр 4 чэрвеня 1952 г. у Чыкага

⁵⁸ **Чарвякоў Аляксандр Рыгоравіч**, нарадзіўся 25 лютага 1892 г. у в. Дукарка Ігуменскага пав. Дзяржаўны дзеяч БССР. Скончыў Віленскі настаўніцкі інстытут у 1915 г. Удзельнік першай сусветнай і грамадзянскай войнаў. Адзін з арганізатараў і кіраўнікоў Беларускай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (БСДРП). У студзені-маі 1918 г. камісар Бельнацкама. 1 студзеня 1919 г. у ліку 5 членаў Часовага рэвалюцыйнага рабоча-сялянскага ўрада БССР падпісаў Маніфест аб абвешчэнні БССР. У 1920-1937 гг. старшыня ЦВК БССР, адзін са старшын ЦВК СССР (1922-1937), старшыня СНК БССР у 1920-1924 гг. Ва ўмовах разгону беззаконна і рэпрэсій у СССР у час работы XVI з'езда КП(б)Б 16 чэрвеня 1937 г. застраўваўся ці быў застрэлены.

⁵⁹ **Белнацкам** (Беларускі нацыянальны камісарыят), аддзел наркамата па справах нацыянальнай асцей пры ўрадзе РСФСР у 1918-1919 гг. Створаны ў Петраградзе паводле дэкрэта СНК РСФСР ад 31 студзеня 1918 г. З сакавіка 1918 г. у Маскве. Меў аддзяленні ў Петраградзе, Смаленску, Віцебску, Саратаве. Вёў палітычную і культурна-асветніцкую работу сярод беларусаў у Расіі.

⁶⁰ **В.Тарашкевіч прымаў удзел** у з'ездзе войнаў-беларусаў Заходняга фронту, 12-й арміі Паўночнага фронту і Бальтійскага флоту, які адбыўся ў Мінску 31 кастрычніка — 6 лістапада 1917 г. На ім была створана Цэнтральная беларуская вайсковая рада, якая займалася фарміраваннем беларускіх узброеных сіл.

"учредилки"⁶¹ был искренне рад. Зато, хотя так называемому всебелорусскому съезду⁶² я и не придавал тогда большого значения, считая его случайным собранием случайных людей, но необходимости его разгона не понимал: казалось мне, решения его шли как бы навстречу большевикам. Я теперь вполне отдаю себе отчет в том, что недооценивать или замазывать контрреволюционную роль и буржуазную сущность этого съезда, как это делали Жилунович и Игнатовский⁶³, не является простой исторической ошибкой. Впрочем, я на этом съезде участия не принимал.

Зимой 1917/18 г. я стал работать в названном Белорусском комитете. Но главным образом я занят был научной работой, подготовкой к доцентуре и подготовкой к печати белорусской грамматики.

По этой причине, когда весной 1918 г. Белорусский комитет вместе со всем комиссариатом по национальным делам был переведен в Москву, я остался в Ленинграде продолжать свою научную работу. Но продолжалось это недолго, и летом 1918 г. я уехал через Финляндию к своим родителям под Вильно. Лето и осень я провел у отца, занимаясь физическим трудом, находясь под постоянным надзором жандармерии. Однако за это время в Вильно напечатал "Белорусскую грамматику для школ", сокращенное школьное издание своего более обширного научного труда.

[Луцкевич, Ластовский, Ивановский и др.]

Луцкевич и Ластовский в это время сотрудничали с немецкой оккупацией, издавая газету⁶⁴, организуя белорусские школы (около 40

⁶¹ Устаноўчы сход у Расіі, сход прадстаўнікоў у асельніцтва краіны, скліканне якога рыхтаваў Часовы ўрад пад націскам народных мас. Выбары адбыліся 25 лістапада 1917 г. Устаноўчы сход скліканы ў Пецярбургу 18 студзеня 1918 г. Сход адкрыў старшыня ВЦБК Я.М.Свярдлоў. Устаноўчы сход адхіліў разгляд і зацвярджэнне першых дэкрэтаў савецкай улады. Раніцаю 19 студзеня 1918 г. Устаноўчы сход быў разганы на паграбаванню бальшавікоў.

⁶² Усебеларускі з'езд (Першы ўсебеларускі кангрэс), з'езд прадстаўнікоў палітычных партый і арганізацый. Адбыўся 18—30 снежня 1917 г. у Мінску. Выказаўся за самавызначэнне Беларусі. Выбраная на з'езд-дзе Рада з'явілася кіруючым цэнтрам барацьбы за нацыянальную дзяржаўнасць Беларусі, падрыхтавала абвясчэнне ў сакавіку 1918 г. БНР, Разганы бальшавікамі.

⁶³ Ігнатоўскі Усевалад Макаравіч, нарадзіўся 19 красавіка 1881 г. у в. Такары Брэсцкага пав. (цяпер Камянецкі раён). Дзяржаўны і грамадскі дзеяч, вучоны Беларусі. Акадэмік БАН з 1928 г. У 1911 г. скончыў Юр'ёўскі (Тартускі) універсітэт. Выкладаў гісторыю ў Віленскай жаночай гімназіі. У 1914-1920 гг. выкладаўчкі Мінскага настаўніцкага інстытута. Са жніўня 1920 да лютага 1926 г. народны камісар земляробства, лясной асветы БССР. З 1926 г. старшыня БК, у 1929-1931 гг. прэзідэнт БАН. Аўтар шэрагу навуковых прац, у т. л. "Кароткі нарыс гісторыі Беларусі" (6-е выд., 1991), "Гісторыя Беларусі ў XIX — пачатку XX ст." (3-е выд., 1928), "1863 год на Беларусі" (1930) і інш. У кастрычніку 1930 г. пленум ЦК КП(б)Б вывеў яго са складу бюро ЦК КП(б)Б, у студзені 1931 г. ЦК КП(б)Б выключыла з партыі "як чужога элемента, які іграў на руку нацдэмаўскай контррэвалюцыі". З лютага 1931 г. выкалічаны на допыт у ДПУ БССР, дзе, паводле сведчання сына Міхаіла, Ігнатоўскі вымушаны быў падпісаць паказанні, якія ў многім не адпавядалі справяднасці. На самай справе У.Ігнатоўскі адмовіўся падпісаць сфабрыкаваныя раней пратаколы допыту. 4 лютага 1931 г. У.Ігнатоўскі застрэліўся ў сваёй кватэры. Пахаваны на Байсковых могілках у Мінску. Намагіе ўстаноўлены помнік.

⁶⁴ Размова ідзе пра беларускую грамадска-палітычную і літаратурную газету "Томан" нацыянальна-а-дэмакратычнага накірунку, якая выдавалася ў Вільні з дазволу і пад кантролем немескіх акупацыйных улад аў з 28 лютага 1916 г. да канца 1918 г. Выдаўцамі і асноўнымі аўтарамі з'яўляліся В.Ластоўскі і А.Луцкевіч.

начальных школ, учительская семинария в Свислочи)⁶⁵. Политической организацией этих "активистов" являлся Белорусский национальный комитет⁶⁶ в Вильно. Я в состав этого комитета не входил. Осенью этого года вместе с профессором Вацлавом Ивановским я переехал в Минск для работы в организуемом школьном кураториуме и в педагогическом институте⁶⁷. С приходом большевиков я остался в Минске и работал в педагогическом институте, выезжая пару раз в Ленинград по университетским делам и своей научной работе, которую продолжал и тут.

Что же касается моего пребывания в Минске во время немецкой оккупации, то тут я никогда не был членом "правительства" БНР⁶⁸. Но я не был совершенно чужд этой среде и этим деятелям. Так, когда после немецкой революции 1918 г. в Минске конституировалась Белорусская социал-демократическая партия⁶⁹ (по существу, небольшая интеллигентская группа: Ивановский, Луцкевич, Смолич⁷⁰, главный "идеолог" и автор программы, Овсянник⁷¹, Дыла⁷², Лёсик⁷³,

⁶⁵ **Свіслацкая настаўніцкая семінарыя** адкрыта ў ліпені 1876 г. У 1914 г. эвакуіравана ў г. Мядзінь Калужскай губ. У 1916 г. рэвакуіравана. Працавала і ў гады акупацыі войскамі кайзера. Існавала да 1921 г.

⁶⁶ **Беларускі нацыянальны камітэт** (БНК) у Вільні, прадстаўнічы орган беларускіх палітычных партый, грамадскіх і культурных арганізацый у 1921-1938 гг. Ставіў за мэту стварыць Беларуска-Літоўскую рэспубліку, напачатку дамагаўся культурна-нацыянальнай аўтаноміі Заходняй Беларусі. У сувязі са стварэннем БСРГ апынуўся пад яе уплывам. У БНК у той час уваходзілі прадстаўнікі 31 беларускай палітычнай партыі, культурна-асветных, кааператыўных і іншых арганізацый. Быў у апазіцыі да польскага ўрада, які ў студзені 1938 г. забараніў яго дзейнасць.

⁶⁷ **Мінскі настаўніцкі інстытут**, адкрыты ў 1914 г. У 1916 г. эвакуіраваны ў г. Яраслаўль, дзе працаваў да 1918 г. З восені 1919 г. інстытут быў адноўлены, пачаў працаваць нанав а як педагагічны інстытут. Б.А.Тарашкевіч узначаліў у ім філалагічны факультэт і пачаў чытаць курс беларускай мовы — першы такі курс у вышэйшай школе. Лекцыі па гісторыі Беларусі чытаў дырэктар інстытута У.М.Ігнацюк. Былі беларускамоўныя спецыялісты і па прыроднанавучных навукх. У 1920 г. на яго базе заснаваны Мінскі інстытут народнай адукацыі.

⁶⁸ **Беларуская Народная Рэспубліка** (БНР), беларуская дзяржава, абвешчаная 9 сакавіка 1918 г. Другой Устаўнай граматай Выканкама Рады Усебеларускага з'езда. 25 сакавіка 1918 г. Рада БНР прыняла Трэцюю Устаўную грамату да нарадў Беларусі, у якой краіна была абвешчана незалежнай і свабоднай дзяржавай. Але незалежная Беларусь не адпавядала інтарэсам суседніх дзяржаў — Расіі і Польшчы, а таксама Украіны, Літвы, Латвіі. Вышэйшым выканаўчым органам улады з'яўляўся Народны сакратарыят — першы урад БНР. Быў створаны 20 лютага 1918 г. на чале з Я.Варонкам. Пазней яго ўзначальваў Р.Скірмунт, І.Серада. 11 кастрычніка 1918 г. перайменавань ў Раду народных міністраў, якую ўзначаліў А.Луцкевіч. Са снежня 1919 г. урад БНР узначальваў В.Ластоўскі, пасля адстаўкі якога ў красавіку 1923 г. на чале яго стаў А.Швікевіч.

⁶⁹ **Беларуская сацыял-дэмакратычная партыя** (БСДП), існавала ў 1918-1924 гг. Яе папярэдніцай была БСГ. Актыўнымі дзеяцамі партыі былі В.Іваноўскі, І.Краскоўскі, А. і І.Луцкевічы, Я.Лёсик, А.Смолич, Б.Тарашкевіч і інш.

⁷⁰ **Смолич Аркадзь Антонавіч**, нарадзіўся 29 верасня 1891 г. у в. Бацьвічы Бабруйскага пав. Дзеяч беларускага а нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння, географ. У 1916 г. скончыў Нова-Александрыйскі інстытут сельскай гаспадаркі і лесаводства. Уздзельнаў у аб'яўшчэні БНР, з'яўляўся намеснікам старшыні Рады БНР, народным сакратаром земляробства. З 1922 г. загадчык планова-эканамічнага аддзела Наркамзема БССР, кіраўнік аддзела прыроды і гаспадаркі ў ІБК, з 1926 г. намеснік яго старшыні; дацэнт, прафесар, загадчык кафедры географіі БДУ і БАН. Аўтар першага падручніка "Географія Беларусі" (Вільня, 1919; 5-е выд. Мінск, 1995). Арыштаваны 26 чэрвеня 1930 г. ДПУ БССР па справе СЭВ. Пастановай КАДПУ СССР ад 10 красавіка 1931 г. сасланы на 5 гадоў у г. Аса Пермскай вобл., затым у г. Ішым. Працаваў бухгалтарам, планавіком, выкладчыкам географіі педагагічнага і жывёлагадоўчага тэхнікумаў у Ішыме. 17 чэрвеня 1937 г. зноў арыштаваны і 10 чэрвеня 1938 г. пастановай "тройкі" УНКУС па Омскай вобл. прыгавораны да ВМП. Расстраляны 17 чэрвеня 1938 г. у Омску. Рэабілітаваны па першым прыговары ВС БССР 10 чэрвеня 1988 г., па другім — прэзідыумам Цюмэнскага абласнога суда 9 лютага 1957 г.

⁷¹ **Аўсяннік Антон**, нарадзіўся ў 1888 г. у в. Кабылле Вілейскага пав. Віленск аймак. Дзеяч беларускага а нацыянальна-дэмакратычнага адраджэння. Скончыў Харкаўскі тэхналагічны інстытут. У 1918 г. — старшыня Беларускай Рады ў Бабруйску. Дэлегат Першага Усебеларускага кангрэса. Ва ўрадзе БНР займаў розныя пасады. У 1919 г. намеснік старшыні Беларускай вайсковай камісіі. У 20-я гады пасол (дэпутат) Польскага сейма, актыўны ўдзельнік нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. Эмігрыраваў у СССР. Далейшы лёс невядомы.

⁷² **Дыла Восіп Лявонавіч**, нарадзіўся 14 красавіка 1880 г. у Саўцу. Дзеяч беларускага нацыянальна-дэмакратычнага адраджэння, пісьменнік. У 1899-1903 гг. вучыўся ў Юр'еўскім ветэрынарным інстытуце (Тарту), з якога выключаны за ўдзел у студэнцкіх хваляваннях. У дарэвалюцыйны час працаваў у газетах і выдавецтвах. У

Ивановский тогда стоял — по крайней мере так о себе утверждал — на почве "лояльного сотрудничества" с большевиками. Хорошо работал в институте и в государственном издательстве. Вообще был полон делаческой, но часто и дельной инициативы. Например, разработка и частичное приведение в исполнение проекта пригородных огородов для государственных учреждений, школ и фабрик. Ивановский, конечно, не имел пролетарской точки зрения на революцию, как и все его политические друзья, мелкобуржуазные интеллигенты, народники.

Когда в январе 1919 г. была провозглашена независимость и свобода Советской Белоруссии, мне казалось, мы были вполне удовлетворены в своих национальных чувствах и чаяниях. Ивановский собирался даже вступить в партию, убеждал и меня. Я отвечал, что не все хорошо понимаю, что творится и что вступаю только тогда, когда не надо будет делать оговорок, что не хочу примазываться. В это время кто-то приезжал из-за границы с письмом от бэнээровских министров, спрашивавших, что делать. Ивановский советовал ликвидировать раду за границей и приезжать в Минск.

[Создание Советской Белоруссии]

Когда после краткого правления Жилуновича весь состав народных комиссаров во главе с Жилуновичем был разогнан и арестован⁷⁷, мелкобуржуазная белорусская интеллигенция приняла это за принципиальный поворот большевиков в национальном вопросе, как победу великодержавного русского шовинизма. Пару месяцев спустя были арестованы Ивановский и Трепка и в качестве заложников вывезены в Смоленск.

В это время стало проявляться и среди крестьянских масс недовольство на почве извращения правильной ленинской линии земельными органами Литбела⁷⁸. Крестьянин не мог понять "коммунии", которая не делит и не раздает крестьянам помещичьих имений, а бывали случаи — оставляет самого помещика в качестве управляющего имением. Этот момент был ловко подхвачен и

⁷⁷ **Размова ідзе** аб тым, што ў пачатку лютага 1919 г. былі арыштаваны члены першага беларускага ўрада З.Жылуновіч і іншыя, а таксама В.Іваноўскі, А.Трэпка і адпраўлены ў Смаленск. Аднак у хуткім часе іх вызвалілі. У прыватнасці В.Іваноўскі, паводле звестак Ю.Туронка, вызвалены па дамоўленасці польскага і савецкага ўрадаў аб абмене палітвязнямі.

⁷⁸ **Літбел**, Літoўска-Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка. Створана паводле рашэння ЦК РКП(б) шляхам аб'яднання БССР і ЛітССР. З лютага 1919 г. Дэкларацыю аб аб'яднанні рэспублік Беларусі і Літвы прыняў Першы ўсебеларускі з'езд Саветаў. Раней такая ж рэзалюцыя была прынята з'ездам Саветаў Літвы. Урад Літбела катэгарычна адмовіўся ад перадачы сялянам канфіскаваных зямель і імкнуўся на базе былых панскіх маёнткаў стварыць саўгасы, камуны і сельгасарцелі. Такая "ганебная" палітыка ў маі 1920 г. ЦК КП(б)ЛіБ была прызнана памылковай.

использовать контрреволюцией и, в частности, широко развернутой сетью POW (Польской военной организации)⁷⁹, которая аграрной политике большевиков (собственно Литбела) противопоставляла аграрную реформу из Варшавы: землю крестьянам в собственность.

Все это содействовало отливу симпатий к большевикам в мелкобуржуазной среде: значительной части крестьянства и интеллигенции, в частности, среди белорусских националистов. По течению этих контрреволюционных настроений поплыл и я.

Своей работой в Минском институте, где постоянно приходилось грызться с такими черносотенцами, как Карский⁸⁰, Никольский⁸¹ и К^о, я был недоволен. К тому же продовольственные условия сделались очень тяжелыми, и я решил пробраться в Вильно, занятое Пилсудским.

В Вильно белорусское движение опиралось на белорусскую гимназию, основанную в 1918 г. Директором ее был Коханович⁸², но главной политической пружиной, несмотря на свою тяжелую болезнь, был Иван Луцкевич (в августе 1919 г. умер от чахотки в Закопане). Кроме того, надо назвать ксендза Адама Станкевича⁸³, Янку Станкевича⁸⁴, Алексюка⁸⁵, Клавдия Душевского, Геннадия

⁷⁹ **Польская военная организация** ["Польская организация войскава" (ПАВ)], надуманная АДПУ СССР назва контррэвалюцыйнай шпіёнскай арганізацыі, якая быццам бы існавала на тэрыторыі Беларусі з 1924 г. У маі 1937 г. па гэтай справе арыштавана каля 1 тыс. чалавек. Члены ПАВ расстраляны ў асноўным у жніўні 1937 г.

⁸⁰ **Карскі Яўхім Фёдаравіч**, нарадзіўся 1 студзеня 1861 г. у в. Аша Гродзенскага пав. Філолаг-славіст, заснавальнік беларускага мовазнаўства, літаратурнага, этнографічнага, фалькларнага Акадэмік Расійскай акадэміі навук (1916). Аўтар звыш 700 прац па славістыцы, беларусістыцы, у т. л. фундаментальнай трохтомнай працы "Беларусы" — энцыклапедыі беларусказнаўства. Памёр 29 красавіка 1931 г.

⁸¹ **Нікольскі Мікалай Міхайлавіч** (1877-1959), беларускі гісторык, усходзнавец, этнограф, даследчы гісторыі рэлігіі. Акадэмік БАН (1931), заслужаны дзеяч навукі Беларусі (1938). З 1922 г. прафесар БДУ. У 1937-1953 гг. дырэктар Інстытута гісторыі АН БССР. Аўтар прац па пытаннях гісторыі рэлігіі і царквы, гісторыі Старажытнага Усходу, этнаграфіі і фальклору Беларусі.

⁸² **Кохановіч Мікалай Сімянавіч**, нарадзіўся 27 верасня 1882 г. у в. Вялікія Лукі Наваградскага пав. Дзеяч беларускага нацыянальнага адрджэння. У 1905 г. скончыў Мінскую духоўную семінарыю. Паступіў у Варшаўскі ветэрынарны інстытут, потым у Харкаўскі ўніверсітэт на гісторыка-філалагічны факультэт, які скончыў у 1910 г. Працаваў выкладчыкам у сярэдніх навучальных установах Вільні. У 1915 г. эвакуіраваўся ў Магілёў. Актывны ўдзельнік Першага ўсебеларускага кангрэса 1917 г. З'яўляўся прадстаўніком Магілёўскага беларускага нацыянальнага камітэта ў Радзе БНР. У 1918 г. вярнуўся ў Вільно, дзе па прапанове мясцовага Беларускага арганізаваў Віленскую беларускую гімназію, быў яе першым дырэктарам да восні 1922 г. У 1922-1925 гг. дэпутат польскага сейма. 15 мая 1925 г. выехаў у БССР, жыву напачатку ў Магілёве, потым у Мінску. Працаваў з агадчыкам аддзела газеты "Савецкая Беларусь", у тэхнічным выдавецтве пры ВСНГ, стылістам і карэктарам у друкарні. Арыштаваны ДПУ БССР 11 жніўня 1933 г. па справе БНЦ, Пастановай калегіі АДПУ СССР 9 студзеня 1934 г. прыгавораны да ВМП. Расстраляны 17 мая 1934 г. у Мінску. Рэабілітаваны Ваенным трыбуналам БВА 16 жніўня 1956 г.

⁸³ **Станкевіч Адам Вікенцьевіч (Віцэнтавіч)**, нар. адзіўся 24 снежня 1891 г. у в. Арляныты Ашмянскага пав. Дзеяч беларускага нацыянальна-а-домакратычнага і рэлігійнага адрджэння. Скончыў Пецярбургскую духоўную каталіцкую акадэмію. Супрацоўнічаў у газеце "Наша ніва". Выдаваў газету "Крыніца". Пасля Лютаўскай рэвалюцыі адзін з арганізатараў беларускага хрысціянска-дэмакратычнага руху. З 1922 г. пасол польскага сейма. У 1924—1926 гг. старшыня ТБШ у Заходняй Беларусі. Аўтар прац аб князю Вітаўту, Ф. Скарыне, К.Каліноўскім, Б.Элімах-Шыпілу, беларускім нацыянальна-вызваленчым руху. Жывіў і працаваў у Вільні. Выдаваў часопіс "Хрысціянская думка". Арыштаваны 7 снежня 1944 г. НКВС СССР, ае ў хуткім часе вызвалены. 13 красавіка 1949 г. зноў арыштаваны. Асуджаны Асобай нарадай пры МДБ СССР 31 жніўня 1949 г. да 25 гадоў ПП. Накіраваны ў Тайшэтлаг. Памёр 4 снежня 1949 г. у аагеры. Пахаваны на могілках каля в. Шаўчэнка Тайшэцкага раёна.

⁸⁴ **Станкевіч Ян Вікенцьевіч (Віцэнтавіч)**, нарадзіўся 26 лістапада 1891 г. у в. Арляныты Ашмянскага пав. Дзеяч беларускага нацыянальнага адрджэння. Скончыў Ашмянскае гарадское вучылішча. Супрацоўнічаў у "Нашай ніве" (1914). Служыў у царскай арміі, удзельнік першай сусветнай вайны. Прымаў ідэю у абвясчэнні БНР. У 1926 г. скончыў Карлаў ўніверсітэт (Прага). Выкладчы ў Віленскай беларускай гімназіі, праваслаўнай духоўнай семінарыі, Віленскім ўніверсітэце імя Стэфана Баторыя. Выбіраўся дэпутатам у польскі сейм у 1928 г. У 1939 г. арыштаваны

Богдановича⁸⁶ і Максима Горьцкаго⁸⁷. От Івана Луцкевича я узнал, што в Вільно ужо существует Беларуский комитет, што такой же комитет существует и в Варшаве, во главе с инж. Дубейковским⁸⁸, што вскоре после занятия Вильно Пилсудским⁸⁹ была принята белорусская делегация (Коханович, ксёндз Станкевич и еще кто-то), што делегация предложила Пилсудскому свои постулаты и што Пилсудский обещал поступать в белорусском вопросе и всего края согласно с лозунгами, прокламированными в его пресловутом виленском воззвании: "К жителям Великого княжества Литовского"⁹⁰. Но вообще настроения у виленских белорусов были кислые. Солдатчина безнаказанно буйствовала, устраивая погромы не только еврейские, но и крестьянские, при случае "ревиндикации"⁹¹ всякого помещичьего барахла, белорусская учительская семинария в Свислочи разгромлена, белорусские начальные школы закрыты, Виленская белоруская

польскімі ўладамі, але ў хуткім часе вызвалены. У гады Вялікай Айчыннай вайны працаваў у школьным выдавецтве ў г. Мінску. З 1944 г. жыў у Германіі, потым у ЗША. Памёр 16 ліпеня 1976 г. у Хейтгопне (ЗША).

⁸⁵ **Аляксюк Павеа Паўлавіч**, нарадзіўся 28 лістапада 1892 г. у Гродне ў сям'і ваеннаслужачага. Скончыў Гродзенскую мужчынскую гімназію (1911), юрыдычны факультэт Пецярбургскага ўніверсітэта (1915). Карэспандэнт "Нашай нівы". Адзін з заснавальнікаў Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны (Вільня). У 1918 г. член БСГ, затым Беларускай партыі народных сацыялістаў, намеснік старшыні БНК. З кастрычніка 1918 г. член выканаўчага камітэта Вялікай беларускай рады і Цэнтральнай беларускай вайсковай рады. Адзін з ініцыятараў аб'яднання БНР, з ліпеня 1918 г. у складзе народнага сакратарыята. З'яўляўся членам Цэнтральнай беларускай рады Віленшчыны і Гродзеншчыны. З восні 1920 г. старшыня Беларускага палітычнага камітэта ў Варшаве. Выдаваў газету "Еднасць". У сярэдзіне 20-х гадоў займаўся адвакацкай практыкай у Наваградку. Далейшы лёс невядомы

⁸⁶ **Багдановіч Генадзь Васілевіч**, нарадзіўся ў 1885 г. у в. Мікалаева Дрысенскага пав. Беларускай грамадскі дзеяч. Скончыў Віцебскую духоўную семінарыю (1907), Виленскі настаўніцкі інстытут. У 1918 г. загадчык юрыдычнага аддзела Беларускага ў Петраградзе. З 1919 г. настаўнічаў у Дрысе. Выдаваў газету "Незаежная думка". У 1924 г. эміграваў у ССР, працаваў выкладчыкам віцебскіх педагагічнага тэхнікума і ветэрынарнага інстытута. 15 ліпеня 1930 г. арыштаваны ДПУ БССР па справе СЭВ. Пастановай КАДПУ ССР ад 10 красавіка 1931 г. сасланы ў г. Слабодскі Кіраўскай вобл. Далейшы лёс невядомы. Рэабілітаваны ВС БССР 15 лістапада 1957 г.

⁸⁷ **Гарзіцкі Максім Іванавіч**, нарадзіўся 18 лютага 1893 г. у в. Малая Багацькаўка Мсціслаўскага павета. Дзеяч беларускага нацыянальна-дэмакратычнага адраджэння, пісьменнік, літаратуразнавец, лексікограф. Скончыў Горацкае камфрэнца-агранічнае вучылішча (1913), Паўлаўскае ваеннае вучылішча (1916). У першую сусветную вайну на фронце быў цяжка паранены. З 1923 г. выкладаў беларускую мову і літаратуру на рабфаку БДУ, у Камуністычным ўніверсітэце Беларусі, Горацкай сельгас акадэміі, працаваў у ІБК і БАН. Аўтар дакумэнтальнага і аўтабіяграфічнага рамана "Камароўская хроніка" (напісаны ў 1930-1932, 1937 гг.), апавяданняў і апавесцей, "Тэсторыі беларускай літаратуры" (1920), "Хрэстаматыі беларускай літаратуры. XI век — 1905 г." (1922), шматлікіх літаратуразнаўчых і крытычных артыкулаў, слоўнікаў і г.д. Арыштаваны 19 ліпеня 1930 г. ДПУ БССР па справе СЭВ. Пастановай КАДПУ ССР ад 10 красавіка 1931 г. сасланы на 5 гадоў у Вятку (Кіраў). Зноў арыштаваны 4 лістапада 1937 г. Пастановай "тройкі" УНКУС Смаленскай вобл. 5 студзеня 1938 г. прыгавораны да ВМП. Расстраляны 10 лютага 1938 г. у г. Вязьма Смаленскай вобл. Рэабілітаваны па першым прыговору ВС БССР 15 лістапада 1957 г., па другім — прэзідыумам Кааўжскага абласнога суда 21 студзеня 1959 г.

⁸⁸ **Дубайкоўскі (Віган-Дубайкоўскі) Лявон Іванавіч**, нарадзіўся 7 ліпеня 1869 г. у в. Дубейкава Мсціслаўскага пав. Дзеяч беларускага нацыянальна-культурнага адраджэння. Паэт, архітэктар. Скончыў Мсціслаўскае гарадское вучылішча і рамесную будаўнічую школу ў Варшаве. У 1907-1909 г. вучыўся ў Акадэміі архітэктуры ў Парыжы, пасля заканчэння атрымаў званне архітэктара. З'яўляўся прадстаўніком БНР у Варшаве. Узначальваў Беларускае камітэт у Варшаве. Член масонскай ложы (Вільня). Пасля эміграцыі Рады БНР працаваў у беларускім прадстаўніцтве ў Варшаве (1919-1922 гг.). Удзельнічаў у выданні газеты "Беларускі фронт". З 1922 г. у Вільні, займаўся архітэктурнай-будаўнічымі работамі. За беларускую дзейнасць праследаваўся польскімі ўладамі. Памёр 6 лістапада 1940 г. у Вільні

⁸⁹ **Пилсудскі Юзаф**, нарадзіўся 5 снежня 1867 г. у маёнтку Зулава Свяянцкага пав. Виленскай губ. Польскі палітычны дзеяч. У 1888-1892 гг. у сьсялы ў Сібіры. З 1906 г. лідэр правага крыла Польскай сацыялістычнай партыі (ППС). У першую сусветную вайну камандзір польскага легіёна, які ваяваў супраць Расіі разам з аўстра-венгерскімі войскамі. У 1918-1922 гг. "начальнік польскай дзяржавы". У маі 1926 г. зрабіў дзяржаўны пераворот і ўстанавіў дыктатарскі рэжым. Праводзіў палітыку прыгнечання няпольскага насельніцтва, гвалтоўнага апалячвання беларусаў. Памёр 12 мая 1935 г.

⁹⁰ **22 красавіка 1919 г.** Ю.Пилсудскі выступіў са зваротам "Да жыхароў былога Вялікага княства Літоўскага", у якім абяцаў не ўмешвацца ва ўнутр анія справы беларускай і літоўскай ага і народаў і даць ім права самім вырашаць свой лёс "без якога-небудзь насілая ці прымусу з боку Польшчы".

⁹¹ **Рэвіндыкацыя** (польск.) — вяртанне ўласнасці, атрыманне назад уласнасці.

гимназія без средств, цэлыя ряд крэстьянских деятелей, особенно по Гродненщине, — по тюрьмам, и тому подобные цветки белопольской "освободи-тельной" армии. Луцкевич оценивал положение таким образом, что большевики в России власти не удержат, что в конце победит черная реакция, а в единой неделимой России колчаков и денкиных не будет даже речи о терпимости к белорусскому национальному движению, что, с другой стороны, хотя и нельзя верить воззванию Пилсудского (стоит только сказать о воззвании Николая Николаевича к полякам), однако чем дальше поляки продвинулись на восток, тем лучше и для белорусов, потому что принуждены будут идти на уступки, тем более, что при демократическом строе в парламенте и белорусы, и украинцы в союзе с евреями могут играть очень важную роль, что, наконец, при окончательном установлении границ на востоке решающую роль будут играть великие державы. Отсюда следует такой вывод: надо работать в крае — по-активистски (значит, соглашательски), за границей — в духе независимости.

В это время за границей обивал пороги дипломатических канцелярий премьер бэнээровского правительства Антон Луцкевич. Но главное местопребывание этого правительства было в Берлине (Цвикиевич⁹², Смолич, Захарко⁹³, Кречевский⁹⁴, Заяц⁹⁵). Другая группа

⁹² **Цвикиевич Аляксандр Іванавіч**, нарадзіўся ў ліпені 1888 г. у Брэст-Літоўску. Дзеяч беларускага нацыянальна-дэмакратычнага адраджэння. У 1912 г. скончыў юрыдычны факультэт Пецярбургскага ўніверсітэта. Быў прсыяжным павераным у Брэст-Літоўску і Пружанях. У час першай сусветнай вайны працаваў у Тульскім камітэце дапамогі бежанцам. Адзін з заснавальнікаў Беларускай народнай грамады ў 1917 г. у Маскве. Удзельнік Першага ўсебеларускага кангрэса. Міністр замежных спраў ва ўрадзе БНР. З 1923 г. прэм'ер-міністр БНР у Празе. Адзін з ініцыятараў ліквідацыі ўрада БНР і правядзення Берлінскай канферэнцыі, якая адбылася 12 кастрычніка 1925 г. і прыняла рашэнне: спыніць дзейнасць урада Беларускай Народнай Рэспублікі і прызначыць Мінск адзіным цэнтрам нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння Беларусі. Пасля канферэнцыі пераехаў у Мінск, працаваў кансультантам у Наркамате фінансаў, затым сакратаром ІБК. З 1929 г. у Інстытуце гісторыі БАН. Аўтар кнігі "Западно-руссизм" (1929, 2-е выд. 1993). Арыштаваны 14 ліпеня 1930 г. ДПУ БССР па справе СВБ. Пастановай КАДПУ СССР 10 красавіка 1931 г. сасланы на 5 гадоў у г. Перм. У 1935 г. тэрмін сыякі быў прадоўжаны на 2 гады. Другі раз арыштаваны ў 1937 г. і 17 снежня таго ж года камісіяй НКУС і Пракурора СССР прыгавораны да ВМП. Расстраляны 30 снежня 1937 г. у Мінску. Рэабілітаваны па першым прыговору ВС БССР 10 чэрвеня 1988 г., па другім — у адпаведнасці з Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 16 студзеня 1989 г. "Аб дадатковых мерах па аднаўленню справядлівасці ў адносінах ахвяр рэпрэсій, якія мелі месца ў перыяд 30-40-х і пачатку 50-х гадоў" 31 мая 1989 г.

⁹³ **Захарка Васіль Іванавіч**, нарадзіўся 1 красавіка 1877 г. у в. Дабрасельцы Ваўкавыскага пав. Дзеяч беларускага нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння. З 1898 г. у царскай арміі. Удзельнік першай сусветнай вайны. Удзельнічаў у рабоце Першага ўсебеларускага кангрэса, выбраны членам выканкама Рады. Удзельнічаў у аб'яўшчэнні БНР. Са снежня 1919 г. намеснік старшыні Рады БНР. Пасля смерці П.А.Крачэўскага (8 сакавіка 1928 г.) прэзідэнт БНР. Памер 14 сакавіка 1943 г. у Празе.

⁹⁴ **Крачэўскі Пётр Антонавіч**, нарадзіўся 7 жніўня 1879 г. на Кобрыншчыне. Дзеяч беларускага нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння. Скончыў Віленскую духоўную семінарыю, працаваў настаўнікам, служыў у царскай арміі. Удзельнічаў у аб'яўшчэнні БНР, быў дзяржаўным кантраляёрам, міністрам гандлю ва ўрадзе БНР. 13 снежня 1919 г. абраны старшынёй Рады БНР. З 1920 г. у эміграцыі ў Коўне, з 1923 г. у Празе. Не падпарадкаваўся рашэнню Берлінскай канферэнцыі аб самараспуску Рады БНР, назваўшы яе пастановай "авантюрызмам і падагам, здрадніцтвам незалежнасці Беларусі", адмовіўся вярнуцца ў БССР. Памер 8 сакавіка 1928 г. у Празе.

⁹⁵ **Зяц Леанард Іосіфавіч**, нарадзіўся ў сакавіку 1890 г. у м. Даўгінава Вілейскага пав. Дзеяч беларускага нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння. У 1914-1916 гг. кантралёр Віленскага акцыянага ўпраўлення, потым у Мінску ва Усерасійскім зesaюзе. Член рады Першага ўсебеларускага кангрэса. Дзяржаўны кантралёр ва ўрадзе БНР. У 1925 г. вярнуўся ў Мінск. Працаваў у Наркамфіне БССР кансультантам. 19 ліпеня 1930 г. арыштаваны ДПУ БССР па справе "Саюза вызвалення Беларусі", сасланы на 5 гадоў ва Уфу. 25 ліпеня 1935 г. зноў арыштаваны абласным упраўленнем НКУС. Памер у турме 23 верасня 1935 г. Рэабілітаваны ВС БССР 10 чэрвеня 1988 г.

дзействава ў Ковне: Воронко, Белевіч⁹⁶, Ластовский. В Париже "участвавалі" в Версальскай канферэнцыі⁹⁷ Антон Луцкевіч, палковнік Ладнов⁹⁸ і генерал Кондратовіч⁹⁹.

В мае 1919 г. в Варшаву прыехаў Смоліч для ўстаноўлення сувязі с краем. Імел сабеседованне с Прыстором¹⁰⁰, тагдашнім віце-міністрам труда, с пэпэсовцамі¹⁰¹ і іншымі людзьмі, т.наз. левицы пилсудчыковай. Пастаянным прадстаўцелем БНР в Варшаве быў назначан інжынер Дубейковский. Понятно, што нікто этого прадстаўцельства не прызнаваў, но быў создан легальны Беларускі комітэт в Варшаве, который рэгістраваў беларусоў і дажэ выдаваў ім беларускія бэнэзэровскія пашпарты. Этот комітэт сносился по всем текущим делам с властями, как бы вроде беларусскаго консульства.

Смоліч вызваў мяня в Варшаву для сагласавання работы с краем і іспользовааннем моего знания польскаго языка и личных знакомств на варшавскай почве. Он передал мне такие директивы беларусскаго прадваіцельства отнасітельно работы и політчыскай ліній:

1. Создать краевую организацию Виленщины и Гродненщины;
2. Создать беларусскую прэссу;
3. Обратить особое внимание на создание беларусских школ и издательства.

⁹⁶ **Бялєвіч Яфім Яфімавіч**, нар. адзіўся 27 лотага 1888 г. у Мінску. Дзєч беларускага нацыянальнага руху. Пасля заканчєння юрфака Пеіярбургскага універсітєта ў 1912 г. прызваны ў царскую армію. Удзєльнік Першага ўсєбеларускага кангрэса. Члєн урада БНР 1918 г. Улаўнаважаны Наркамфіна БССР у 1925-1930 гг. 19 сакавіка 1932 г. арыштаваны і асуджаны на 5 гадоў ППЛА. Пакаранне адбываў у Свірлагу, дзе 27 снєжня 1936 г. зноў арыштаваны і асуджаны на 5 гадоў ППЛА. Далєйшы лєс невядомы. Рэабілітаваны па першым прагаворы Мінскім абласным судом 16 лістапада 1963 г., па другім Пракратурай Расійскай Федэрацыі 16 снєжня 1992 г.

⁹⁷ **Размова іздє** пра Парыжскую мірную канферэнцыю, якая праходзіла з перапынкамі з 18 студзеня 1919 г. па 21 студзеня 1920 г. У час яє работы быў падпісаны ў г. Версале 28 чэрвеня 1919 г. Мірны дагавор, які афіцыйна завяршыў першую сусветную вайну 1914-1918 гг. паміж Германіяй, якая пацярпєла паражєнне, і дзяржавамі-пераможцамі — ЗША, Англіяй, Францыяй, Італіяй і інш.

⁹⁸ **Ладноў Яўген Міхаілавіч**, беларускі грамадска-палітычны дзєч. Дата і месца нараджєння невядомы. У 1905 г. члєн ваеннай арганізацыі эсэраў у Адэсе, удзєльнік рэвалюцыі 1905-1907 гг. у Расіі. У гады першай сусветнай вайны на фронце. Удзєльнічаў у Дзяржаўнай нарадзе ў Маскве, якая адбылася 12-15 жніўня 1917 г. Прысутнічаў на Першым усєбеларускім кангрэсе, быў абраны ў склад яго выканкама. Пасля Кастрычніскай рэвалюцыі за антысавецкую дзєінасць звольнены з вайскавай службы. У 1918 г. ваенны міністр ва ўрадзе БНР, са снєжня 1919 г. міністр замежных спраў. У лютым 1919 г. прызначаны ўрадам БНР члєнам, пазней старшынєй беларускай дэлегацыі на Парыжскую мірную канферэнцыю. 10 мая 1923 г. беларускае прэсбюро распаўсюдзіла інфармацыю аб тым, што Я.Ладноў з'яўляецца правакатарам і рэкамєндавала ўсім беларускім арганізацыям і дзєчам "пазбягаць блізкага знаёмства з ім". У 1932 г. жыў у Берліне. Далєйшы лєс невядомы.

⁹⁹ **Кондратовіч Кіпрыян Антонавіч** (1858-?), беларускі і рускі военачальнік. Генерал ад інфантэрыі (1910). Скончыў Акадэмію Генеральнага штаба Расіі. У 1884-1901 гг. у Генеральным штабе. Удзєльнік руска-японскай і першай сусветнай вайнаў. У 1917 г. удзєльнічаў у беларускім нацыянальным руху, уваходзіў у склад Цэнральнай беларускай вайскавай рады, у маі-чэрвені члєн Народнага сакратарыята БНР. У 1919 г. уваходзіў у склад беларускай дэлегацыі на Парыжскай канферэнцыі. Жыў у Парыжы. Далєйшы лєс невядомы.

¹⁰⁰ **Прыстар Аляксандр** (1874-1941), польскі палітычны дзєч, найбліжэйшы палчєчнік Ю.Пілускага. Вучыўся ў Маскве (1894-1900). У 1912 г. арыштаваны ў Варшаве і асуджаны на 7 гадоў няволі. Пакаранне адбываў у Арлоўскім цэнтэале. У 1917-1918 гг. члєн Польскай арганізацыі вайскавай. У 1920 г. афіцэр па асобых даручєннях у штабе дывізіі А.Жалігоўскага. Міністр працы і алекі, загым прамысловасці і гандлю ў 1929-1931 гг. Прэм'єр урада Польшчы (1931-1933). У 1930-1935 гг. дэпутат сейма, 1935-1939 гг. члєн сената Польшчы. У верасні 1939 г. арыштаваны НКУС СССР. Памёр у савецкай турме.

¹⁰¹ **ППС—лявіца** (Польская сацыялістычная партыя—лявіца), легальная рабочая партыя рэвалюцыйнага накірунку. Створана ў 1926 г. у выніку адыходу ад ППС часткі члєнаў партыі — рабочых, якія былі незадаволены палітыкай прыхваіраўнікоў ППС. Мела значны ўплыў сярод рабочых і, у прыватнасці, у Заходняй Беларусі. Супрацоўнічала з КПП. ППС-лявіца распушчана ўрадам Польшчы ў 1931 г.

Рекомендовали двойную тактику, с одной стороны, оппозиционную прессу, с другой стороны, сотрудничество с поляками, дабы "вырвать, что удастся", особенно в области просвещения и кооперации. Польские "рады людovie" ¹⁰² (подделка под советы) под прикрытием демагогических обещаний земли крестьянам в собственность развернули широкую акцию за безоговорочное присоединение Гродненщины и Виленщины к Польше. Надо было противодействовать. Смолиш указал, что бэнэзеровское правительство в известных размерах может субсидировать работу из своего фонда, полученного путем займа от украинцев.

[Съезд представителей Виленщины и Гродненщины]

Обо всем том, конечно, думали и в Вильно, даже сделали кое-какие приготовления. Решено было созвать белорусский съезд в Вильно ¹⁰³ с целью создания белорусского представительства Виленщины и Гродненщины. История этого съезда, который происходил в Вильно в июне 1919 г., имеет один замечательный инцидент. Организацию этого съезда поручили мне как представителю Виленщины и Алексюку как представителю Гродненщины. За разрешением на съезд мы обратились к "Гражданскому комиссару восточных земель" ¹⁰⁴ Осмоловскому ¹⁰⁵. Тот ответил, что это дело большого политического значения, которое может разрешить только Слаvek ¹⁰⁶, начальник второго отдела в Вильно. То же мне сказал и Ян Пилсудский ¹⁰⁷, тогда комиссар гражданский города Вильно, добавляя при этом "частным образом", что Слаvek является правой рукой Пилсудского по всем политическим делам. Мы обратились к Славеку. Назначил нам прием на своей частной квартире. Принял нас любезно. Говорил, что слышал обо мне от моих общих знакомых, о моем участии в ученические годы

¹⁰² "Рады людovie", падробкі пад саветы, дэмагагічныя арганізацыі, якія разгарнулі шырокую кампанію за неадкладнае далучэнне Гродзеншчыны і Віленшчыны да Польшчы.

¹⁰³ **Беларускі з'езд у Вільні** (чэрвень 1919 г.), Беларускі з'езд Віленшчыны і Гродзеншчыны, з'езд прадстаўнікоў беларускай грамадскай Віленшчыны і Гродзеншчыны 9-10 чэрвеня 1919 г., скліканы па ініцыятыве групы беларускіх палітычных дзеячаў на чале з Б.Т. Арашкевічам. Прысутнічала 125 дэлегатаў. На з'ездзе быў выказаны давер ураду БНР і абрана Цэнтральная беларуская рада Віленшчыны і Гродзеншчыны.

¹⁰⁴ **У дзютым 1919 г.** дэкрэтам Ю. Пилсудскага для кіравання акупіраванымі тэрыторыямі пры штабе Літоўска-беларускага фронту быў створаны т. зв. Генеральны камісарыят усходніх зямель на чале з А. Каланкоўскім. У красавіку яго змяніў Е. Асмалоўскі.

¹⁰⁵ **Асмалоўскі Ежы** (1872-1954), польскі палітычны дзеяч. Нарадзіўся ў маёнтку каля Пінска. Вучыўся ў Рыжскім палітэчнічным інстытуце ў 1892-1896 гг. У 1914-1917 гг. добраахвотнік ў царскай арміі, палкоўнік. З 1918 г. у Мінску. У 1919-1920 гг. генеральны камісар усходніх зямель.

¹⁰⁶ **Слаvek Валеры** (1879-1939), палітычны дзеяч Польшчы, адзін з блізкіх сяброў і папчнікаў Ю. Пилсудскага. Член ЦРК ППС з 1902 г., з 1905 г. дзеяч баявой арганізацыі ППС, затым ПАВ, у 1918-1928 гг. афіцэр па асобых даручэннях пры начальніку дзяржавы. З 1926 г. старшыня Беспартыйнага блока супрацоўніцтва з урадам, у 1928-1938 гг. дэпутат польскага сейма. У 1938 г. яго маршалак. Адзін са стваральнікаў канстытуцыі Польшчы. У 1930-1931 гг. прэм'ер урада Польшчы. Скончыў жыццё самагубствам 2 мая 1939 г.

¹⁰⁷ **Пилсудскі Ян** (1876-1950), польскі палітычны дзеяч. Малодшы брат Ю. Пилсудскага. Скончыў Казанскі ўніверсітэт (1900). Займаўся адвакацкай і палітычнай дзейнасцю. У 1920-1931 гг. суддзя акружавага суда ў Вільні, у 1931-1937 гг. віцэ-прэзідэнт банка Польшчы, у 1928-1939 гг. дэпутат сейма Польшчы. У 1939 г. арыштаваны ў Вільні НКУС БССР і знаходзіўся ў турме ў Маскве. У другой палове 1941 г. вызвалены з турмы. Выехаў у Англію.

в польском движении за независимость, рассказывал о своей боевой революционной деятельности (между прочим, о Безданах¹⁰⁸). Согласился дать разрешение на съезд и в конце взволнованным голосом сказал: "Было бы делом необыкновенной политической важности, если бы вы могли провести на этом съезде провозглашение Пилсудского великим князем Великого княжества Литовского". Я был смущен таким неожиданным предложением и замолчал, Алексюк тоже не ответил утвердительно, а теперь мол, посмотрим. На прощание просил держать этот разговор в тайне, вынул связку бумажных царских рублей (кажется 10 000 — так говорил Алексюк) и передал Алексюку на организационные расходы по съезду. Деньги Алексюк принял и возгорелся вообще охотой к предложенному плану и сотрудничеству с поляками. Когда после выхода я заявил ему, что и деньги, и все предложения Славека неприемлемы, он заявил, что всю ответственность берет на себя и будет действовать самостоятельно. О предложении Славека я говорил Ивану Луцкевичу и, вероятно, Смоличу и Душевскому, а о полученных Алексюком деньгах знали и другие. Когда Алексюк решил действовать "самостоятельно", решено было: разрешение на съезд использовать с целью создания постоянной политической организации, Алексюка и всю его группу на съезде провалить, провести вмещающиеся в рамках легальности и оппозиционные решения. Надо сказать, что штаб Пилсудского и вообще пилсудчики придавали этому съезду серьезное политическое значение. На день съезда в Вильно приехал целый ряд известных представителей этого лагеря: Пристор, Ледницкий¹⁰⁹, министр труда Ивановский, Медард Довнарлович¹¹⁰ и др. С другой стороны, и бэнээровская группа постаралась прислать побольше своих делегатов. Алексюк с треском провалился. Конечно, не могло быть и речи о каком-то великом князе, когда в президиум сыпались предложения самых радикальных антиоккупантовских резолюций, главным образом, эсеровского характера. Съезд избрал все-таки постоянный политический орган: Белорусскую раду Виленщины и Гродненщины, которой председателем был избран Клавдий Душевский. По болезни я на съезде не был, но в члены Рады был избран.

Пилсудчики были крайне недовольны этим съездом. Стали говорить и писать в "левицовой" прессе, что белорусы "еще не

¹⁰⁸ **Безданы**, чыгуначная станцыя на паўночны ўсход ад Вільні. Вядомая тым, што ў 1908 г. на ёй адбылася экспрапрыяцыя расійскага паштовага ацягніка, на якім перавозіліся грошы. Гэтую аперацыю падрыхтавала і правяла баявая арганізацыя ППС на чале з Ю.Пілуцкім.

¹⁰⁹ **Лядніцкі Аляксандр** (1866-1934), польскі палітычны і грамадскі дзеяч. У 1905-1916 гг. член ЦК Канстытуцыйна-дэмакратычнай партыі Пасіі. У 1906 г. абраны дэпутатам Дзяржаўнай думы. З кастрычніка 1918 г. у Варшаве, выдаваў часопіс "Tydzień polski". З 1924 г. працаваў юрыдычным кансультантам.

¹¹⁰ **Даўнарловіч Медард** (1878-1934), польскі грамадскі і палітычны дзеяч. У 1918-1919 гг. міністр культуры і мастацтва, у 1928-1930 гг. дэпутат польскага сейма.

созрели", что не являются политической величиной и т. п. Но продолжалось это не долго. Подготовка к наступлению на Минск заставляла вести переговоры с белорусами. С другой стороны, и белорусские деятели (с благословения БНР) стремились к известным концессиям, в особенности в области просвещения. Поворотным моментом был большой политический раут¹¹¹, организованный Дубейковским в Варшаве (в Европейской гостинице), на котором присутствовало несколько десятков политических деятелей с левицы, произнесших пару десятков речей на избитую мелодию: "Вольные с вольными", "равные с равными", "за нашу и вашу вольность" и т. д. кругом да около. После этого делегация Белорусской рады Виленщины и Гродненщины была принята Пилсудским в Бельведере¹¹². Участвовали в ней: Дубейковский, Коханович, Алексюк, Кушнев* и я. Пилсудскому был предложен мемориал, главным образом, по школьным делам. Пилсудский уверял, что он намерен руководствоваться идеями своего виленского воззвания¹¹³, но, к сожалению, имеет затруднения с сеймом.

Летом того же года гражданский комиссар Осмоловский пригласил меня к себе и предложил занять место чиновника по белорусским делам, чтобы сдвинуть дело с мертвой точки. Я поставил это в зависимость от выполнения моих условий: незамедлительного открытия закрытых школ, освобождения политических заключенных и другого. Я не был удовлетворен его ответом и предложения не принял.

Но вскоре мне надоело это бесплодное политиканство. После приезда Антона Луцкевича из Парижа в Варшаву я просил его освободить меня от политработы и дать возможность заниматься опять наукой. Луцкевич согласился, и я опять на более продолжительное время отошел от активной политической жизни. Хотя идеологически я не вышел из мелкобуржуазного бэнэровского лагеря, но в белорусских политических событиях с начала осени 1919 г. и до осени 1920 года активного участия не принимал. И так не принимал участия ни во встречах Пилсудского в Минске¹¹⁴, ни в Белорусской войсковой комиссии¹¹⁵, ни в заседаниях и расколе Рады

¹¹¹ **Раут** (англ.) — святочные вечер, прыём.

¹¹² **Бельведэр** (итальян.) — палац, размешчаны ў прыгожай маляўнічай мясцовасці. Рэзідэнцыя ў г. Варшаве кіраўніка польскай дзяржавы. Пабудаваны ў 1818-1822 гг. архітэктарам Я.Кубіцкім.

¹¹³ **"Виленское воззвание"**, маецца на ўвазе зварот "Да жыхароў былога Вялікага княства Літоўскага" Ю. Пилсудскага 22 красавіка 1919 г. Гл. спасылку № 68.

¹¹⁴ **Сустрэча Ю.Пилсудскага ў Мінску** адбылася 18 верасня 1919 г. пасля таго, як польскія войскі занялі горад. Ад беларускіх дзеячаў яго вітаў А.Прушынскі. Ён падзякаваў Ю.Пилсудскаму за вызваленне Мінска ад бальшавіцкай няволі.

¹¹⁵ **Беларуская вайсковая камісія** (БВК), орган на фарміраванні беларускіх часцей у польскім войску ў 1919—1921 гг. Утворана 2 жніўня 1919 г. у Вільні. Дэкрэтам Ю.Пилсудскага ад 22 кастрычніка 1919 г. дазвалялася фарміраваць сумесна з польскім камандаваннем на добраахвотнай аснове беларускія вайсковыя часці. У склад БВК уваходзілі П.Аляксюк (старшыня), А.Аўсянік, Ф.Кушаль, А. Яку-бецкі, А.Гарун, С.Рак-Міхайлоўскі і інш. У ліпені 1920 г. пры

БНР, ни в создании полонофильского крыла Рады, т. н. "Найвышэйшай рады"¹¹⁶.

[Работа в Минском высшем педагогическом институте]

В конце зимы 1920 года по приглашению профессора Игнатовского я решил переехать в Минск для работы в организуемом в Минске высшем педагогическом институте. Из Минска в мае выезжал на краткосрочные учительские курсы, где преподавал вместе с Игнатовским, с которым там несколько ближе познакомился. Но вообще о политике мы говорили с ним сравнительно мало, и на "партизана" Игнатовский не очень был похож¹¹⁷. Общение с учительской массой и непосредственно с деревней дали мне возможность убедиться, что крестьянство кипит ненавистью к польской оккупации. Началось партизанское движение и карательные экспедиции. После возвращения в Минск я беседовал на эту тему с Ивановским и выразил свое удивление, что белорусские политические организации не протестуют против террора. Было собрано совещание по этому поводу и решено выслать протест Пилсудскому и одновременно протестовать перед главнокомандующим литовско-белорусского фронта генералом Шептицким¹¹⁸. От имени протестующей делегации говорил В.Ивановский, будто бы "очень остро". Ответ был бесцеремонно наглый, бешеный. Генерал, топая ногами, кричал: "Если мне понадобится для блага польской армии, сожгу всю вашу Беларусь". Делегация была "сильно возмущена", но выдать воззвание к массам не додумалась. Правда, несколько времени спустя Ивановский и я написали открытое письмо по этому поводу и распространили его среди депутатов, литераторов, ученых и т. д.

А в Минске становилось все более душно и горячо, не столько вследствие небывалого горячего лета, сколько вследствие начавшегося наступления Красной Армии. Белорусское контрреволюционное соглашательство стало отступать с занятых позиций и менять

эвакуацыі польскіх войскаў з Мінска і пры наступленні Чырвонай Арміі БВК распаася. Адноўлена ў кастрычніку 1920 г. у г. Лодзі (старшыня А.Якубецкі). Скасавана польскімі ўладамі ў маі 1921 г.

¹¹⁶ **Найвышэйшая рада БНР**, дзяржаўна-палітычная ўстанова БНР у 1919-1921 гг. Створана ў Мінску 14 снежня 1919 г. на чале з Я.Лёсікам у выніку расколу Рады БНР з ліку дзеячаў (37 чалавек), якія лічылі магчымым супрацоўніцтва з Польшчай. У 1921 г. спыніла сваё існаванне.

¹¹⁷ **"Игнатовский на партизана не очень был похож"**, маецца на ўвазе, што У.Игнатоўскі ў час польскай акупацыі ў студзені 1920 г. стварыў Беларускаю камуністычную арганізацыю (БКА) і кіраваў антыпольскім партызанскім рухам на акупіраванай частцы Беларусі.

¹¹⁸ **Шаптыцкі Станіслаў** (1867-1950), начальнік Генеральнага штэба польскага войска ў 1919—1920 гг. Беларускай дэлегацыі, якая прыйшла са скаргаў на карныя экспедыцыйныя легіёны, грывнуўшы кулаком па сталае, крыкнуў, што не пашкадуе спаць усю Беларусь.

ориентацию. Стали отрезаться от "Найвышэйшай рады". В войсковой комиссии штаб считал единственно лояльным Алексюка, остальных подозревали в сношениях с большевиками и с партизанским движением. Характерно, что формируемому Белорусской войсковой комиссией отряду оружие не выдавалось. А я сам был участником разговора между Кузьмою Терещенко¹¹⁹ и членами войсковой комиссии Раком и Якубецким¹²⁰ о том, что необходимо партизан снабжать оружием. Снабдить, вероятнее всего, не снабдили, но говорили.

Между прочим, Ивановский знал о связи Игнатовского с партизанским движением. Также и т. Эдмунда Русецкого¹²¹, о котором достоверно знал, что работает по поручению компартии в тылах польской армии, из тюрьмы освободил, поручившись за него перед вторым отделом. Про это, конечно, знал и я.

В Минске вместе со Смолічем я пытался развернуть более широко белорусскую социал-демократическую организацию. Но рабочих на собраниях являлось очень мало и ничего серьезного не вышло. Вообще, сталкиваясь с рабочими и крестьянами, чувствовалось, что вся наша работа — это не то, что нужно массам. Но поскольку социальный инстинкт толкал меня в революционном направлении, постольку же моя преувеличенная национальная чувствительность заставляла меня опасаться, что большевики несут национальную гибель белорусскому народу. В общем, отступающих белополяков я не жалел, а предстоящего прихода большевиков не боялся. А что уехал из Минска, то совсем случайно.

Конец лета я хотел провести у родителей под Вильно. Но когда приехал на виленский вокзал, поезда уже не шли на Вильно. Я пробовал через Барановичи и Лиду, но Лида уже была отрезана. Я пробовал через Варшаву-Гродно, но уже было поздно, и я очутился в Варшаве, решив там дожидаться большевиков и тогда уже пробраться в Вильно. Это почти анекдотически невероятно, но об этом может

¹¹⁹ **Цярэшчанка Кузьма Юрэвіч**, нарадзіўся ў кастрычніку 1888 г. у в. Замосцішча Рослаўскага пав. на Смаенішчыне. Дзеяч беларускага нацыянальнага руху. Актыўны ўдзельнік Першага ўсебеларускага кангрэса. У 1918-1919 гг. міністр унутраных спраў ва ўрадзе А.І.Луцкевіча. Узначаляў Беларускі нацыянальны камітэт у Мінску, які займаў паланарыцкія пазіцыі. Са снежня 1919 г. член прэзідыума Найвышэйшай рады БНР. Прадстаўляў БНР у краінах Балтыі. У 1922 г. вярнуўся ў Мінск. Раптоўна памёр у пакоі вартуўніка будынка Наркамзема БССР пасля святочнага вечара 12 сакавіка 1923 г.

¹²⁰ **Якубецкі Андрэй**, нарадзіўся 5 кастрычніка 1892 г. у в. Сухмяні Гродзенскага пав. Дзеяч беларускага нацыянальнага руху. У чэрвені 1919 г. удзельнічаў у Беларускім з'ездзе Віленшчыны і Гродзеншчыны. З канца 1919 г. намеснік старшыні Беларускай вайскавай каміі, з лета 1920 г. яе старшыня. У лютым 1922 г. у ліку 33-х беларускіх і літоўскіх дзеячаў высланы польскімі ўладамі з Вільні ў Літву. З мая 1922 г. у Дзвінску, выкладчык гімназіі. У час другой сусветнай вайны кіраваў Дзвінскім аддзяленнем Беларускага нацыянальнага аб'яднання ў Латвіі. Даеішы лёс невядомы.

¹²¹ **Русецкі Эдмунд Сігізмундавіч**, нарадзіўся 11 жніўня 1893 г. у в. Жданы Мінскага пав. Дзяржаўны дзеяч Беларусі. З 1919 г. у Чырвонай Арміі, у 1921-1929 гг. у Наркамземе БССР, у 1924-1927 гг. намеснік наркома земляробства БССР. У 1930-1935 гг. вучыўся ў ВУНУ. У 1936-1937 гг. начальнік Беларускай канторы па якасці торфу. Арыштаваны 16 жніўня 1937 г. органамі НКУС БССР. Пастановай "двойкі" 15 лютага 1938 г. прыгавораны да ВМП. Расстраляны 4 сакавіка 1938 г. у Мінску. Праабітаваны ВТ БВА 14 лістапада 1957 г.

сказать т. Эд. Русецкий, который вместе со мною ехал до Баранович. Пишу это в опровержение версии, пущенной Игнатовским (кажется, на ЦИК БССР) в 1924 г. во время прений над законом о языковых правах национальных меньшинств, будто бы я бежал от большевиков. Я не имел абсолютно никаких поводов и побуждений к этому бегству, а если речь [идет] о настроениях среди белорусской интеллигенции, то даже Ивановский говорил мне, что он предпочел бы остаться в Минске, боится только, что его опять могут забрать в качестве заложника.

Знаю, что состоялось особое совещание, на котором было решено более выдающихся бэнээровских деятелей отправить за границу для представительства идей независимости и т. п. Относилось это к Ивановскому, Терещенко, Смоличу и, кажется, Раку. Трое последних не хотели выезжать, в особенности Терещенко и Смолич. Рак, возможно, имел опасения по причине своего участия в Белорусской войсковой комиссии. Однако ни Рак, ни Смолич вышеуказанного решения не исполнили, задержались в Гродно и оттуда пробрались в Вильно, именно во время наибольших удач Красной Армии. Относительно Рака с уверенностью можно сказать, что его дальнейшему следованию не помешали причины материального характера: наоборот, эвакуируясь вместе с Белорусской войсковой комиссией, Рак мог иметь генеральское содержание.

С Ивановским и Терещенко я встретился в Варшаве, когда большевики подходили к Радзиминову¹²². Терещенко был как бы в новой коже и казалось более к нему подходящей, чем прежняя. Весело насмеялся при виде тянувшихся улицами Варшавы "беженских" кулацко-помещичьих обозов и с радостным волнением бродил вечерами по улицам Варшавы, слушая отзвуки близкой канонады. Зато в Ивановском проснулся дух польского шляхтича: хотел было вступить добровольцем в польскую армию, но мы с Терещенко отговорили его. При этом Ивановский рассказывал мне, что все ж таки поляки будут бороться и после занятия Варшавы, что Марьян Косцялковский¹²³ в сеймовом помещении имеет бюро для организации партизанки в тылах.

[Рижский мирный договор 1921 года]

¹²² Радзімін, г. пад Варшавай.

¹²³ Касцялкоўскі Мар'ян (1892-1946), польскі дзяржаўны і палітычны дзеяч. У 1922-1939 гг. дэпутат польскага сейма, у 1930-1934 гг. бедастоцкі ваявода, міністр унутраных спраў у 1934-1935 гг., прэм'ер-міністр у 1935-1936 гг.

Но наступление на Варшаву окончилось неудачно. Наступило перемирие и рижские переговоры¹²⁴. Из Риги приходили для белорусских националистов тяжелые вести: 1) белорусская территория будет разделена; 2) права Белоруссии, как особой политической единицы, договором не будут гарантированы; 3) на конференции нет даже представителя Белоруссии советской, в то время как советская Украина официально принимает участие в переговорах как сторона. Эти сведения даже нарочно подчеркивались в сферах, близких к польской мирной делегации. Казалось, что "беларуская справа" на долгие годы похоронена. Причем "хорошо осведомленные" левицовцы подчеркивали — похоронена по соглашению Иоффе¹²⁵ и Грабского¹²⁶.

Рижский мир и установившееся на более продолжительное время политическое положение выдвинули вперед концепцию "органической работы". Я принадлежал к тем, которые больше всего считали необходимым путем прессы, школы и кооперации дать возможность белорусскому национальному движению пробить себе путь к массам, углубить их национальную и социальную сознательность. Ясно было, что строй буржуазной Польши будет опираться на парламентарном демократизме, а парламент на избирательной пятихвостке. Я считал, что на Западной Белоруссии надо сосредоточить все силы для завоевания парламентного представительства, силу и значение которого для национально-освободительного движения весьма переоценивал. Имея в памяти позорный провал белорусских списков на выборах в 1917 году как в минскую городскую управу, так и в учредилку, я понимал, что

¹²⁴ **Рыжскі мірны дагавор 1921 года**, дагавор паміж РСФСР (і па ўп аўнаважаны ўрад а БССР) і УССР з аднаго боку і Польшчай — з другога аб спыненні савецка-польскай вайны 1920 г. Падпісаны 18 сакавіка 1921 г. у Рызе. Расія выходзіла з вайны за кошт перадачы Польшчы Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны. Янка Купала прагназаваў ход палітычных падзей у савецка-польскай вайне 1920 г. і адзначаў, што ў больш авікоў мэта — сусветная сацыялістычная рэвалюцыя, у польскіх эндэкаў (нацыянальных дэмакратаў. — *Заўвага аўт.*) — Польшча ў межах 1772 г. ("Od teraz i do teraz") — старыя межы ад Балтыйскага да Чорнага мора. І ў тых, і ў другіх на шляху стаіць незалежная Беларусь. Таму "інтэрнацыяналісты і ап'янялы ад перамог нацыяналісты не дадуць Беларусі жаданага міру і незалежнасці. Яны яе дзялілі і будуць дзяліць паміж сабой..." Вынікі Рыжскага мірнага дагавору паказалі, хто па жывому распалявініў Беларусь. Горача заклікаючы "моцна трымаць сяга змагання за сваё вызваленне, за незалежнасць сваёй бацькаўшчыны Беларусі", Купала вызначаў тое, што, можа, пачало ажыццяўляцца толькі ў наш час, у канцы 20 ст.: "Але і жандары, і бальшавікія "чразвычайкі" не звядуць на зямлі вечнага парадку і ладу... І з часам народы патрапяць знайсці супольную мову, каб па-суседску дагаварыцца паміж сабой ды наладзіць і свае граніцы, і свае дзяржаўныя правы на незалежнасць". Сынны беларускі паэт пісаў:

Даці шэсць паветаў,
Ну і дзякуй за гэта!

Але гэтыя паэтычныя радкі не былі прымірэннем з тым палітычным дзеяннем, якое рабілася тады ў маскоўскіх кіруючых колах.

¹²⁵ **Іофэ Адольф Абрамавіч** (1883-1927), савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч. У 1917 г. член Петраградскага Савета, ВЦВК. У 1918 г. старшыня, потым член савецкай дэлегацыі на перамовах з Германіяй у Брэсце. У студзені-лютым 1919 г. у Мінску як прадстаўнік ЦК РКП(б) выконваў рашэнне аб далучэнні да РСФСР Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губ. У 1920 г. член дэлегацыі на перамовах аб міры з Эстоніяй, Латвіяй і Літвой. Узначаўваў савецкую дэлегацыю на мірных перагаворах у Рызе, падпісаў Рыжскі мірны дагавор 18 сакавіка 1921 г. Скончыў жыццё самагубствам 17 лістапада 1927 г.

¹²⁶ **Грабскі Станіслаў** (1871-1949), дзяржаўны дзеяч Польшчы. На мірных перамовах 1920-1921 гг. у Рызе ўзначальваў польскую дэлегацыю. Урад С.П. абскага (лістапад 1925-лістапад 1925) правёў грашовую рэформу летам 1924 г., закон аб мове, аб школах для нацыянальных меншасцей і іншыя мерапрыемствы, якія былі накіраваны супраць працоўных і прыгнечаных народаў, што насялялі тэрыторыю Польшчы.

выборы должны быть подготовлены. Школьная сеть и кооперация, между прочим, должны были явиться и опорными выборными пунктами в массах для проведения избирательной кампании. Так я вступил на путь парламентских иллюзий, относясь неблагоприятно ко всяким политическим авантюрам.

[Основание политического клуба Вакаром]

Осенью 1920 года основан был в Варшаве известным экономистом и людовым деятелем Вакаром¹²⁷ политический клуб — дружественный союз угнетенных и освобожденных народов. В этом эфемерическом клубе бывали политические чаепития с речами на национально-политические темы. Выступали депутаты Недзялковский, Заремба*, Возницкий*, Малиновский¹²⁸, Космовская*, Фихна*; политические и общественные деятели: Людвиг Крживицкий, Бодуэн де Куртене¹²⁹, Сулковский* и др. Кроме того, постоянными посетителями этого собрания были: латышский поверенный в делах Олинч*, посланники эстонский, финский, венгерский; украинцы, белорусы, какой-то грузин. Говорили, конечно, набором всяких трафаретов, вроде "за нашу и вашу волю". Но характерными для всего собрания были слова финского посланника, который свою мысль выразил таким каламбуром, что всех присутствующих на этом собрании объединяет... русский язык (говорилось преимущественно на русском языке, как наиболее понятном для такого в национальном отношении пестрого собрания), так, значит, всех объединяет русская опасность, потому что научились мы, — говорит, — этому языку не у друга, а у врага, угнетателя.

Этот клуб издал несколько номеров месячника, в котором я поместил статью по белорусскому вопросу.

[Политическая акция Юзефа Пилсудского]

В начале осени 1920 г. я принимал деятельное участие в тайных совещаниях, обсуждавших политические вопросы, связанные с предполагаемой Пилсудским акцией на Вильно ("бунт"

¹²⁷ **Вакар Януш**, заснавальнік Варшаўскага палітычнага клуба (восень 1920), эканаміст, член масонскай ложы "Капернік", у 1972-1975 гг. яе кіраўнік. Памёр 1 красавіка 1979 г. у Парыжы.

¹²⁸ **Маліноўскі Максім Іаан** (1860-1948), польскі палітычны дзеяч. У 1919-1922 і 1925-1931 гг. кіраўнік "Вызвалення", у 1922-1935 гг. дэпутат польскага сейма.

¹²⁹ **Бодуэн дэ Куртэнэ Іван (Ян, Ігнацы, Мячыслаў) Аляксандравіч** (1845-1929), рускі і польскі філолаг, член-карэспандэнт Пецярбургскай АН (1897). Заснавальнік Казанскай лінгвістычнай школы. Аказаў вялікі ўплыў на развіццё агульнага мовазнаўства. Адрэдагаваў і дапоўніў "Толкавыі словарь живога великорусского языка" У.І.Далы (3-е выд. 1903-1909; 4-е выд. 1912-1918).

Желиговского¹³⁰). В этих совещаниях принимали участие В.Абрамович¹³¹, Кржижановский¹³², отец и сын Хоминские¹³³, Заштовт¹³⁴ (независимый социалист из Вильно), Нагородский¹³⁵, Ивановский, Дубейковский, полковник Мацеша* (адъютант и друг Пилсудского) и больше не помню. "Хорошо сейчас осведомленные" относительно взглядов Пилсудского лица сообщали, что Пилсудский имеет возможность взять Вильно и прокламировать краевое правительство с собственным демократическим сеймом и т. п. Искалось название для этого края. Многие наиболее соответствующим считали: Западная Беларусь. Было решено, что виленское правительство будет состоять из представителей всех национальностей, приглашен был даже какой-то литовский деятель из Мемельской области¹³⁶. Кроме того, в состав правительства не должны были входить группы правее виленских "демократов" (Абрамович, Ян Пилсудский, Кржижановский и др.). Уже по пути на Вильно название было дано по указанию Пилсудского "Средняя Литва"¹³⁷, а в состав правительства привлечены хадеки (Энгель) и "рады людвые" (Шопа)*. Одновременно был изменен и проект воззвания к населению. Литовец ретировался. Мы тоже были возмущены такой перетасовкой, и даже Ивановский предлагал мне пре-дупредить об этом литовцев. Но я считал это бесцельным, да и не было времени.

[Создание белорусских школ в Средней Литве]

¹³⁰ "Бунт" генерала Жаілігоўскага. У кастрычніку 1920 г. дывізія пад камандаваннем генерала Л.Жаілігоўскага па тайнай загадзе Ю. Пілсудскага акупіравала Сярэднюю Літву.

¹³¹ **Жаілігоўскі Лук'ян**, нарадзіўся 17 кастрычніка 1865 г. у Ашмянах. Польскі ваенны дзеяч, генерал. З 1885 г. афіцэр царскай арміі, удзельнік руска-японскай вайны 1904—1905 гг. У час першай сусветнай вайны камандзір палка, польскага корпусу, дывізіі ў Расіі. У красавіку 1919 г. з 4-й дывізіяй вярнуўся ў Польшчу. Удзельнік польска-савецкай вайны 1919-1920 гг. 9 кастрычніка 1920 г. дывізія пад яго камандаваннем захапіла Вільно і Віленскі край. У 1925-1926 г. ваенны міністр, у 1927-1939 гг. пасол польскага сейма. У час другой сусветнай вайны ў эміграцыі, член польскага ўрада ў Лондане. Памёр 9 ліпеня 1947 г. у Лондане.

¹³² **Абрамовіч Вітольд** (1874- каля 1940) адвакат, польскі грамадскі дзеяч. Старшыня часовай урадавай камісіі Сярэдняй Літвы, член масонскай ложы ў Вільні. З 1922 г. займаўся адвакацкай практыкай у Вільні. У 1939 г. арыштаваны і вывезены ў СССР. Загінуў пры загадкавых абставінах.

¹³³ **Кржыжаноўскі Браніслаў** (1876-1943), польскі грамадскі і палітычны дзеяч. У 1922 г. віцэ-маршалак віленскага сейма, дэпутат польскага сейма, у 1922-1927 гг. сенатар Польшчы.

¹³⁴ **Хамінскія** (бацька і сын). **Хамінскі Людвік** (1890-1958), польскі палітычны дзеяч, дэпутат польскага сейма ў 1922-1927 гг., адзін з лідэраў "Вывольненя", аўтар кнігі "Сярэдняя Літва і Польшча". Пасля 1935 г. дырэктар Цэнтральнага інстытута культуры пры Міністэрстве культуры і мастацтва.

¹³⁵ **Заштаўт Аляксандр** (1877-1944), польскі палітычны дзеяч. У 1918-1923 гг. кіраўнік ППС у Літве і на Беларусі. Член масонскай ложы "Томаш Зан" у Вільні. У 1922 г. дэпутат віленскага сейма. У 1924-1937 гг. кіраўнік Незалежнай сацыялістычнай партыі працы.

¹³⁶ **Нагородскі Зыгмунт** (1865-1937), польскі палітычны дзеяч. З дзіцячых гадоў сябра Ю.Пілсудскага. Аўтар успамінаў пра Ф. Багушэвіча. У 1922 г. дэпутат віленскага сейма

¹³⁷ **Мемельская вобласць**, цэнтр — г. Мемель (літоўская назва — Клайпеда). З 1525 г. уваходзіла ў Прускае караўства, з 1871 г. у складзе Германскай імперыі. Паводле Версальскага мірнага дагавора (1919) перададзена ў распараджэнне Антанты, у 1923 г. вернута Літве.

¹³⁸ **Сярэдняя Літва** (дарэчы, Б.Тарашкевіч пісаў "Серединная Литва"), створаная Польшчай марыянгачная дзяржава з тэрыторыяй Віленска-Троцкага і Свянцянскага паветаў Літвы і прымыкаючых да іх тэрыторый Лідскага, Ашмянскага і Браслаўскага пав. Заходній Беларусі, якія былі захоплены войскамі генерала Жаілігоўскага восенню 1920 г. На працягу амаль 20 гадоў гэтай тэрыторыя была прадметам пастаянных канфліктаў паміж Літвой і Польшчай.

В Вильно сейчас же после нашего приезда было созвано совещание (А.Луцкевич, коєндз А.Станкевич, Ф.Яремич¹³⁸, Ивановский и, вероятно, Горецкий и Смолич). Решено было правительством Срединной Литвы использовать, главным образом, по линии кооперации и просвещения. Ивановский был назначен директором департамента продовольствия; я — начальником белорусского сектора в департаменте просвещения. В обоих направлениях мы сделали довольно много работы. В 1920/21 учебном году мне удалось открыть больше 200 белорусских начальных школ, причем 7 в самом Вильно; белорусскую учительскую семинарию в Борунах¹³⁹ (благодаря энергии Рака М.); провести краткосрочные курсы для учителей в Вильно (до 300 человек); содержать виленскую белорусскую гимназию¹⁴⁰, издать целый ряд школьных учебников. В это же время по моей инициативе и при моем участии было основано ТБШ¹⁴¹, в понимании необходимости вовлечения широких масс в борьбу за родную школу.

Одновременно, отчасти благодаря содействию Ивановского, развернулась довольно широко и кооперативная сеть, в которой белорусы на Виленщине имели решающее значение как на местах, так и в главном правлении в Вильно, где работали: Эдуард Будзько¹⁴²,

¹³⁸ **Ярэмч Фабіян Мацвеевіч**, нарадзіўся 20 студзеня 1891 г. у в. Думіўцы Ваўкавыскага пав. Гродзенскай губ. Дзеяч беларускага нацыянальна-дэмакратычнага адраджэння. Актыўны ўдзельнік Першага ўсебеларускага кангрэса. У 20-я гады жыў у Вільні, выбіраўся дэлегатам польскага сейма, дзе ўзначальваў Беларуска-пасольскі клуб, рэдагавваў газету "Сялянская ніва". Неаднаразова арыштоўваўся польскімі ўладамі. Пасля Вялікай Айчыннай вайны ў СССР асуджаны на 10 гадоў зняволення. Памёр 26 чэрвеня 1958 г. у Вільні.

¹³⁹ **Баруны**, вёска ў Ашмянскім раёне Гродзенскай вобл. Цэнтр сельсавета і саўгаса "Баруны". У 1920 г. была адкрыта беларуская настаўніцкая семінарыя, якую ў красавіку 1921 г. забаранілі польскія ўлады, нягледзячы на тое, што хадат айціцтва аб яе захаванні было падпісана 2752 беларусамі. У Заходняй Беларусі былі дзве настаўніцкія семінарыі: у Барунах і Свіслачы, а ўсяго на тэрыторыі Заходняй Беларусі працавала звыш 400 беларускіх школ.

¹⁴⁰ **Віленская беларуская гімназія**, адна з першых беларускіх навучальных устаноў у Заходняй Беларусі. Дзейнічала ў Вільні ў 1919-1944 гг. Заснавана па ініцыятыве І.Луцкевіча. У свой час Б.Тарашкевіч з'яўляўся яе дырэктарам.

¹⁴¹ **Таварыства беларускай школы** (ТБШ), культурна-асветніцкая арганізацыя Заходняй Беларусі ў 1921-1937 гг. Створана ў 1921 г. Краўнікі: А.Луцкевіч, С.Рак-Міхайлоўскі, Ф.Стацкевіч, Б. Тарашкевіч, А.Тропка-Некандэ, Р.Шырма і інш. Арганізавала беларускія школы, культурна-асветніцкія гурткі (у 1928 г. каля 500 гурткоў і да 30 тыс. членаў ТБШ), бібліятэкі, народныя дамы, клубы, распаўсюджвала беларускія газеты і часопісы. Дзейнічала ва ўмовах уціску з боку польскіх улад. У 1936 г. ТБШ была забаронена.

¹⁴² **Будзька Эдзюк (Эдуард Адамавіч)**, нарадзіўся 22 сакавіка 1882 г. у мяст. Будслаў Вілейскага пав., цяпер вёска Мядзельскага раёна. Беларускі паэт, публіцыст, грамадскі дзеяч. Вучыўся ў Рызжскім полі-тэхнічным інстытуце. У Рызе служыў на пошце. З 1906 г. друкаваў у газеце "Наша ніва" вершы, вольныя пераклады рускіх баек. У 1916 г. у Петраградзе выдаваў газету "Светач". Уваходзіў у Петраградскую арганізацыю БСГ. У чэрвені 1917 г. на канферэнцыі БСГ выбраны членам ЦК. У 1918 г. адзін з арганізатараў Будслаўскай беларускай гімназіі. У другую сусветную вайну працаваў настаўнікам у Мінску і Баранавічах. Пасля вайны жыў у ФРГ і ЗША, выступаў з успамінамі ў газеце "Бацька аўшчына". Памёр 14 жніўня 1958 г.

Смолич, Красковский¹⁴³, Душевский, Трепка, Дубицкая*, Крук*. Братья Кончевские¹⁴⁴ и Метла¹⁴⁵ работали инструкторами.

[Принятие в масонскую ложу "Правда" (Варшава)]

К этому времени относится и принятие меня в масонскую ложу "Правда"¹⁴⁶ в Варшаве.

Подготовлял меня к масонству мой старший знакомый из Петербурга инженер Зябицкий¹⁴⁷. В прошлом он был причастен немного к рабочему революционному движению и даже имел социал-демократическое издательство, а польскими делами стал интересоваться только со времени войны и революции. В 1917 г. сочувствовал большевистской революции, но в значительной степени по соображениям национального характера. В Польше некоторое время был директором хозяйственного департамента в Министерстве иностранных дел, но уже в 1920 г. оттуда ушел и работал по своей специальности, занимаясь с тех пор политикой только в масонском "братстве". А говорил он мне такие слова. Он, дескать, принадлежит к людям, которые сочувствуют белорусскому движению, сам даже

¹⁴³ **Краскоўскі Іван Ігнатавіч**, нарадзіўся 24 чэрвеня 1880 г. у в. Дубічы Бельскага пав. Гродзенскай губ. Дзеяч беларускага нацыянальнага адраджэння. З 1920 г. старшыня БНК у Вільні. У 1922-1925 гг. дырэктар беларускай гімназіі ў Дзвінску. П.Мядзёлка, І. Краскоўскі і яшчэ 6 настаўнікаў Дзвінскай і Люцынскай гімназіі былі арыштаваны і абвінавачаны ў тым, "што прымалі ўдзел у злачынным таварыстве ў Латвіі, якое ставіла сабе за мэту сілай адабраць ад Латвійскай дзяржавы тэрыторыю Дзвінскага, Рэжыцкага, Люцынскага і часткова Луцкіскага паветаў і далучыць іх да Беларускай дзяржавы..." Неўзабаве іх выпусцілі на волю пад заклад. І амаль год працягвалася следства. 4 красавіка 1925 г. апраўданы Люцынскім акруговым судом. З лета 1925 г. дацэнт БДУ, член прэзідыума Дзяржаплана БССР. З 1930 г. у Дзяржаплане СССР. Арыштаваны 8 ліпеня 1930 г. у Маскве ДПУ СССР. Пастановай КАДПУ СССР ад 10 красавіка 1931 г. сасланы на 5 гадоў у Самару. 4 лістапада 1937 г. зноў арыштаваны. 19 сакавіка 1940 г. вызвалены. Выехаў у Чэхаславакію да дачкі. Памёр 23 жніўня 1955 г. у г. Браціславе. Рэабілітаваны ВС БССР 10 чэрвеня 1988 г.

¹⁴⁴ **Браты Канчэўскія:**

Ігнат Уладзіміравіч, нарадзіўся ў маі 1896 г. у Вільні. Беларускі паэт, філосаф і публіцыст. Вучыўся ў Маскоўскім універсітэце ў 1913-1916 гг. Служыў у царскай арміі, у першую сусветную вайну на Румынскім фронце. Пасля абвяшчэння БССР працаваў у кааператыўных установах. Памёр 23 красавіка 1923 г.

Арсен Уладзіміравіч, нарадзіўся 5 верасня 1901 г. у Вільні. Дзеяч рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі. Адзін са стваральнікаў і кіраўнікоў Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі. Пасля яе аб'яднання з КПЗБ у 1924 г. член ЦК, Бюро ЦК КПЗБ. Удзельнічаў у кіраўніцтве арганізацыямі "Змаганне", ТВШ. За рэвалюцыйную дзейнасць арыштоўваўся і знявольваўся польскімі ўладамі. Трагічна загінуў 31 жніўня 1931 г. у Чорным моры.

¹⁴⁵ **Мята Пётр Васілевіч**, нарадзіўся ў 1890 г. у в. Кухціцы Дзясенскага пав. Дзеяч нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. У 1922 г. выбраны дэпутатам польскага сэйма. Адзін са стваральнікаў БСРП, член яе ЦК. Пасля яе разгрому 16 студзеня 1927 г. арыштаваны і прыгавораны польскімі ўладамі да 12 гадоў турмы. У выніку абмену палітвязнямі з 1932 г. у Мінску. Працаваў у камісіі па вывучэнні Заходняй Беларусі. 1 верасня 1933 г. арыштаваны ДПУ БССР па справе ВНК. Пастановай Калегіі АДПУ СССР ад 9 студзеня 1934 г. прыгавораны да ВМП, якая заменена 10 гадамі ШПА. Зняволенне адбываў на будаўніцтве Беламорска-Бальтыскага канала. Памёр 12 жніўня 1936 г. у лагеры. Рэабілітаваны 16 жніўня 1956 г. КДБ пры Савецкім Міністраў БССР.

¹⁴⁶ **"Правда"** ("Pravda"), масонская ложа, якая ўтварылася ў Варшаве ў чэрвені-верасні 1920 г. і падпарадкоўвалася Вялікай нацыянальнай ложы Польшчы. Устаплена (перастала існаваць, ліквідавана) 1 лістапада 1932 г. Узначальваў ложу (вялікі майстар) Юзаф Зябіцкі. У яе ўваходзілі вядомыя дзяржаўныя, ваенныя, палітычныя дзеячы, пісьменнікі, мастакі, артысты і інш. Б.Тарашкевіч у сваёй аўта-біяграфіі называе шэраг знакамітых імёнаў (падрабязныя біяграфічныя звесткі аб іх прыведзены ў кн.: Nass L. *Masoneria Polska XX wieku: losy, loze, ludzie*. W-wa, 1993).

¹⁴⁷ **Зябіцкі Юзаф** (1871-1958) польскі палітычны дзеяч, інжынер, сабра Б.Тарашкевіча, які падрыхтаваў яго да ўступлення ў масонскую ложу "Правда" ў Варшаве. У 1918-1920 гг. начальнік аддзела Міністэрства замежных спраў, у 1926 г. — гандаўле савецкіх польскага пасольства ў Маскве, затым на распад арчай рабоце ў Польшчы.

родом из Белоруссии (Инфлянты¹⁴⁸). Рижский трактат¹⁴⁹ делает положение траги-честким. Но не надо унывать, так как возможно, что именно раздел Белоруссии станет поворотным пунктом ее возрождения: наступит соревнование между обеими сторонами границы, правительства будут стараться белорусский вопрос использовать друг против друга. Он и его политические друзья принадлежат к тем, которые хотели бы содействовать созданию белорусского Пьемонта¹⁵⁰ на занятой Польшей территории. Но для этого необходимо взаимное понимание и доверие людей честных, преданных делу и влиятельных, не подверженных национальным и религиозным предрассудкам. Он считает меня человеком достойным полного доверия и хотел бы ввести меня в круг лиц, близкое знакомство с которыми для меня будет во всех отношениях полезным.

Тут дал [мне] для ознакомления статут "Великой ложи"¹⁵¹. Подобные статуты известны из печатной литературы, относящейся к масонству. Туманная мистика с "великим строителем мира" вместо бога. Ни слова о политике, зато много о разных общественных, семейных и специально "братских добродетелях".

Вскоре после этого я был принят в "братство" на торжественном заседании (если не богослужении) в главном "святилище" в Варшаве (ул. Злата). Сначала в отдельной комнатке вы заполняете биографическую анкету, потом вам завязывают глаза и вводят в храм. Над головой ляг оружия, торжественным голосом подаются слова присяги: честно жить, соблюдать тайны, помогать братьям. За несоблюдение тайны — проклятие. В общем столько торжественности и ужасов, что человеку с мало-мальским чувством юмора трудно удержаться от смеха. Но когда мне сняли повязку, я с некоторым удивлением увидел очень серьезные, почти суровые лица окружающих. Наступила речь великого магистра ордена, известного польского писателя Андрея Струга¹⁵². Говорил высокопарными фразами в стиле спиритических сеансов. Не буду задерживаться на

¹⁴⁸ **Инфлянты**, гистарычная назва зямель усходняй Прыбалтыкі (тэрыторыя сучасных Латвіі і Эстоніі). У 12-13 ст. гэтая тэрыторыя па-нямецку называлася Ліфлянд, адкуль пайшла і беларуская назва Інфлянты.

¹⁴⁹ "**Рижский трактат**", маецца на ўв азе Рызжскі мірны дагавор 1921 г.

¹⁵⁰ **Пьемонт**, воба асць на паўн очным захадзе Італіі. Уключае 6 правінцый. Адміністрацыйны цэнтр г. Турын. Адна з найбольш развітых у эканамічных адносінах абласцей Італіі.

¹⁵¹ "**Великая ложа**" ("Вялікая нацыянальная ложа Польшчы"), масонская ложа, якая ўтварылася ў Варшаве 11 верасня 1920 г. Усыплена 26 кастрычніка 1938 г. Адноўлена 8 снежня 1991 г. Вялікі майстрамі былі: 1920-1922 гг. Р. Радзівіловіч, 1923-1924 гг. А. Струг, 1925 г. В. Луцеўскі, 1926-1928 гг. С. Тэадоўскі, 1929-1931 гг. Я. Мазуркевіч, 1932-1934 гг. М. Вольф, 1935-1937 гг. В. Луцеўскі, 1938 г. М. Панікоўскі, 3 1991 г. Т. Гівіці.

¹⁵² **Струг Андэжэй** (сапр. **Гаецкі Тадэуш**, 1871-1937), польскі пісьменнік. Вялікі магiстр (майстр) масонскага ордэна. З 1893 г. падпольша ўдзельнічаў у дзейнасці ППС. У 1897 г. высланы ў Архангельскую губ. У 1900 г. вярнуўся ў Польшчу. У 1914-1916 гг. у лeгiонах Ю. Пілсудскага. Пасяя 1926 г. зблiзiўся з левым крылом ППС. Аўтар шэрагу мастацкіх твораў. 10 студзеня 1936 г. падпісаў зварот разам з вядомымі грамадскімі дзеячамі і пісьменнікамі (сярод іх польская пісьменніца В. Васілеўская, адвакат Т. Дурач і інш.) да польскіх эмігрантаў у Францыі з заклікам аказаць матэрыяльную дапамогу палітычным вязням у Польшчы. Узначалваў спецыяльную камісію Лігі па абароне правоў чалавека і грамадзяніна.

масонском ритуале, обрядах, которые в настоящее время весьма упрощены.

Я был определен в ложу "Правда", к которой принадлежали: Зябицкий, Кноль¹⁵³, Даровский¹⁵⁴, Гливиц¹⁵⁵, Альтберг¹⁵⁶, М.Клотт, М.Арцишевский (дипломат, не пэпэсовец), Лукасевич¹⁵⁷, Сконпский¹⁵⁸, Касперович¹⁵⁹, Гусарский¹⁶⁰, Тарновский¹⁶¹, Гростерн¹⁶², Бениславский¹⁶³.

Из встреченных мною в ложе и заслуженных фамилий могу указать такие: Нарутович¹⁶⁴, бывший президент; Ашкенази*, Стпичинский¹⁶⁵, Ледницкий, Прыстор, братья Довнарловичи¹⁶⁶, Ходзько¹⁶⁷, бывший министр здравоохранения; Витольд Гельжинский¹⁶⁸.

¹⁵³ **Кноль Раман** (1888-1946), польскі палітычны дзеяч, дыпламат. У 1918 г. адзін з прадстаўнікоў Рэгенцкага савета ў Петраградзе, начальнік усходняга аддзела польскага МЗС. У 1920-1921 г. адказны сакратар польскай дэлегацыі на рыжскіх мірных перагаворах. У час майскага перавароту у Ю.Пілуцкага камісар Міністэрства замежных спраў, член падрыхтоўчай групы майскага перавароту 1926 г., у 1926-1931 гг. пасол у Рыме і Берліне.

¹⁵⁴ **Дароўскі Людвік** (1881-1948), дзяржаўны дзеяч Польшчы. У 1920-1924 гг. міністр працы і сацыяльнай абароны, у 1924 г. пасол Польшчы ў Маскве, у 1925-1929 гг. ваявода Лодзі, Кракава

¹⁵⁵ **Глівіц Інаіт** (1878-1943), польскі палітычны і гаспадарчы дзеяч. У 1919-1922 гг. саветнік гандлёвы і член Міністэрства скарбу, у 1926 г. міністр прамысловасці і гандлю Польшчы.

¹⁵⁶ **Альтберг Лук'ян** (1886-1967), польскі грамадскі дзеяч, юрыст.

¹⁵⁷ **Лукасэвіч Юліуш** (1892-1951), польскі дыпламат. У 1919-1920, 1922-1926 і 1929-1930 гг. працаваў на розных пасадах у Міністэрстве замежных спраў. У 1921-1922 гг. сакратар польскага пасольства ў Парыжы, у 1926-1929 гг. пасол у Рызе, у 1931-1932 гг. — у Вене, у 1933-1936 гг. — у Маскве, у 1936-1939 гг. пасол у Парыжы. У верасні 1939 г. звольнены з пасады пасла В.Сікорскім. Жыў у Парыжы, потым у Лондане. З 1951 г. у Вашынгтоне. Скончыў жыццё самагубствам.

¹⁵⁸ **Сконпскі Францішак** (1881-1966), польскі палітычны і грамадскі дзеяч. У 1919-1923 гг. працаваў у Міністэрстве замежных спраў Польшчы (у 1919-1920 гг. надзвычайны дэлегат польскага ўрада і кіраўнік палітычнай місіі пры ўрадзе генерала А.І. Дзянікіна).

¹⁵⁹ **Касперовіч Ян** (1888-1963), польскі грамадскі і гаспадарчы дзеяч. У 1918-1926 гг. супрацоўнік Міністэрства сельскай гаспадаркі, у 1926-1934 гг. супрацоўнік і дырэктар савецка-польскага гандлёвага таварыства ("Совпол т рг").

¹⁶⁰ **Гусарскі Юльян** (1878-1930), польскі палітычны, грамадскі і гаспадарчы дзеяч. Удзельнік мірных савецка-польскай перамоў у Рызе ў 1921 г., член польскіх дэлегацый на міжнародных канферэнцыях у Жэневе (1922) і Гаазе (1923).

¹⁶¹ **Тарноўскі Адам** (1892-1956), польскі дыпламат. З 1919 г. працаваў у МЗС Польшчы, паслом у СССР (1924), Балгарыі (1930-1941), Чэхаславакіі (1941-1944)

¹⁶² **Гростэрн Стэфан** (1887-1940), польскі публіцыст. У 1909-1917 гг. рэдактар газеты "Dziennik Petersburski". У 1918-1926 гг. сакратар "Kuriera Polskiego", у 1926-1929 гг. рэдактар Польскага тэлеграфнага агенцтва, працаваў у іншых газетах.

¹⁶³ **Беніслаўскі Міхаіл Алоўжы Леон** (1884-?), польскі гаспадарчы дзеяч. У 20-я гады дырэктар зямельнага банка ў Варшаве. Дзеяч Чырвонага Крыжа Польшчы.

¹⁶⁴ **Нарутовіч Габрыель** (1865-1922). 9 снежня 1922 г. выбраны прэзідэнтам Польшчы, 16 снежня 1922 г. забіты фанатыкам у Вільні. Рэакцыяныя і шавіністычныя колы польскага грамадства ўспрымалі яго як занадта дэмакратычнага і недастаткова патрыятычнага палітыка, здольнага на ўступкі нацыянальным меншасцям

¹⁶⁵ **Стпичынскі Войцех** (1896-1936), польскі палітычны дзеяч, публіцыст. У 1915-1917 гг. член ПАВ, затым у войск у польскім. Гадоўны рэдактар часопісаў "Głos Prawdy", "Strzelec" і "Kurier Poganny" у 1921-1936 гг., да 1929 г. адзін з гадоўных публіцыстаў радыкальнага крыла пілсудчыкаў. Дэлегат польскага асейма ў 1935-1936 гг.

¹⁶⁶ **Браты Даўнаровічы:**

Медард (гл. спасылку № 88);

Станіслаў (1874-1941), польскі палітычны і гаспадарчы дзеяч. У 1910-1914 гг. адзін з арганізатараў і член праўлення Саюза страальцоў, у 1914-1917 гг. член Гадоўнага нацыянальнага камітэта, затым у Міністэрстве замежных спраў Польшчы. У 1919-1921 гг. начальнік аддзела, кіраўнік секцыі грамадзянскага праўлення ўсходніх зямель. У 1921 г. ваявода ваўлянскі, міністр унутраных спраў Польшчы, у 1922-1924 гг. ваявода палескі, ланзей на гаспадарчай рабоце. У 1940 г. арыштаваны нямецкімі акупантамі і адпраўлены ў канцагер Асвенцім, дзе і загінуў.

¹⁶⁷ **Ходзька Вітольд** (1875-1954), польскі дзяржаўны і грамадскі дзеяч. У 1918-1923 гг. міністр аховы здароўя, у 1924-1939 гг. старшыня Польскага камітэта дапамогі дзецям, дырэктар дзяржаўнай школы гігіены. Пасля 1945 г. прафесар гігіены ў Люблінскім універсітэце.

¹⁶⁸ **Гельжынскі Вітольд** (1886-1966), польскі публіцыст. У 1916-1917 гг. рэдактар часопіса "Głos Stolicy", сакратар часопіса "Mysl Polska", у 1922-1929 гг. член рэдакцыі "Kurier Polski", намеснік гадоўнага рэдактара часопіса "Eroka". Сакратар рэдакцыі штодзённіка "Swiat" у 1932-1933 гг. У час нямецка-фашыскай акупацыі Польшчы віцэ-прэзідэнт тайнай арганізацыі журналістаў.

Ковецкий¹⁶⁹ в конце разговора, который передаю ниже, троекратным пожатием руки дал мне понять, что и он масон. Но в ложе я его [больше] не встречал.

[Виленская масонская ложа]

Вследствие того, что я очень редко бывал в Варшаве, меня поручили виленской ложе, которой названия не помню (имени Траугутта)¹⁷⁰. В нее входили:

1. Витольд Абрамович
2. Брон. Кржижановский
3. Ян Пилсудский
4. Викентий Лучинский¹⁷¹, адвокат
5. Вимбор Казимир¹⁷², староста гор. Вильно
6. Наградский — владелец склада сельскохозяйственных машин, местный деятель.
7. Турский¹⁷³, деятель кооперации
8. Ген. Токажевский¹⁷⁴
9. Киртиклис¹⁷⁵
10. Заштовт
11. Багинский¹⁷⁶, адвокат
12. Окулич¹⁷⁷

¹⁶⁹ **Ковецкий Генрик** (1886-?), польский дзержаўны дзеяч. У 1915-1916 гг. член Стражы грамадзянскай у Варшаве, затым у Польскай арганізацыі вайскавай і ў войску польскім. У 1921-1922 гг. кіраўнік службы бяспекі Сярэдняй Літвы, у 1922-1925 гг. начальнік палітычнай паліцыі Польшчы. У 1925-1939 гг. у МУС Польшчы — кіраўнік аддзела бяспекі Міністэрства ўнутраных спраў і намеснік міністра. У 1935-1938 гг. член Сената Польшчы.

¹⁷⁰ **"Траугутт"** (Traugutt), масонская ложа, якая ўтварылася ў Варшаве 12 лістапада 1922 г. і падпарадкоўвалася Вялікай нацыянальнай ложа Польшчы. Усыплена (ліквідавана) 1 лістапада 1927 г.

¹⁷¹ **Лучынскі Вінцэнт** (1885-?), польскі палітычны і грамадскі дзеяч. У 1919-1922 гг. член Польскага радыкальна-дэмакратычнага саюза ў Літве і Беларусі. У 20-я гады судзя Віленскага акруговага суда, затым адвакат. У 30-я гады сакратар і віцэ-прэзідэнт калегіі адвакатаў у Вільні.

¹⁷² **Вімбар Казімір** (1887-1927), польскі грамадскі дзеяч, юрыст. У 1915-1919 гг. у Магілёве — памочнік адваката, юрысконсульт Польскага таварыства дапамогі ахвярам вайны, затым дзеяч Саюза паякаў на Ковеншчыне. У 1919-1921 гг. у акруговым судзе, потым гарадскі староста і камісар г. Вільні.

¹⁷³ **Турскі Ігнацы** (?-?). У 1918 г. працаваў намеснікам дырэктара мясной гаспадаркі ў Тамбове. У 1919 г. рэдактар часопіса "Наш край", які выдаваўся ў Вільні. Працаваў у дзержаўнай лясной службе.

¹⁷⁴ **Такажэўскі-Карашэвіч Мікаіл** (1892-1964), польскі ваенны дзеяч, генерал. У 1914-1918 гг. служыў у польскіх лейбнах, Польскай арганізацыі вайскавай. З 1918 г. у польскім войску, у 1928-1935 гг. камандзір 25-й дывізіі пяхоты, у 1935-1936 гг. камандаваў 3-ім корпусам у Гродне. У 1940-1941 гг. вязьнен у СССР, але ў хуткім часе вызвалены. У 1941-1943 гг. у СССР і на Бзізкім Усходзе, у 1943-1944 гг. намеснік камандуючага польскай арміяй на Бзізкім Усходзе. У 1947 г. дэмабілізаваўся, жыў у Лондане. У жніўні 1954 г. выйшаў з масонскай ложа ў сувязі з прызначэннем на пасаду генеральнага інспектара ўзброеных сіл у эміграцыі.

¹⁷⁵ **Кірышкіс Стэфан** (1890-1951), дзержаўны дзеяч Польшчы. У 1915-1917 гг. член Польскай арганізацыі вайскавай, у 1918-1922 гг. у войску польскім. Удзельнік паходу на Вільню ў 1922 г., затым у корпусе пагранічнай аховы. У 1928-1932 гг. ваявода віленскі, у 1932-1936 гг. — паморскі і ў 1936-1937 гг. — беластоцкі. У 1940 г. арыштаваны НКВС СССР у Вільні і зняволены. У 1942 г. вызвалены з турмы, уступіў у армію генерала Андэрса. З 1945 г. у Варшаве, працаваў у міністэрствах гандлю і вярнутых зямель.

¹⁷⁶ **Багінскі Станіслаў** (1881-?), польскі грамадскі дзеяч. У 1919 г. кіраўнік ППС у Літве і на Беларусі, у 1922 г. дэпутат Віленскага сейма і сейма Польшчы. У 1922-1939 гг. член акруговага рабочага камітэта ППС. У 1939 г. арыштаваны НКВС СССР. Даефішы лёс невядомы.

¹⁷⁷ **Акуліч Казімір** (1890-1981), польскі палітычны дзеяч, публіцыст. У 1919 г. працаваў у Міністэрстве замежных спраў Літвеа, затым у Генеральным камісарыяце ўсходніх зямель. У 1920 г. член тайнага палітычнага штаба генерала А.Жалігоўскага. У 1928-1930 гг. з'яўляўся паслом сейма Польшчы. Пасля другой сусветнай вайны ў эміграцыі ў Лондане, займаўся публіцыстыкай.

13. Косцялковский
14. Кап. Дунин-Вонсович¹⁷⁸
15. Марьян Свеховский¹⁷⁹
16. Станевич¹⁸⁰
17. Вышинский¹⁸¹

Существующее польское масонство называется "Великой ложей" шкотского обряда¹⁸² в отличие от французского обряда "Ложы Великого Востока", с которым находится в антагонизме. Русское масонство было связано с французским. Между прочим, к французскому обряду принадлежал и известный в Вильно адвокат Врублевский¹⁸³. Выражение "шкотский обряд" мне объяснили так, что польское масонство возникло в конце империалистической войны и получило "посвящение" от итальянской ложи — матери, которая в свою очередь получила от английской. Польское масонство, говорили мне, ставит себе, между прочим, задачу распространения масонства на востоке, среди украинцев и белорусов. Украинская ложа уже существовала. Во главе ее стоял польско-украинский деятель Стемпковский¹⁸⁴. Кто в нее входил, не знаю. При моей помощи имелось в виду создать в будущем белорусскую ложу. Имели в виду профессора Ивановского и инженера Дубейковского. Но первому был сделан отвод по причине его запутанной семейной жизни, а Дубейковского считали человеком слишком ограниченным. Вообще выбирали людей с большой осторожностью и соблюдали конспирацию. Взаимопомощь между "братьями" существовала не

¹⁷⁸ **Вансовіч-Дунін Віктар** (1886-?), польскі афіцэр. З 1919 г. у польскім войску, з 1928 г. у корпусе аховы пагранічча.

¹⁷⁹ **Свяхоўскі Мар'ян** (1882-1934), польскі публіцыст. У 1919 г. намеснік начальніка палітычнага аддзела ў Міністэрстве замежных спраў Літбела, затым у Генеральным камісарыяце ўсходніх зямель, член тайнага палітычнага штаба генерала А.Жалігоўскага. У 1922 г. выбраны паслом віленскага сейма і сейма Польшчы. У 1923 г. выдаваў штодзённік "Głos Wilna", супрацоўнічаў з "Kurjerem Wileńskim", працаваў у Міністэрстве ўнутраных спраў. У 1933 г. у "Kurjeru Wileńskim" (№ 49) надрукаваў артыкул "Другі акт драмы" (Akt II dramatu), у якім выступіў у абарону зноў асуджаннага Б. Тарашкевіча.

¹⁸⁰ **Станевіч Вітольд** (1888-1966), польскі палітычны дзеяч, эканаміст. У 1918-1919 гг. старшыня Польскага дэмакратычнага саюза Літвы і Беларусі. У 1919-1920 гг. стараста мяст. Тракай. У 1920-1922 гг. добраахвотнік польскага войска, ад'ютант генерала А.Жалігоўскага, член яго тайнага палітычнага штаба. У 1922 г. дэпутат віленскага сейма. У 1922-1939 гг. асістэнт, дацэнт і прафесар Галюўнай школы сельскай гаспадаркі ў Варшаве, у 1931-1939 гг. прафесар Віленскага ўніверсітэта (у 1933-1934 гг. рэктар). Пасля 1946 г. прафесар ўніверсітэта і Вышэйшай сельскагаспадарчай школы ў Познані.

¹⁸¹ **Вышыньскі Вацлаў**, польскі юрыст. У 1920-1926 гг. суддзя Віленскага акруговага суда, затым пракурор і старшыня апеляцыйнага суда.

¹⁸² **"Шкотскі обряд"**, мясца на ўвазе польская Вялікая ложа шатландскага (англійскага) накірунку, якая падпарадкоўвалася Вялікай ложы Англіі, утворанай у 1717 г., і меаа 33 ступені пасвятчэння.

¹⁸³ **Урублеўскі Тадэвуш** (1858-1925), польскі грамадскі дзеяч. У 1879-1880 гг. удзельнік сацыялістычных гурткоў у Вільні, арыштаваны і асаны на 3 гады ў Заходнюю Сібір. У 1883-1891 гг. у Пенярбургу, затым у Вільні. Займаўся адвакацкай практыкай, выступаў абаронцам у 1906 г. на працэсах лейтэнанта Шміта ў Адэсе і членаў партыі "Пралетарыят" у Варшаве. У студзені 1918 г. прымаў удзел у польска-літоўскіх, а ў 1920 г. з боку Літвы — у літоўска-савецкіх перамовах. У беларускім друку выступаў пад псеўданімам Т. Варонін.

¹⁸⁴ **Стэмкоўскі Станіслаў** (1870-1952), польскі грамадскі дзеяч, пісьменнік. У 1892-1893 гг. адбываў пакаранне за рэвалюцыйную дзейнасць, а затым быў асланы ў свой маёнтак на Падолі. З 1897 г. у Варшаве, займаўся публіцыстыкай, супрацоўнічаў са штодзённікамі "Prawda" і "Ogniwo". У 1906-1917 гг. гаспадарыў у сваім маёнтку на Падолі. У 1920 г. быў міністрам земляробства, намеснікам міністра аховы здароўя Украінскай Народнай Рэспублікі. З 1922 г. займаўся літаратурнай, выдавецкай і грамадска-палітычнай дзейнасцю ў Варшаве.

только на словах. Примером этого — министерская карьера Людкевича¹⁸⁵. Вообще при каждом министерском кризисе в новый кабинет попадали масоны.

В 1921 году польское масонство росло очень быстро и были высказываемы опасения в ложе "Правда", что к масонству может примазаться очень много нежелательных элементов в погоне за карьерой, ищущих покровительства в ложах. Сколько лож было в Варшаве, не знаю, но что-то больше десяти. Виленская ложа так разрослась, что предполагали создать другую.

О существовании какой-нибудь мафии от масонов я никогда не слышал. Только в 1922 г. услышал об этом от Воевудского¹⁸⁶, который однажды сказал мне так: "Знаю, что ты принадлежишь к масонству; они у меня тоже нащупывали грунт, но это меня не интересует, это пустяки, а я принадлежу к чему-то гораздо более солидному". Если это не просто очковтирательство со стороны Воевудского, то, возможно, намекнул он на какую-то военную мафию Пилсудского. Возможно, к этому относились его слова, сказанные в конце декабря 1930 г. или начале января 1931 года после возвращения из Берлина: "Мне сделали предложение написать некоторые вещи. Но это такие дела, что даже в Берлине писать об этом не совсем безопасно. Разве что уж в СССР напишу". Но ни раньше, ни в 1931 году он не говорил со мной об этих тонких делах, избегал.

Существует ли такая войсковая мафия или нет, но не подлежит сомнению, что масонство служило и служит известной группе, управляемой Пилсудским, в качестве ремня к целому ряду колесиков финансового мира, государственного аппарата, организаций интеллигенции свободных профессий и т. п.

Чем занимается масонство на своих заседаниях? В статуте я читал о добродетелях, а на практике я видел только политику. В Варшаве существовала тенденция к некоторой специализации лож. Так, "Правда" имела характер дипломатической ложи. Были ложи профессорские, адвокатские. Вот что мне помнится, конечно, в самом общем виде из разговоров в ложе "Правда".

В первой половине 1921 г. на собраниях ложи "Правда" был не более 3-4 раз, так как жил тогда в Вильно (работал в департаменте

¹⁸⁵ **Людкевич Севарын** (1882-1964), польскі гаспадарчы дзеяч, публіцыст. У 1912-1915 гг. рэдактар штотыднёвіка "Tygodnik Rolniczy" ў Вільні. У 1915-1920 гг. працаваў у Мінску, затым у Пецябургу. У 1918 г. узначальваў Польскае таварыства вяртання ў Літву і Беларусь. Быў арыштаваны савецкай уладай і ў 1919-1920 гг. знаходзіўся ў турме. Пасля абмену палітычнымі вязнямі пераехаў у Варшаву. У 1921-1922 гг. член Часовай урадавай камісіі Сярэдняй Літвы, старшыня Галоўнага зямельнага ўпраўлення, у 1933-1938 гг. старшыня Дзяржаўнага зямельнага банка. Пасля другой сусветнай вайны з'яўляўся старшынёй Краёвага меліярацыйнага таварыства.

¹⁸⁶ **Ваявудскі Сільвестр** (1892-1938), польскі грамадскі дзеяч. У першую сусветную вайну ўдзельнічаў у польскіх легіянах, член Польскай арганізацыі вайскавай. У 1918-1922 гг. штатны афіцэр 2-га аддзела Польскага генштаба. У 1922-1927 гг. пасол сейма Польшчы Адзін з лідэраў НПХ. З 1930 г. у Мінску. У 1931 г. арыштаваны, калегіяй АДПУ 16 сакавіка 1933 г. асуджаны на 10 гадоў ПП. У 1936 г. праведзена дадатковасе рассялеванне. 25 красавіка 1938 г. ВК ВС СССР асуджаны да ВМП. Расстраляны.

просвещения). Два раза имел доклад Гусарский, которого считали хорошим экономистом. Работал он в Министерстве торговли и промышленности. Доклад был на тему о происходящих изменениях в послевоенной экономической структуре, о рационализации производства, в частности, о методах американского капитализма. Конечно, и докладчик, и слушатели очень оптимистически оценивали перспективы развития капиталистического хозяйства вообще, а Польши в частности. О Советской России Гусарский высказался так: "Чтобы поднять Россию в экономическом отношении на довоенный уровень, необходимо, по крайней мере, 10 лет хорошего капиталистического хозяйствования, а большевики вообще не в состоянии справиться с разрухой". Не знаю, насколько он изменил свой взгляд во время своего пребывания в Москве в качестве польского посланника. Помню, что положение Советов в 1921 г. определялось как совсем катастрофическое: кронштадское восстание, голод, промышленная разруха. Ожидался в ближайшем будущем контрреволюционный кризис. Большевистскую революцию считали типично русским историческим явлением, таким "смутным временем", постигающим Россию в начале каждого столетия. Почти общим был взгляд, что диктатура пролетариата будет ниспровергнута военной диктатурой, которая откроет собою длинный период националистической реакции, куда более опасной для независимости Польши, чем Советская Россия. При таком взгляде на вещи делается вывод, что чем дальше продлится эта "анархия", тем лучше для Польши, тем продолжительнее будет период ее подготовки для активного вмешательства в решение "русского вопроса". Предвиделось, что Польша принуждена будет в "критический момент" вмешаться в русские дела уже хотя бы потому, чтобы не остаться в стороне или позади за другими, в особенности же немцами. В момент русского кризиса Польша должна решить окончательно исторический вопрос о существовании своем как великой державы. В особенности распускал бразды фантазии Кноль, считавшийся спецом по русским, в частности по украинским делам: для великодержавности Польши необходимо отторгнуть Украину и Белоруссию, присоединить восточную Пруссию, Литву и Латвию втянуть в польский федеративный союз. Проведение этого плана считал возможным только до тех пор, пока Германия разоружена, а на востоке хаос. Развития социалистического строительства никто не предполагал. Тогда не было опасений относительно революционного влияния Советов на польские массы. Относительно Германии далеко не все разделяли взгляды Кноля: многие считали, что, наоборот, Польша должна и может совместно с Германией решать дела на востоке:

вопрос о так называемом польском коридоре тогда не стоял так остро, как теперь.

Ложа "Правда" в общем была оппозиционно настроена к официальному франкофильскому курсу польской политики, считая его эндековским. Считали, что Польша, имея перед собой решение "великих" восточных задач (пресловутую Ягеллонскую миссию¹⁸⁷), должна пересесть на английский коня.

В "Правде" были рассуждения по вопросу государственной и социальной структуры Польши. В общем господствовал дух презрения по отношению к парламентской демократии. Зато популярными были теории "общественной элиты". Эти настроения углубились в особенности после того, когда такой "интеллигентский" выборный список, на котором стояло много массовых фамилий, с треском, позорно провалился на выборах 1922 г. Эти фашистские теории впоследствии нашли свое публичное выражение в официальных выступлениях Пилсудского, Славека и других.

Виленская ложа занималась более местными делами, в частности, судьбой Срединной Литвы в связи с автономическими планами Пилсудского, имеющими безусловно целью захват Литвы под прикрытием "краевой" идеологии. Однажды я поставил на обсуждение вопрос о белорусских школах, которые стали давить после того, как председатель временной правительственной комиссии Срединной Литвы Абрамович под натиском эндеков должен был выйти в отставку. При обсуждении этого вопроса многие из "братьев" приоткрыли свои полонизаторские лица, что вызвало с моей стороны ряд острых упреков. С этого времени я стал реже бывать на заседаниях, в особенности после того, как влиятельные братья не захотели протестовать против высылки Мейштовичем¹⁸⁸ после выборов в Виленский сейм 33 белорусов и литовцев в Ковно¹⁸⁹. Кроме того, я заметил, что они имели совещания по этому делу помимо меня. Виленская ложа, со своей стороны, была недовольна моим участием в организации бойкота виленского сейма. После выбора меня депутатом я бывал только в ложе "Правда" в Варшаве.

Виленская ложа после майского переворота¹⁹⁰ должна играть видную роль в местной политической жизни. Наиболее выдающимся

¹⁸⁷ "Ягеллонская миссия", размова ідзе пра дынастыю вялікіх князёў Вялікага княства Літоўскага, каралёў Польшчы 14-16 стст. і каралёў Венгрыі і Чэхіі 15-16 стст., ягелонаў, якія зрабілі значны ўплыў на развіццё сярэднявечнай Еўропы. Назва паходзіць ад родапачынальніка Ягайлы (Уладзіслава II), унука Гедыміна.

¹⁸⁸ **Мейштовіч Аляксандр** (1864-1943), польскі палітычны дзеяч. Буйны памешчык. У 1921-1926 гг. старшыня Часовай урадавай камісіі Сярэдняй Літвы. У 1926-1928 гг. ва ўрадзе Ю.Пілуадскага міністр справядлівасці. У ноч на 15 студзеня 1927 г. кіраваў арыштамі членаў Беларускай сялянска-работніцкай грамады — Б. Тарашкевіча, С.Рак-Міхайлаўскага, П.Валошына, П.Мяты і інш.

¹⁸⁹ **Маецца на ўвазе** дэпартацыя польскімі ўладамі т. зв. "Сярэдняй Літвы" 33-х беларускіх і літоўскіх палітычных і культурных дзеячаў з Вільні ў студзені 1922 г. напярэдадні плебісцыту адносна лёсу Вільні і Вільнскага краю.

¹⁹⁰ **"Майскі пераварот"** 1926 г. — дзяржаўны пераварот, захоп улады ў Польшчы Ю.Пілуадскім, у выніку якога ён стаў фактычна дыктатарам Польшчы.

ее деятелем надо считать бывшего министра, в настоящее время ректора Виленского университета Станевича.

[Белорусский национальный комитет (Белнацком)]

Белорусский национальный комитет в Вильно во время Срединной Литвы и впоследствии существовал легально как продолжение Белорусской рады Виленщины и Гродненщины. Являлся он представительством разных белорусских группировок и организаций (культурных, общественных, профессиональных), а более правильно довольно самозванским собранием белорусских мелкобуржуазных деятелей. Душой Белнацкома был Антон Луцкевич. Затем ксёндз Адам Станкевич, Ив. Иг. Красковский, Максим Горецкий, И. Коханович, Ф.Яремич, Смолич, Вл.Ив.Самойло¹⁹¹ (бывший кадет), Карабач¹⁹² (эсер). В состав Белнацкома входил и я, несмотря на неоднократное указание директора департамента просвещения на недопустимость такого грубо "нелояльного" поведения. Дело в том, что Белнацком активно проводил бойкот виленского сейма и находился в связи с Михаилом Биржишкой¹⁹³, виленским нелегальным резидентом литовского (ковенского) правительства. Зимой 1920/21 года Белнацком работал в тесной связи с белорусским правительством БНР, признание которого поступило тогда со стороны литовского правительства. Белнацком имел субсидированный Биржишкой орган "Белорусскую думку"¹⁹⁴ под редакцией М.Горецкого и, тем самым, некоторую возможность воздействия на массы. Во время существования Срединной Литвы в общем он ориентировался на Литву, в связи с международным положением виленского вопроса и вместе с литовскими и еврейскими организациями, противопоставляя присоединению (инкорпорации) Виленщины к Польше.

Наше отношение к советской власти было отражением настроений колеблющейся крестьянской массы в дезориентированном уме мелкобуржуазного националистически настроенного интеллигента. И тот неопровержимый факт, что в Советах крестьяне получили землю

¹⁹¹ **Самойла Уладзімір Іванавіч**, нарадзіўся 29 студзеня 1878 г. Беаарускі культурны дзеяч, публіцыст, літаратурны крытык. З 20-х гадоў жыў у Вільні, супрацоўнічаў з прагрэсіўнай прэсай. У кастрычніку 1939 г. арыштаваны ў Вільні НКУС БССР. Далейшы лёс невядомы

¹⁹² **Карабач Аляксандр Язэпавіч**, нарадзіўся ў 1878 г. у в. Віжатніца Ваўкавыскага пав. Беларускі грамадска-падрыхчаны дзеяч. Член Рады БНР, міністр пошты і тэлеграфа. У 30-я гады ў Савецкім Саюзе. Далейшы лёс невядомы.

¹⁹³ **Біргышка Мікалас** (1862-1962), грамадскі дзеяч, гісторык літаратуры. Пярмаў удзел у дзейнасці Сацыял-дэмакратычнай партыі Літвы. У 1917 г. выйшаў з партыі, стаў членам Літоўскай тэрыбы. У 1920-1940 гг. прафесар Каўнаскага ўніверсітэта. У гады Вялікай Айчыннай вайны супрацоўнічаў з нямецкімі акупацыйнымі ўладамі. У 1944 г. уцёк на Захад, жыў у ЗША.

¹⁹⁴ "**Беларуская думка**", у гэтым выпадку Б.Тарашкевіч памыліўся. Размова ідзе пра газету "Наша думка", якую ў снежні 1920-ліпені 1921 гг. рэдагаваў і выдаваў Максім Гарэцкі.

не на бумаге, а в действительности, и то, что стали появляться первые сведения о национальной ленинской политике в БССР — все это, конечно, не могло не вызвать интереса к большевикам, а у некоторых из нас живой волнующей симпатии. В этот период я давал приют транспортам партийной литературы на своей квартире и доставлял ее в назначенные пункты, что может подтвердить т. Э.Русецкий. Но к большевикам я не шел, ограничиваясь, так сказать, благожелательным нейтралитетом. Не шел не только потому, что со мной тогда никто не старался толком поговорить, но главным образом потому, что как и подобало "социал-демократствующему" интеллигенту, я не верил в успех большевистского "эксперимента". Конкретная обстановка в Советской России (ужасающий голод, восстания, хозяйственная разруха), казалось, подтверждали предсказания о неминуемом и быстро надвигающемся падении советской власти и предстоящем наступлении анархии.

[Белорусский державный комитет]

К лету 1921 г. относится создание по почину приехавшего из Парижа Ладнова законспирированного центра под названием Белорусский державный комитет¹⁹⁵ (т. е. имеющий целью создание белорусского государства). В состав этого комитета вошли: Луцкевич, Ладнов, Дубейковский, коёндз Адам Станкевич, Янка Станкевич, Смолич, Горецкий, Рак и я. Комитет просуществовал всего три или четыре месяца, а Рак-Михайловский и М.Горецкий вышли из него всего после нескольких его заседаний по причинам принципиального политического характера. Вслед за ними вышел и Смолич. Создание этого комитета являлось провокационной попыткой Ладнова повернуть ориентировавшихся в то время на Литву белорусских националистов в русло великодержавных империалистических завоевательных планов Пилсудского. Первой целью Ладнова было заручиться согласием белорусских деятелей на "федералистические" планы Пилсудского в деле разрешения виленского вопроса. Пилсудчики, вступившие с Белорусским державным комитетом в переговоры — Ян Пилсудский, полковник Мацеша*, Каден-Бондаровский¹⁹⁶, Косцялковский, — заверяли, что Пилсудский имеет твердое намерение разрешить виленский вопрос в смысле автономно-федеративном с краевым сеймом в Вильно, правительством и армией; что в эту автономную единицу будут включены все белорусские земли,

¹⁹⁵ **Беларускі дзяржаўны камітэт**, факт яго стварэння пацвярджае і А.Луцкевіч. Гл.: Антон Луцкевич: материалы следственного дела НКВД БССР. Мн., 1997. С. 64-66.

¹⁹⁶ **Кадэн-Бандароўскі Юліуш** (1885-1944), польскі пісьменнік, публіцыст. У 1926-1939 гг. рэдактар літаратурнага дадатку "Głos Prawdy". Загінуў у час Варшаўскага паўстання (1944)

находящиеся в Польше в границах рижского трактата. Говорилось и о военных перспективах в связи с возможностью "распада" советской власти и анархии в России, причем повторялось мнение, якобы самого Пилсудского, что Польша может успешно повести войну с Россией только в случае внутренней анархии, в результате падения советской власти или в результате возможности войны с Японией или Англией. Говорилось, что Пилсудский сочувственно относится к созданию белорусских войсковых кадров, но в мирное время, не будучи главнокомандующим, он ограничен сеймом и может это допустить только на территории Срединной Литвы (где и существовал белорусский отряд во главе с полковником Гапановичем*). При этом (очевидно, по поручению самого Пилсудского) настоятельно советовалось войти в соглашение с Балаховичем¹⁹⁷ и заручиться его участием в белорусском командовании на случай войны.

Такие переговоры действительно велись, и было даже достигнуто соглашение с условием, однако, что Балахович, отрицавший при переговорах свою виновность в погромах, выступит с соответствующим заявлением публично в прессе. Балахович обещал, но, конечно, не мог этого сделать. Соглашение было расторгнуто, а затем белорусская пресса, редактируемая тем же Луцкевичем, стала клеймить Балаховича как черносотенца и погромщика.

Своей ближайшей задачей Белорусский державный комитет считал перенесение белорусского политического руководящего центра из Ковно, где находилось "правительство" БНР, в Вильно. Этот вопрос обсуждался и совместно с ведущими переговоры пилсудчиками. С этой целью для связи и переговоров с белорусскими zahraničnymi группами (на счет и с пропуском второго отдела) посылались некий Осмоловский*. В Вильно приехали только Овсянник и Пигулевский¹⁹⁸. Оказалось, что соглашение между названной виленской группой и бэнээровским "правительством" не может быть достигнуто. Да и сама-то виленская группа скоро убедилась, что все обещания пилсудчиков в смысле помощи для культурно-просветительной и организационно-политической белорусской работы являются на практике не

¹⁹⁷ **Будак-Балаховіч Станіслаў Нікадзімавіч**, нарадзіўся 10 лютага 1883 г. у маёнтку Мейшты каля мяст. Відзы Дзісенскага пав. Віленскай губ. Адзін з кіраўнікоў узброенай барацьбы супраць бальшавікоў і савецкай улады на паўночным захадзе Расіі і на Беларусі. З лютага 1918 г. у Чырвонай Арміі. У лістападзе 1918 г. на чале кавалерыйскага пака перайшоў на бок белых. У лютым 1920 г. на чале атрада перайшоў на бок Польшчы. У лістападзе 1920 г. абвясціў сябе "галоўнак амануючым усімі узброенымі сіламі на Беларусі" і стварыў т. зв. беларускі ўрад. Да 1922 г. арганізоўваў налёты на Савецкую Беларусь. У 1937-1939 гг. добраахвотнік у арміі генерала Франка ў Іспаніі. Забыты ў Варшаве ў верасні 1939 г. пры загадкавых абставінах.

¹⁹⁸ **Пігулеўскі Уладзімір Васілевіч**, нарадзіўся 10 сакавіка 1889 г. у г. Гродне. Беларускі пісьменнік, драматург. Скончыў гісторыка-філалагічны факультэт Пецярбургскага ўніверсітэта ў 1912 г. Удзельнік першай сусветнай вайны. З 1922 г. у Латвіі, у 1924-1925 гг. дырэктар Люцынскай беларускай гімназіі. У 1925 г. латвійскія ўлады забаранілі працаваць у гімназіі, пераехаў у Рыгу. У 1926-1934 гг. загадваў беларускім аддзелам пры Міністэрстве адукацыі Латвіі. У 1935 г. арыштаваны і пасаджаны ў Ліепайскі лагер. У 1940-1941 гг. інспектар Міністэрства адукацыі Латвіі. Пасля вайны на педагагічнай працы. Памёр 17 чэрвеня 1958 г.

исполняемыми или даже неисполнимыми, а в результате дают единственную возможность пользования фондами политической экспозитуры Пилсудского, второго отдела. Для Белорусского державного комитета была получена от Бондаровского некоторая сумма денег, но вскоре и возвращена, после того, как выяснилось, что виленская группа окончательно решила бойкотировать выборы в виленский сейм. К тому времени от заграничных белорусских групп были получены сведения об агентурно-провокационном характере деятельности Ладнова и, хотя Луцкевич все еще этому не верил, все-таки Белорусский державный комитет был сразу ликвидирован.

В сентябре 1921 г. в Праге была созвана "всебелорусская" конференция¹⁹⁹, организованная по почину ковенской группы и с участием большинства ее деятелей. Хотя резолюция задевала и советскую власть, но главное острие было направлено против польской оккупации. На конференции я присоединился к этим резолюциям как представитель виленской группы. Это привело к моему разрыву с пилсудчиками на весь период избирательной кампании и существования виленского сейма. Вследствие решения виленского сейма о безоговорочном присоединении Виленщины к Польше, я вышел из департамента просвещения и отказался работать вообще в государственных учреждениях. Как моя работа в департаменте, так и выход из него были согласованы с Белнацкомом.

Вскоре после этого школьным советом Товарищества белорусской школы (ТБШ) я был избран директором Виленской белорусской гимназии, где работал до выбора меня в депутаты в октябре 1922 г.

В конце зимы 1922 г., после выборов в Виленский сейм, в Вильно появился Воевудский. Он выдавал себя за очень радикально настроенного и благожелательно относящегося к белорусскому движению. Восхвалял даже большевиков. Говорил, что во втором отделе Штаба имеется целая группа революционно настроенных офицеров, назвал, например, фамилию Денгоф-Чарноцкого*: мы бы, мол, скоро навели в Польше порядки и разогнали реакционную эндековскую сволочь, но беда то [в том], что "комендант" (Пилсудский) уже не тот, что бывало раньше. Воевудский заявлял, что его работа в качестве офицера второго отдела является чисто формальной командировкой со стороны Пилсудского, а главной задачей является подготовка выборов в Варшавский сейм (законодательный). В Вильно Воевудский сразу же приступил к работе в "радикальной"

¹⁹⁹ **Усебеларуская канферэнцыя** (Пражская канферэнцыя беларускіх палітычных арганізацый) — верасень 1921 г., Прага. Сярод дэлегатаў былі 18 беларускіх эсэраў, 6 сацыялістаў-федэралістаў, 5 народных сацыялістаў, 3 сацыял-дэмакраты. Канферэнцыя прыняла рэзалюцыю аб Слуцкім паўстанні 1920 г., у якой яно ацэньвалася як гераічная старонка ў гісторыі беларускага народа. Канферэнцыя не прызнала Рыжскі мірны дагавор 1921 г. і заклікала ўсе беларускія партыі да барацьбы "за адраджэнне нацыянальнай незалежнасці Беларусі", пацвердзіла акт 25 сакавіка 1918 г. аб утварэнні БНР.

крестьянской партии "Вызволене" и скоро поставил ее организационно на ноги.

[Партия "Wyzwolenie" ("Вызволене")]

Воевудский мне доказывал, что "Вызволене" — самая радикальная и чистая партия в сейме, что она может на свои списки принять и белорусских кандидатов, обязуясь защищать в сейме и белорусские дела. К этому времени — словно на заказ — вызволенский депутат Рудзинский²⁰⁰ произнес в сейме "громовую" речь против притеснения белорусов и широко распространил ее среди белорусского населения. Воевудский доказывал, что белорусы на свой национальный список получают минимальное количество голосов — примером служат все предыдущие выборы — следовательно, надо в белорусских же интересах поддерживать "Вызволене".

Того же мнения придерживались Ивановский, Луцкевич, однако считали, что надо испробовать все пути, заранее не решая окончательно, но связь держать. Воевудский говорил мне, что на выборную работу имеются в вызволенском избирательном фонде деньги из второго отдела, не делал из этого особого секрета. Как на дело нормальное смотрели на это и вызволенские вожди: Тугутт²⁰¹, Малиновский, что на маршалковском суде над Воевудским в 1927 г. подтвердил и такой достоверный свидетель, как Людвиг Хоминский, сам депутат и один из лидеров "Вызволена". Для знакомства и переговоров с лидерами "Вызволена" по предложению Воевудского я ездил в Варшаву. Тугутт и Рудзинский посетили меня в Вильно. Случалось, что я вызывал к себе известных мне местных работников для выяснения выборной ситуации. Так, например, Овсянника и Головача²⁰². Обоим рекомендовал ходить работать в вызволенские организации там, где за "Вызволенем" идут массы: если не наладим своего белорусского списка и солидных избирательных возможностей самостоятельно провести своих депутатов, то пусть они идут по вызволенским спискам, если же окажутся такие возможности, то

²⁰⁰ **Рудзінскі Яўстафі** (1885-?), дэпутат польскага сейма ад партыі "Вызволене", работнік асветы.

²⁰¹ **Тугут Станіслаў** (1873-1941), польскі дзяржаўны і палітычны дзеяч. У 1924 г. лідэр сялянскай партыі "Вызволене". У 1922-1927 гг. дэпутат польскага сейма. У лістападзе 1924 г. увайшоў у склад урада В.Грабоўскага ў якасці віцэ-прэм'ера. Правёў шэраг палітычных і эканамічных мерапрыемстваў, якія атрымалі назву "тугутавыя рэформы". Хацеў за кошт дробных уступак на карысць найбольш заможных сялян і буржуазіі стварыць у іх асобе надзейную апору ўрада і з іх дапамогаю задушыць рэвалюцыйны і нацыянальна-вызваленчы рух у народных масах Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны.

²⁰² **Галавач Фелікс Юльянавіч**, нарадзіўся ў 1886 г. у в. Забор'е Ашмянскага пав. Дзеяч нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. У 1922 г. выбраны дэпутатам польскага сейма. У ноч на 15 студзеня 1927 г. арыштаваны, нягледзячы на тое, што паводле канстытуцыі Польшчы ён карыстаўся як дэпутат сейма правам недатыкальнасці. У 1924-1927 гг. з'яўляўся членам партыі "Вызволене" і Незалежнай сялянскай партыі. Арыштаваны НКУС БССР 22 верасня 1939 г. Асобай нарадай НКУС ССРС асуджаны на 8 гадоў ППА. Вызвалены з Усольскага 21 лістапада 1941 г. у адпаведнасці з Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета ССРС ад 12 жніўня 1941 г. Быў на высыцы ў Казасхстане. З 1946 г. у Польшчы, дзе і памёр у 1972 г.

пусть выходят из "Вызволена" и идут по белорусским спискам. Овсянник так и поступил. Зато Головач, считавший получение мандата по вызволенскому списку более верным, остался до конца в "Вызволени". О своей установке я говорил и Воевудскому, который сначала против такой постановки вопроса не протестовал, заявляя, что он в своей выборной работе имеет в виду не только социальные интересы крестьянских масс, но и белорусские национальные: он сам, дескать, почти белорус (родом из Лидского уезда).

[Отношения с Воевудским]

Воевудский читал мне несколько раз свои доклады Пилсудскому о белорусском движении. Просил информации и указаний, чтобы иметь возможность осветить дело выгоднее для белорусов. Говорил, что он добился особого заседания объединенных комиссий сейма для обсуждения белорусского вопроса. Большинство присутствовавших депутатов будто бы возмущено его докладом и его предложениями, как слишком далеко идущими навстречу белорусам.

Пока предполагалась возможность совместного с "Вызволением" выставления списков, от Воевудского я получил несколько раз значительные суммы для покрытия сделанных мною подготовительных для выборной кампании расходов, как вызов людей, поездки в Варшаву.

Но скоро выяснилось, что главной задачей Воевудского в Вильно было подготовить выборы так, чтобы провести побольше пилсудчиков, а с другой стороны, что он самым старательным образом затушевывал — не допустить победы блока национальных меньшинств. Вот именно на почве выборов у меня с Воевудским и произошел разрыв, когда я приступил к организации блока национальных меньшинств и наша пресса стала вести острую кампанию против Воевудского. Мы перестали встречаться.

Отношения с Воевудским, охладевшие во время выборной кампании в 1922 году, остались довольно далекими до конца 1924 г., когда в сейме стало намечаться создание революционного блока.

Что касается отношений к Воевудскому и в связи с ним ко второму отделу вообще, то об этом я говорил т. Скульскому²⁰³ в 1924 г. и тогда

²⁰³ **Скульскі** (сапр. **Мертэнс Станіслаў**, 1892-1937). Дзеяч рэвалюцыйнага руху ў Польшчы і Заходняй Беларусі. Дэлегат I з'езда КП(б) Б. 3 вясны 1920 г. нам. старшыні Смазенскага губвыканкама, пазней нарком унутраных спраў БССР. 3 канца 1921 г. на нелегальнай рабоце ў Польшчы. Адзін з арганізатараў КПЗБ. 3 кастрычніка 1925 г. па студзень 1928 г. у турме. У выніку абмену палітвязнямі пераехаў у СССР. Старшыня секцыі КПП у Камінтэрне. Арыштаваны 20 ліпеня 1937 г. НКУС СССР як удзельнік ПАВ. На допыце 31 жніўня 1937 г. заявіў, што на працягу 17 гадоў быў членам ПАВ, у якую быў уцягнуты Бабынскім, але шпіянажам не займаўся. У судзе вінаватым сябе не прызнаў і паказанні, дадзеныя на папярэднім следстве, не пацвердзіў. Заявіў, што агаварыў сябе, а паказанні іншых

же падробна і в цэласці расказывал Гурыну²⁰⁴, как члену ЦК КПЗБ, прыставленнаму партыяй к беларусскаму клубу. Я думаў і імел аснованія думаць, што партыя дастаточна хораша аб гэтым знае. О сваёй же былой прыналежнасці к масонству я гаворыў тажэ нескількі раз: Гурыну в 1924 г., потым во время прэбывання моего в Москве в 1925 г. т. Славінскаму²⁰⁵ і другім, а падробна расказывал Ульянову²⁰⁶ в 1926 г., когдa гэто дeлo сталo пoлiтiчeскi актуальным.

К гэтому імeю ещe дoбaвiць, што я пoмeстiл в "лiтeратурнo-oбщeствeннoм журнaльчiкe" пoд нaзвaнiем, кaжeтcя, "Бeлoрусская нивa"²⁰⁷ зa свoёй пoдпiсью стaтью лiтeратурнoгo сoдeржaннa: o пoэтiчeскoм твoрчeствe Гурынoвiчa²⁰⁸. Журнaльчiк гэтo iздaвaлcя Фр. Алeхнoвiчeм²⁰⁹ в Вiльнo в 1921 г., кoтoрый брaл нa нeгo субсидiю oт Кoсцiялкoвскoгo.

[Выборы в польский сейм]

іжквыя. Суд працягваўся 15 мінут. Асуджаны 21 верасня 1937 г. ВК ВС СССР да ВМП. Расстраляны ў той жа дзень. Рэабілітаваны ВК ВС СССР 12 лістапада 1955 г.

²⁰⁴ **Гурын (Марозоўскі) Міхаіл Іванавіч**, нарадзіўся 19 лістапада 1891 г. у в. Ярэмчы Стаўбцоўскага пав. Скончыў Пскоўскі настаўніцкі інстытут у 1912 г. Член ЦК КПЗБ з 1924 г. Атрымаў мянушку "Раскольник". Адзін з лідэраў эмісіі. Гадоўны сведка на "Працэсе 56", даваў паказанні супраць Б.Тарашкевіча і інш. Аўтар успамінаў "З далёкага мінулага". Забіты 16 сакавіка 1928 г. у Вільні як правакатар членам КПЗБ С.А.Кілінчэвічам.

²⁰⁵ **Славінскі** (сапр. **Качароўскі**) **Адам Сямёнавіч**, нарадзіўся 11 верасня 1885 г. у мяст. Панішка Валынскай губ. Дзеяч польскага і расійскага рэвалюцыйнага руху, партыйны і дзяржаўны дзеяч БССР. З 1912 г. працаваў у Пецярбургу. Удзельнік Лютаўскай і Кастрычніцкай рэвалюцый 1917 г. Са студзеня 1918 г. у Мінску, з 1921 г. наркамзем БССР, у 1924-1928 гг. прадстаўнік КПЗБ пры ЦК КП(б)Б. У 1928-1930 гг. сакратар Мінскага акругама і гаркама КП(б)Б, старшыня ЦК МОПРа БССР. У 1934-1937 гг. начальнік паітаддзела Маскоўска-Беларуска-Балтыйскай чыгункі. Арыштаваны ў 1937 г. НКВС СССР. З лістапада 1937 г. прыгавораны ВК ВС СССР да ВМП. Расстраляны ў той жа дзень. Рэабілітаваны ВК ВС СССР 29 красавіка 1955 г.

²⁰⁶ **Ульянаў Аляксандр Фёдаравіч**, нар. адзіўся ў 1901 г. у Мінску. Дзяржаўны дзеяч БССР. У 1917-1920 гг. у партыі эсэраў. Арыштоўваўся паялкамі ў 1919 г. З 1922 г. намеснік упаўнаважанага на Беларусі, з 1924 г. прадстаўнік Лесбела ў Рызе. Быў гандлёвым прадстаўніком СССР у Польшчы і Чэхаславакіі. Супрацоўнічаў з ДПУ і з'яўляўся "спецыялістам" па беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі. Арыштаваны 24 мая 1937 г. НКВС БССР. Абвінавачаны ў тым, што з 1920 г. з'яўляўся ўдзельнікам нацыяналістычнай арганізацыі і агентам польскай разведкі. 26 лістапада 1937 г. ВС СССР прыгавораны да ВМП. Прыгавор выкананы ў Мінску. Рэабілітаваны ВС СССР 30 чэрвеня 1956 г.

²⁰⁷ **"Беларуская нива"**, газета рэвалюцыйна-дэмакратычнага накірунку, неафіцыйны орган БСРГ. Выдавалася ў Вільні з лістапада 1925 да канца 1926 г. У склад рэдакцыі ўваходзілі П.Мята, С.Рак-Міхайлоўскі, Б.Тарашкевіч. У рэдакцыйных матэрыялах і палемічных выступленнях газета крытычна ставілася да газеты "Сялянская нива" і дэпутатаў сейма В.Рагулі і Ф.Ярэмчы, якія разважалі адзіны фронт беларускага нацыянальнага адраджэння, супрацьпастаўлялі сялянства рабочаму класу і іншым слямам працоўных.

Але ў гэтым выпадку Б.Тарашкевіч памыліўся. Размова ідзе пра штотыднёвую грамадска-пааітычную і літаратурную газету нацыянальна-дэмакратычнага накірунку "Беларускі звон", у якой у 1921 г. у № 3 Б.Тарашкевіч надрукаваў артыкул "Адам Гурыновіч". Ён перадрукаваны ў кнізе "Браніслаў Тарашкевіч. Выбарнае: крытыка, публіцыстыка, пераказды". Мн., 1991. С. 54-57.

²⁰⁸ **Гурыновіч Адам Гіляры Каікставіч**, нарадзіўся 25 студзеня 1869 г. у фальв. Кавалі Вілейскага пав. Віленскай губ. Беларускі паэт-дэмакрат, фалькларыст. У чэрвені 1893 г. арыштаваны царскімі ўладамі ў бацькоўскім доме ў Вільні. Але з-за хваробы вызвалены. Памёр 26 студзеня 1894 г. у фальв. Карыстынопаць Свянцянскага пав.

²⁰⁹ **Аляхновіч Францішак Карацэвіч**, нарадзіўся 9 сакавіка 1883 г. у Вільні. Тэатральны дзеяч, драматург. Актыўны ўдзельнік беларускага нацыянальна-адраджэнскага руху. З 1926 г. у Мінску, рэпрэсаваны і высланы на Саавецкія астравы. 6 верасня 1933 г. абменены на Б.Тарашкевіча, жыву ў Вільні. Ф.Аляхновічу належыць крылатая фраза, кінутая Б.Тарашкевічу ў час іх абмену на савецка-польскай дзяржаўнай граніцы ў раёне чыгуначнай станцыі Колаас ва, неперадаўку ад першага пагранічнага пункта Савецкага Саюза — чыгуначнай станцыі Негарэае, калі адзін накіроўваўся ў буржуазную Польшчу, другі — у першую краіну сацыялізму: — Броньос, куды ты ідзеш? Гэтую фразу мы вынеслі як эпіграф да кнігі.

У 1942-1944 гг. у час акупацыі Мінска нямецка-фашысцкімі захопнікамі рэдагаваў штотыднёвік "Беларускі голас". З сакавіка 1944 г. застрэлены ва ўласнай кватэры ў Вільні савецкімі партызанамі.

Безусловно, наиболее выдающимся событием на Западной Белоруссии в 1922 г. были выборы в законодательный сейм.

Организовал и проводил выборы все тот же Белорусский национальный комитет в Вильно, который на время выборов создал Выборный комитет²¹⁰. Во главе Выборного комитета и формально и фактически стоял Антон Луцкевич. Конечно, сама выборная обстановка диктовала тогда мелкобуржуазным и буржуазным группам, захватившим представительство интересов порабощенных и угнетенных национальностей, создание выборного блока. Но инициатива этого блока возникла, пожалуй, в Вильно в связи с организацией блока белорусов, евреев и литовцев, проводившей бойкот виленского сейма.

Каждая из входивших в состав блока национальных групп имела совершенно самостоятельную избирательную национальную и социально-политическую платформу. Главными лозунгами белорусской и украинской групп были: земля крестьянам без выкупа, родная школа, территориальная автономия.

Белорусы получили 11 мандатов в сейм: Баран²¹¹, Коханович, Калиновский²¹², после аннулирования мандата которого вошел Волошин²¹³, Метла, Овсянник, Рак-Михайловский, Рогуля²¹⁴, ксёндз

²¹⁰ "Выборный комитет", размова ідзе пра Цэнтральны беларускі выбарчы камітэт, які быў створаны ў жніўні 1922 г. у Вільні для каардынацыі дзейнасці беларускіх палітычных арганізацый пры выбарах у сейм Польшчы. Узначальваў камітэт А.Луцкевіч. У выніку выбараў, якія адбыліся 5 лістапада 1922 г., ад беларускіх арганізацый дэпутатамі сейма абраны 11 прадстаўнікоў.

²¹¹ **Баран Сяргей Іосіфавіч**, нарадзіўся ў 1892 г. ў в. Віцькі Гродзенскага пав. Беларускі грамадска-палітычны дзеяч. У 1918 г. прымаў актыўны ўдзел у дзейнасці партыі беларускіх эсэраў. У 1922 г. абраны ў польскі сейм. У 1925 г. прыехаў у БССР. Працаваў у ЦК МОПР. Арыштаваны 25 верасня 1933 г. ДПУ БССР па справе БНЦ. Пастановай КАДПУ СССР 9 студзеня 1934 г. асуджаны на 10 гадоў ППЛ. У красавіку 1935 г. знаходзіўся ў Дабляагу. Далейшы лёс невядомы. Рэабілітаваны Пастановай КДБ пры СМ БССР 16 жніўня 1956 г.

²¹² **Каліноўскі Уладзімір Сямёнавіч**, нарадзіўся 18 чэрвеня 1889 г. у г. Ваўкавыску. Беларускі грамадска-палітычны дзеяч, публіцыст. Скончыў юрыдычны факультэт Пецябуржскага ўніверсітэта (1914). Працаваў у судзе, пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. — у Наркамдзе харчавання, Беларускім таварыстве па аказанні дапамогі пацярпелым ад вайны ў Петраградзе. У 1921 г. прыехаў у Заходнюю Беларусь. У лістападзе 1922 г. абраны дэпутатам у сейм Польшчы. У чэрвені 1923 г. польскім судом забавулены дэпутатскага мандата і польскага грамадзянства. У ліпені арыштаваны, затым высланы з Польшчы. Са снежня 1923 г. у Мінску. Працаваў у Беларускім інстытуце сельскай гаспадаркі, у 1925-1927 г. — на розных пасадах у ЦКВ БССР. З кастрычніка па верасень 1929 г. дацэнт кафедры польскай культуры педфака БДУ. Друкаваўся ў часопісах "Польмя", "Савецкае будаўніцтва", газеце "Советская Белоруссия", "Звезда". Далейшы лёс невядомы.

²¹³ **Валошин Павел Пятровіч**, нарадзіўся 28 чэрвеня 1891 г. у в. Гаркавічы Сакольскага пав. Гродзенскай губ. Дзеяч беларускага на-цыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. У ліпені 1923 г. абраны дэпутатам польскага сейма. Адзін з ініцыятараў стварэння БСРГ, член яе ЦК. 14 студзеня 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі і асуджаны на 12 гадоў турэмнага зняволення. У турме прасядзеў 5 год 9 месяцаў. 15 верасня 1932 г. у ліку 40 вязняў па абмену палітзняволенымі паміж Польшчай і СССР пераехаў у Мінск. Працаваў адказным сакратаром ЦК МОПР БССР, у рэспубліканскай дзяржбібліятэцы. Арыштаваны 1 верасня 1933 г. АДПУ БССР па справе БНЦ. Пастановай КАДПУ СССР 9 студзеня 1934 г. прыгавораны да ВМП з заменай на 10 гадоў ППЛ на Салаўках. 9 кастрычніка 1937 г. прыгавораны "тройкай" УНКВС Ленінградскай вобл. да ВМП. Расстраляны 3 лістапада 1937 г. Рэабілітаваны па першым прыговору КГБ БССР 16 жніўня 1956 г., па другім — ВТ БВА 18 красавіка 1956 г.

²¹⁴ **Рогуля Васіль Пімафеевіч**, нарадзіўся 16 ліпеня 1879 г. у в. Ацукевы Наварудскага пав. Дэлегат Першага ўсебеларускага кан-грэса. У 1922 г. выбраны дэпутатам у польскі сейм, у 1928 г. у сенат. Арыштаваны 20 чэрвеня 1941 г. НКВС БССР, але ў пачатку вайны ўцёк з турмы. Вярнуўся дадому. У час вайны быў бургамістрам Дзятлаўскага раёна. Пасля вайны жыў у ФРГ, Бельгіі, у 1954 г. пераехаў у ЗША. Памёр 16 чэрвеня 1955 г. у Нью-Йорку.

Станкевич, Тарашкевич, Яремич, кроме того, 3 мандата в сенат: Вячеслав Богданович²¹⁵, Назаревский²¹⁶, Власов.

Метла по своей работе в качестве инструктора кооперации был хорошо известен в своем выборном округе, много работал во время выборов, но, помню, был даже смущен своим избранием, пробовал даже отказаться от мандата из опасения не справиться со своей задачей, и его пришлось уговаривать.

Моей кандидатуры сначала не предполагалось ставить, чтобы не раздражать властей и всего так называемого "польского общества", возмущенного и без того созданием "антигосударственного" блока национальных меньшинств, и тем не повредить Виленской белорусской гимназии, директором которой я состоял. А "возмущение" было так велико, что даже братья из виленской ложи при встрече на улице старались меня не замечать. Но было очевидным, что нельзя скрыть моего участия в организации блока и выборной кампании, а с другой стороны, я был уже более или менее известен в массах как по своей работе в деле организации белорусской школы, так и в качестве автора белорусской грамматики.

Вдобавок, после решительного отказа Луцкевича выставить свою кандидатуру, оказалось, что среди кандидатов нет ни одного (кроме ксендза Станкевича) владеющего польским языком. Ввиду этих соображений моя кандидатура была поставлена на государственный список без всяких возражений. Поставил мою кандидатуру Луцкевич, имея в виду, вероятно, использовать меня для более прочного влияния на клуб.

Белорусский список²¹⁷, входя в состав блока национальных меньшинств, сам собою представлял блок самых разнообразных элементов, кроющих в себе возможности сильной дифференциации и влево и вправо.

С конца 1922 г., с начала 1923 г. Рак М., будучи уже депутатом сейма, установил связь с полпредством и получал субсидию на прессу, вероятно, не по поручению Луцкевича, отношения с которым у него были натянуты. У них были постоянные трения на почве издательства газеты. Рак М. держал в руках ее хозяйственно-издательскую сторону,

²¹⁵ **Багдановіч Вячаслаў Васілевіч**, нарадзіўся ў 1878 г. у Віцебскай губ. Беларускі грамадска-палітычны і партыйны дзеяч. У 1922 г. абраны ў польскі сенат, уваходзіў у Беларускі пасольскі клуб. Выдаваў часопіс "Праваслаўны ая Беларусь". Арыштоўваўся польскімі ўладамі. Пасля ўступлення Чырвонай Арміі ў Вільню арыштаваны 30 верасня 1939 г. НКУС БССР. Далейшы лёс невядомы

²¹⁶ **Назарэўскі Аляксей Васілевіч**, нарадзіўся 15 сакавіка 1881 г. у в. Сі-няўка Слуцкага пав. Дзеяч нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. У 1922 г. абраны ў польскі сенат. Член Беларускага пасольскага клуба. Працаваў у магістраце г. Баранавічы. Арыштаваны НКУС БССР 2 студзеня 1940 г. на кватэры ў Баранавічах. Асобай нарадай НКУС ССРС 9 верасня 1940 г. асуджаны на 8 гадоў ПП. У верасні 1941 г. у адпаведнасці з Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета ССРС вызвалены з Сілага і накіраваны ў Паўладарскую вобл. Далейшы лёс невядомы

²¹⁷ **"Белорусский список"**, маецца на ўвазе спіс кандыдатаў у дэпутаты сейма і сената Польшчы ад беларускіх і грамадскіх арганізацый і партый.

Луцкевич же был фактическим редактором. Определенными советофилами в послевыборный период 1923 г. считались Рак М. и Овсянник. Последний, кажется, переходил советскую границу и бывал в Минске (что в Белорусском посольском клубе тогда не было известно). В этом советофильстве должна была играть значительную роль симпатия к мероприятиям советского правительства по национальному и аграрному вопросам, но вместе с тем, вероятно, и ставка на скорый приход большевиков на Западную Беларусь в результате предполагаемой войны (последнее, очевидно, у Овсянника).

[Организация "Краевого центра"]

Касаюсь расстановки сил и событий 1923 г., необходимо вспомнить организацию так называемого "Краевого центра".

Было бы ошибкой недооценивать классового врага, каким является Луцкевич. Что это не совсем заурядная фигура, показывает факт хотя бы его решительного отказа поставить свою кандидатуру на выборы в сейм. Мандат ведь мог сулить и более широкую политическую арену, не говоря уже об удовлетворительном выходе из довольно стеснительного материального положения, в котором он находился. В то время ведь парламентский мандат во всех отношениях расценивался очень высоко. Свой отказ он мотивировал тем, что ему, как бывшему премьеру правительства БНР, нельзя быть депутатом польского сейма, т. к. это было бы признанием польской государственности на территории Западной Белоруссии. Исповедник на практике принципиальной беспринципности в данном случае уперся. Я и в данный момент не вполне понимаю подлинные мотивы его отказа. Но, кажется мне, имелись и другие, кроме сохранения "незалежницького" престижа: сохранить за собой руководящую "верховную" роль во всем белорусском движении (и в Праге, и в Берлине, и в Ковно, и в Вильно, и в Минске), самому явно ни в каком направлении не ангажироваться, толкая других по линии разных ориентаций, самому держать все нити в руках и управлять из своего кабинета.

Таков был метод Луцкевича, пользовавшегося большим авторитетом тогда.

По его инициативе и под его председательством и руководством был создан тогда упомянутый "Краевой центр". Входили в него, кроме Луцкевича, актив Белорусского посольского клуба: Яремич, Рак, ксёндз Станкевич, Овсянник, я и другие (точно всего состава вспомнить не могу). "Краевой центр" связался с деятелями в Ковне и

Праге (Вершинин²¹⁸), получил от них поздравления с победой на выборах и пожелания успешной борьбы за автономию Западной Белоруссии. С Минском таких сношений я не знаю: помнится только, что у Луцкевича бывал нелегально приезжавший Ильюченко²¹⁹. О посещении Овсянником Минска в "Краевом центре" не было известно. Известно было, что Рак М. получает субсидию на прессу, но об этом избегали говорить. На заседаниях центра обсуждались, главным образом, вопросы о парламентской и внепарламентской работе посольского клуба, спорили о тех податках, какие можно получить от правительства за такую или иную всегда по существу соглашательскую тактику. "Краевой центр" и не был особо тайной организацией. Создавая его, Луцкевич, по-видимому, рассчитывал сохранить за собой руководство Белорусским посольским клубом. Но между членами "Краевого центра" не было никакой спайки, а все вместе и каждый в отдельности ускользали из-под влияния Луцкевича. Неприкосновенные депутаты, по его выражению, стали слишком большими панами, и "Краевой центр" как-то незаметно развалился сам собой, пожалуй в том же 1923 году.

[Выступления в польском сейме]

В политическом искусстве Луцкевича стремление к расстановке сил, к их специализированию по ориентациям, стремление действовать чужими руками, на чужую ответственность является характерной чертой. Имея в виду мое знание польского языка и мои связи с известными польскими влиятельными кругами, Луцкевич старался удержать меня на соглашательно-полонофильских позициях еще в 1923 году, когда сам уже стал, как будто, на сменовеховские рельсы. Помню такой характерный случай. В феврале или марте 1923 г. мне пришлось выступить в сейме с речью против военного поселенчества на Западной Белоруссии и Западной Украине²²⁰. Речь

²¹⁸ **Вершинин Миколай**, нарадзіўся ў 1878 г. у в. Налёкі Навагрудскага пав. Беларускі грамадска-палітычны дзеяч. Удзельнік першай рэвалюцыі ў Расіі 1905-1907 гг. Потым у эміграцыі ў Аўстра-Венгрыі. З 1918 г. консул БНР у Чэхаславакіі. Пасля ліквідацыі эмігранцкага ўрада БНР у 1925 г. узначаліў стварэнню ім Беларускаю грамаду ў Празе. Актыўна ўдзельнічаў ў жыцці беларускай эміграцыі ў Чэхаславакіі. Памёр 6 мая 1934 г. у Празе.

²¹⁹ **Ільючонак Пётр Вікенцьевіч**, нарадзіўся 12 лютага 1891 г. у в. Русцягі Браслаўскай вол. Ковенскай губ. Скончыў рэальнае вучылішча. У 1912-1917 гг. у царскай арміі, затым у Беларускам бежанскім камітэце ў Адэсе. З 1920 г. у Мінску, намеснік наркома сацыяльнага забеспячэння, у Наркамасветы, Бедзяржвядавештве і Белпайгандлю. У 1920 і 1923 гг. знаходзіўся на падпольнай рабоце ў Заходняй Беларусі. У 1925-1926 гг. у савецкім паўнамочным прадстаўніцтве ў Варшаве. Арыштаваны 17 лютага 1930 г. ДПУ БССР па справе СЭВ. Пастановай калегіі АДПУ Беларусі ад 18 сакавіка 1931 г. асуджаны на 10 гадоў ПП. Другі раз арыштаваны 4 кастрычніка 1937 г. Тагільскім гарадскім аддзелам НКУС і 16 лістапада 1937 г. асуджаны "тройкай" УНКУС Святлоўскай вол. "за контррэвалюцыйную дзейнасць" на 5 гадоў ПП. Вызваны 4 кастрычніка 1942 г. Зноў арыштаваны і 27 студзеня 1943 г. асуджаны Іркуцкім абласным судом на 10 гадоў ПП. Памёр (?) 27 чэрвеня 1945 г. у Тайшэтлагу. Рэабілітаваны папершым прыговору ВС БССР 14 чэрвеня 1988 г.

²²⁰ **Размова ідзе** пра выступленне Б.Тарашкевіча ў польскім сейме 23 сакавіка 1923 г. пры абмеркаванні справаздачы аграрнай і бюджэтнай камісіі аб прапанове п'ясла Я.Брылы ў справе крэдытаў для асаднікаў. У ёй Б.Тарашкевіч з п'ясама заявіў: "Памятайце, панове, перасцерагаю вас, што калі-небудзь прыйдзе страшэнная ноч,

была сказана с подъемом, остро и закончена возгласом "скоро вот ваши помещичьи и поселенческие усадьбы пойдут с дымом пожаров". Речь наделала много шума и в сейме и в прессе. Депутаты белорусского и украинского клуба, даже Ланцуцкий²²¹, поздравляли меня с успехом. Только Луцкевич и Яремич стали упрекать меня, что я своим невоздержанным тоном срываю себе возможность "говорить с поляками", для чего, дескать, ни у кого не имеется столько данных, как у меня.

Рак М. шел своим путем независимо от Луцкевича. Метла и Волошин с Луцкевичем имели очень мало дела. Коханович и Рогуля враждовали с Луцкевичем открыто. Зато Яремич был его самым верным адъютантом вплоть до 1925 г., до образования Сельсоюза²²².

[Разногласия в Белорусском посольском клубе]

Несмотря на мои бунтарские выступления в сейме, политика Белорусского посольского клуба, представителем которого я был, была соглашательской, являясь результатом парламентских иллюзий середняцких крестьянских масс, а еще более их мелкобуржуазных интеллигентских представителей, крохоборства вождей белорусской мелкобуржуазной интеллигенции. Белорусский посольский клуб не имел твердой линии, и хотя и голосовал против бюджета, военного набора и других правительственных мероприятий, но одновременно подал свой голоса за Нарutowича и поддержал правительство Сикорского²²³, рассчитывая на разные подачки: открытие белорусской школы, приостановление военного поселенчества, отстройку разрушенных деревень и т. п. Ни одного из этих обещаний, конечно, не было исполнено. Массы от сейма, кроме бремени налогов и других государственных тягот, ничего положительного не получили.

Белорусский выборный комитет в своей политической платформе требовал территориальной автономии для Западной Белоруссии, и многие "возрожденские деятели" серьезно верили в близкое даже

у якую ўсе асадніцкія калоніі могуць пайсці "Z dymem pożarów, z kurzem krwi bratniej". (Пл.: Браніслаў Тарашкевіч. Выбранае: крытыка, публіцыстыка, пераклады. Мн., 1991. С. 103.)

²²¹ **Ланцуцкі Станіслаў**, адзін з кіраўнікоў КРПП. У жніўні 1922 г. стварыў легальную арганізацыю "Саюз працарыята горада і вёскі". Дэлегат польскага сейма. У пачатку 1925 г. С.Ланцуцкі арыштаваны і кінуты ў турму. Працоўныя масы на шматлікіх мітынгах патрабавалі яго вызвалення з турмы. Уцёк з турмы, тайна перайшоў савецка-польскую граніцу амаль у нацэльнай бібліотецы і пэўны час жыў у СССР.

²²² **Сельсаюз** (Беларускі сялянскі саюз), беларуская нацыянальная партыя ў Заходняй Беларусі ў 1925-1929 гг. Створана ў Вільні беларускімі пасламі ў польскім сейме В.Рагуляя і Ф.Ярэмічам у процівагу БСРГ.

²²³ **Урад генерала В.Сікорскага**, існаваў з 16 снежня 1922 г. па 28 мая 1923 г. Лавіраваў паміж варагуючымі лагерамі пільсудчыкаў і эндэцыйяў, заіграваў з левымі групамі. Карыстаўся падтрымкаю ППС, "Вызвалення" і блока нацыянальных меншасцей.

Сікорскі Владзіслаў (1881-1943), польскі палітычны і ваенны дзеяч, генерал. У час польска-савецкай вайны 1920 г. камандуючы 5-й арміяй. У 1921-1922 гг. начальнік Генеральнага штаба. У 1922-1923 гг. прэм'ер-міністр і міністр унутраных спраў. У 1924-1925 гг. міністр ваенных спраў. Пасля перавароту Ю.Пільсудскага ў 1926 г. адхілены ад спраў. У 1939-1943 гг. прэм'ер-міністр эмігранцкага ўрада Польшчы.

существование этой программы. Но побывав в сейме, при здравом рассудке, нельзя было не видеть неосуществимости в данной обстановке автономии. Говорить об автономии значило обманывать массы. И когда мне клуб поручал в 1923 г. составить соответствующий проект, я отказался.

Непосредственное участие в парламентской говорильне, в ее комиссиях, в "конвенте сеньеров"²²⁴ (собрании старейшин), непосредственное знакомство с людьми и заводилами фракций и их политическими махинациями — словом, знакомство не только с сеймовым буфетом, но и его политической кухней, расширило мой политический кругозор, обогатило политический опыт, до того необычайно бедный. Довольно сказать, что впервые с этого времени я стал аккуратно следить за прессой. Но самым важным фактором в процессе моего развития явилось непосредственное соприкосновение с массами и их всесторонними (а не только культурно-просветительными и национальными) интересами. Результатом этого явилось быстрое изживание парламентских иллюзий не только в отношении разрешения национального вопроса, но и в отношении всех жизненных интересов масс, что в свою очередь было основной предпосылкой к пониманию классовой борьбы.

Первым этапом этого процесса было сознание глубокой ошибочности всей соглашательской практики. Уже по истечении нескольких месяцев парламентской деятельности мне стало ясно, что мы оказались в тупике, из которого надо было искать выход. Считая себя в значительной степени ответственным за соглашательскую линию клуба, я решил сложить с себя председательство, тем более, что к этому времени образовалась "левая" группа клуба (Рогоуля, Рак, Метла и Волошин), которые находились уже в некоторой связи с компартией и обещали повести новую линию. Как я узнал потом, партия ожидала от них большего, чем перемена президиума клуба, а именно — выхода из нацклуба и основания новой революционной группы. Но они ограничились переменой президиума клуба и переходом к так называемой "безответственной оппозиции" — формулировка, почерпнутая новым председателем клуба Рогоулей из когда-то читанных кадетских газет. Таким образом, фактически положение с клубом коренным образом не изменилось. И такое неопределенное положение просуществовало почти полтора года — до раскола белорусского клуба и создания БКР Громады.

В течение этих полутора лет произошли большие сдвиги как в Белорусском посольском клубе, так и во всем белорусском

²²⁴ **Канвент сен' ёраў**, совет старейшин у парламенце, у які ўваходзілі лідэры парламенцкіх палітычных партый; сход прадстаўнікоў дэлегацый на з'ездзе.

мелкобуржуазном "возрожденском" лагере. А у меня произошло не механическое приближение к компартии, а глубокое органическое перерождение мировоззрения и всей моей психики на почве впервые происшедшего понимания исторического значения пролетарской революции.

["Усыпление" (исключение) из масонской ложи]

Еще в начале 1923 г. я ликвидировал свою связь с масонством при таких обстоятельствах. Будучи переведен в Варшавскую ложу "Правда", я присутствовал несколько раз на ее заседаниях, где, однако, не затрагивались вопросы, непосредственно касающиеся моей политической работы как члена и председателя Белорусского посольского клуба. После захвата Мемеля литовцами все польские фракции сейма (конечно, кроме коммунистов) подписали по этому поводу спешное предложение, которому правительство приписывало большое международное значение. На заседании сейма присутствовал дипломатический корпус. Ожидалось торжественное принятие запроса "всем" сеймом. И вот неожиданно я выступил против предложения, нападая одновременно на польскую оккупационную и колонизаторскую политику на Западной Белоруссии и Западной Украине, вызвав страшное "негодование" польских буржуазных и соглашательских партий, не исключая "Вызволена" и ППС²²⁵. Вскоре мне пришлось быть в ложе, где как раз говорилось о мемельском вопросе. Понимая двусмысленность и невыносимость своего положения, я заявил, что считаю свое дальнейшее пребывание в масонстве несовместимым со своим депутатским мандатом и вообще со своей политической деятельностью. Меня еще пробовали убеждать некоторое время, но когда я решительно отказался, "братья" выразили мне даже "признание за прямую и честную постановку вопроса" и с просьбой все удержать в тайне объявили мне о моем "усыплении" (исключении).

[На пути к КПП]

Я пришел в сейм с парламентскими иллюзиями. Но скоро сделал вывод, что вся парламентская машина служит исключительно для

²²⁵ ППС (Польская сациялістычная партыя), утворана ў 1892 г. Ставіла за мэту барацьбу за незалежнасьць Польшчы. У перыяд савецка-польскай вайны 1920 г. вівала захоп беларускіх, украінскіх і літоўскіх зямель. У 1918-1919 гг. стала ўрадавай партыяй. Пасля майскага перавароту 1926 г. падтрымлівала знешнюю і ўнутраную палітыку ўрада Ю.Піласудскага. ППС ухваляла палітыку паланізацыі беларус аў.

подавления интересов всех трудящихся всех национальностей, в том числе и польской, для подавления национальных интересов угнетенных и поработанных народностей, что вся эта говорильня, высокопарные фразы о демократических свободах и сам "демократический" избирательный закон служат в результате интересам буржуазии, помещиков, кулачества и продажной части аристократической верхушки рабочего класса. Мне стало ясно воочию предательская роль всех народнических ("людовьх") партий и ППС. Я начал понимать, что единственно правильный путь — это путь компартии. Как раз к лету 1923 г. относится и начало моей массовой работы на митингах, где стало пробуждаться и укрепляться мое массовое чутье. Но чтобы прийти к большевикам надо было еще побороть целый ряд мелкобуржуазных интеллигентских предрассудков, покончить с остатками кантианства и идеализмом вообще, а прежде всего уразуметь кое-что из ленинской теории революции. Тогда я прочел "Государство и революция" и "Что делать?" Ленина, опять давно забытый "Коммунистический манифест", "От утопии к науке" и взятую из коммунистической фракции какую-то хрестоматию по диалектическому материализму. Я вынес из университета мучительно дисгармоническое "миросозерцание". Но уже первое знакомство с ленинской революционной теорией и основами диалектического материализма ярким светом озарило то направление, по которому мне надо было идти, чтобы выйти из тупика практически — политического и философского. Понятно, что меня тогда привлекала национальная и аграрная политика советской власти, но и то и другое не было единственно решающим моментом моего перехода на путь революционной борьбы. К единственно революционной партии я подошел не случайно и механически, а путем длительного и мучительного внутреннего процесса. В течение 1923 г. у меня никаких сношений с компартией, с полпредством не было. В полпредстве бывали Рак, Рогуля, Коханович, вероятно, Метла и Волошин. С Ланцуцким и Круликовским²²⁶ у меня бывали в сейме довольно частые, хотя и случайные разговоры. С Сохацким, хотя я и был знаком давно, но у нас разговор никогда не клеился. Обыкновенно он молчал, потупив глаза.

[Раскол в Белорусском посольском клубе]

²²⁶ Крулікоўскі С., пасля I з'езду КРПП увайшоў у кіруючае ядро. Дэпутат польскага сейма. Выбраны 7 кастрычнік а 1922 г. разам з С.Ланцуцкім. Лідэр "большасці".

Между тем, дело с отколом от белорусского клуба революционного крыла не подвигалось вперед. У Рака, по-видимому, не хватало решительности. Рогуля — кулак по натуре — не хотел. Партия решила привлечь меня. Первым разговаривал со мной как представитель КПЗБ Гурин в начале весны 1924 г. Восторженно и много говорил о БССР, о каком-то письме ко мне от Игнатовского (или Червякова), которого мне, однако, не вручили; назначили встречу с представителем КПП — это был Стефан Скульский, с которым я встретился несколько дней спустя. Мы говорили о положении на Западной Белоруссии, о моих взглядах и прошлом. При последующих встречах говорили о создании белорусского революционного посольского клуба. Намечались разные планы действия. Гурин предлагал внести сначала от имени своего Белорусского посольского клуба законодательный проект автономии для Западной Белоруссии, а потом, когда сейм его отвергнет, что не подлежало сомнению, — расколоть Белорусский посольский клуб и образовать революционную фракцию. К этому склонялись по совету Гурина и другие депутаты, поручая мне составить проект автономии. Мой законопроект широчайшей автономии зачитан был на собрании (над Вилией, на горке в Зверинце)²²⁷. Стефан²²⁸, рассмеявшись, сказал, что проект прекрасно разработан: надо его красиво переписать и без поправок бросить в Вилию, т. к. сама-то идея внесения такого законопроекта вредная, дурачит массы. Гурин путанно отстаивал свое предложение, но я был достаточно убежден доводами Стефана.

Относительно клуба было решено так: создать в нем свое большинство, а остальных исключить. Но создание этого большинства тормозилось и затягивалось вследствие увливания со стороны Рогули. В результате надо было действовать иначе, тактически более революционно, и БКР Громада создана только в 1925 г. путем откола и выхода из национального клуба: Рак М., Метла, Волошин и я, потом присоединился выпущенный из тюрьмы Соболевский²²⁹. Таким образом, с партией и под руководством ее я стал работать с весны 1924 г. 1 мая я шел во главе демонстрации революционных профсоюзов. Довольно часто выступал в сейме и на митингах. Между прочим, против языковых законов Тутут-Грабского²³⁰, когда я

²²⁷ **Звярынец**, гарадскі квартал у Вільні.

²²⁸ "**Стэфан**", партыйны псеўданім С.А.Мертэнса.

²²⁹ **Сабадэўскі Юрый (Георг) Аляксандравіч**, нарадзіўся 24 красавіка 1889 г. у г. Стоўбцы. Дзеяч беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Супрацоўнічаў у "Нашай ніве". З 1922 да 1928 г. дэпутат польскага сейма. Быў членам ЦК БСРГ. У 1939 г. арыштаваны НКУС БССР, але пазбегнуў турмы. У гады Вялікай Айчыннай вайны супрацоўнічаў з нямецкімі акупантамі, узначальваў Беларускаю народную самапомач, быў бурмаістрам у Стоўбцах, Нясвіжы і Баранавічах. Быў абр аны ў БЦР. Пасля вайны жыў у ФРГ, потым у ЗША, у сярэдзіне 50-х гадоў вярнуўся у ФРГ. Памёр 26 снежня 1957 г.

²³⁰ **Тутут Станіслаў Грабскі і Станіслаў**

заявил, что в Советской Белоруссии строится белорусский дом. Осенью 1924 г. я познакомился с Артуром²³¹, от которого получил немало серьезных замечаний и указаний не только по поводу текущей работы, но и теоретически. В это время я был уже посвящен в дело субсидирования белорусской прессы, гимназии и издательства, хотя сам этим делом в 1924 г. не занимался: проводилось это тогда через Рака М. и Островского²³². Рак был еще ранее связан с полпредством, а Островский, переехавший в Вильно из Бреста, в начале 1924 г., оказался старым знакомым Гурина по Пружанам с 1920 г. Таким образом, Островский стал правой рукой Гурина по разным организационным и техническим вопросам, о чем я сам узнал только в конце 1924 г. после обнаружившейся сессии²³³ Гурина.

[Сессия М.Гурина]

Во время сессии Гурина я, как только увидел, что конфликт вышел за пределы партии, сразу же занял антигуриновскую позицию, несмотря на то, что Гурином неоднократно пытался увлечь и меня, играя на национальных струнах, уверяя в конечной победе Троцкого, победе внутрипартийной демократии и т. п. Луцкевич с дипломатическими оговорочками, правда, поддерживал Гурина: надо, дескать, нажимать на "восток", добиваться там национальных уступок, объединения БССР и т. д. Островский тоже поддерживал Гурина, но делал это очень осторожно, стараясь не высказываться по этому вопросу политически. Рака, Метлу и Роголю Гурином (ученик Роголи) дурил "анти-варшавскими" аргументами: варшавяки-коммунисты слишком, дескать, зажимают белорусов, нам кривдно. Гурином их убеждал не особенно доверять и мне как "полонофилу". Гурином и Ильюченко постоянно доказывали, что сессию поддерживают в Минске Игнашовский и Червяков. Между прочим, Гурином прочел стихотворение

²³¹ "Артур" партыйны псеўданім **Аранштама Лазара Навумавіча** (1896-1939), дзеяча рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі. З 1924 г. на падпольнай рабоце, сакратар ЦК КПЗБ, член ЦК Кампарты Польшчы. У лютым 1926 г. арыштаваны. З 1928 г. у выніку абмену палітвязьнікамі ў СССР сакратар Віцебскага акруговага камітэта КП(б)Б. Незаконна рэпрэсаваны. Рэабілітаваны ў 1956 г.

²³² **Астроўскі Радаслаў Казіміравіч**, нарадзіўся 6 лістапада 1887 г. у фальв. Заполле Слуцкага павета. Беларускі палітычны дзеяч. Скончыў Юр'еўскі ўніверсітэт у 1913 г. Працаваў выкладчыкам у Мінску. Пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. камісар Слуцкага павета, арганізатар і першы дырэктар Слуцкай беларускай гімназіі. З чэрвеня 1917 г. член ЦК БСР. Дэлегат Першага ўсебеларускага кангрэса ў снежні 1917 г. Удзельнік Слуцкага паўстання. З 1921 г. у Заходняй Беларусі. Дырэктар Віленскай беларускай гімназіі ў 1924-1936 гг. Віцэ-старшыня ЦК БСРГ у 1925-1926 гг., пасля разгрому Грамады займаў палан афіцыйны пазіцыі. У гады Вялікай Айчыннай вайны супрацоўнічаў з нямецкімі акупацыйнымі ўладамі. Са снежня 1943 г. прэзідэнт Беларускай цэнтральнай рады. Адзін з галоўных арганізатараў Другога ўсебеларускага кангрэса ў чэрвені 1944 г. Пасля вайны жыў у Германіі, з 1956 г. у ЗША. Памёр 17 кастрычніка 1976 г.

²³³ **Сэцыя** (лац. *secesio* — адыходжу). Фракцыя ў ЦК КПЗБ, якая ўтворана ў снежні 1924 г. М.Гурыным (Маразоўскім). Выступала за стварэнне нацыянальнай Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі, якая не падпарадкоўвалася б ЦК КПЗБ і Кампартыі Польшчы. Ініцыятары і кіраўнікі сэцыі выключаны з КПЗБ і пазней фізічна знішчаны НКВС СССР (А.Родзевіч, А.Капуцкі і інш.).

"Пасеклі наш край папалам"²³⁴, присланное ему из Минска. Колебание Метлы и Рака поддерживало и то обстоятельство, что сецессия проникла в ряды некоторых партийных организаций (Молодечно, Гродно).

В начале гуриновской сецессии в Белорусском посольском клубе и соприкасающихся национальных кругах и организациях установилось анархическое безвременье: разбилась всякая цельность руководства, заседания Белорусского посольского клуба носили только формальный характер, сплетни и интриги разбивали всякую массовую и организационную работу. Но в течение зимы 1924/25 года под руководством партии мне удалось сплотить группу, образовавшую революционное крыло посольского клуба: Метла, Волошин, Рак и я. Приезд Ульянова в Варшаву имел решающее значение для укрепления этой группы и ликвидации гуриновской провокации. Ульянов, благодаря своим личным качествам, знанию белорусского языка и белорусской политической жизни и, главное, благодаря тому доверию, какое ему оказывала партия и советское правительство, завоевал себе симпатии и полное доверие у представителей белорусского национально-освободительного движения. Хотя Гурин и Илью-ченок всячески настраивали меня против Ульянова как хотя и белоруса, но человека московской ориентации, я все же сразу почувствовал фальшь их разговоров и при первом же свидании с Ульяновым открыто ему обо всем этом рассказал. Ульянову удалось сразу же ликвидировать разные "людские" опасения моих коллег по отношению к польскому партийному руководству, навеянные им провокатором Гуриным и неким "Старым" (ушедшим с Гуриным в сецессию и до известной степени инспирировавшим ее).

[Избиение полицейским на демонстрации в Варшаве]

Летом 1925 г. произошел раскол в белорусском клубе. Левая часть образовала сеймовую фракцию Белорусской крестьянско-рабочей громады. Во время проведения "аграрной реформы" Громада принимала самое деятельное участие в революционном блоке и в сеймовых демонстрациях. При сложившихся в настоящий острый момент обстоятельствах считаю нужным привести и такой сравнительно мелкий факт, о котором в другое время не стоило бы и говорить.

²³⁴ "Пасеклі наш край папалам", назва верша Алеся Дудара, які ў рукапісе распаўсюджваўся сярод творчай інтэлігенцыі Мінска ў 1928 — пачатку 1929 г. А.Дудар за гэты верш 20 сакавіка 1929 г. быў арыштаваны ДПУ БССР і высланы ў г. Смаленск. Верш надрукаваны ў кнізе: Міхнок Уладзімір. Арыштаваць у высілцы: Дакументальны нарыс пра Алеся Дудара. Мн., 1996. С. 14-15.

Сейчас же после бурных демонстраций в сейме по поручению партии я выступил в Варшаве на рабочем митинге и демонстрации совместно с депутатом комфракции Койпоком*. Во время демонстрации полицейский ударил меня прикладом в голову, сильно оглушил и разбил кожу так, что пришлось меня отвезти домой и надеть повязку. Этот случай не только не был использован в агитационных целях, но о нем совсем стыдливо замолчали: не надо, дескать, сигнализировать полиции, что "неприкосновенных" депутатов можно избивать.

[Поучительный разговор с Квапинским]

Может быть, я уклоняюсь слишком в сторону, но считаю политически интересным разговор с пэпээсовским депутатом Квапинским*, многолетним каторжником и бывшим председателем орловского совета в 1917 и 1918 гг.

Встретились случайно на пляже. Я со шрамом после снятой повязки.

— А что разбили тебе голову, то ведь могут и убить, — говорит Квапинский.

— Чепуха, голова заживет, а убьют — жить не буду, зато люди вспомнят.

— Куда ты лезешь, человек, — казалось, с неподдельным чувством говорил он, — уверяю тебя: сгниешь в тюрьме. Жаль мне только твоей молодой жены. Пропадешь.

— Вот так курьез: в 1918 г. ты меня склонял к большевикам, а теперь отговариваешь.

— Тогда, тогда было совсем другое дело, революция кипела. А теперь разве ты не видишь поражение немецкой революции. Революционная волна спала, и это уже надолго.

— Ну, пускай. Но через лет десять, скажем, опять поднимется и окончательно победит революция.

— Да, через десять лет, конечно. Я тоже так думаю, но тогда и мы будем иначе говорить.

— А не боитесь ли, что тогда с Вами тоже "иначе поговорят".

[Совещание в Цоппоте (Соппоте) летом 1925 года]

Решающее значение для закладки основ под массовое движение имело совещание в Цоппоте²³⁵ в конце лета 1925 г. На нем

²³⁵ **Сопаккая нарада** (конец жніўня 1925 г.), працавала 3 дні ў невялікім курортным гарадку непадалёку ад Гданьска (Польшча). Адсюль і назва нарады. У чэрвені 1925 г. у беларускай нацыянальнай фракцыі польскага сейма адбыўся

присутсавалі от партыі — Адам²³⁶, Игнатовский, Стефан, Артур, Ульянов, Павел²³⁷, Петька²³⁸; от национально-освободительного движения — Островский, Шнаркевич²³⁹, Марцинчик²⁴⁰ и я. Луцкевич прислал письмо, в котором как-то "дипломатически" объяснял свое отсутствие, но как именно — не помню. Список участников

раскол. З яе складу выйшлі Б.Тарашкевіч, С.Рак-Міхайлоўскі, П.Валошын, П.Мятла, стварыўшы асобную фракцыю БСРГ. БСРГ не меа яснай праграмы і статуа. Гэта пытанне было вынесена на а нараду прадстаўнікоў ЦК КПП і ЦК КПЗБ з кіруючым актывам БСРГ. Кіраўніцтва БСРГ на нарадзе прадстаўлялі Б.Тарашкевіч, І.Шнаркевіч, І.Марцінчык і інш. Ад ЦК КПП выступіў С.А.Мертэнс (Стэфан), дэлегатамі ад ЦК КПЗБ былі Л.Аранштам (Артур), І.Лагіновіч (Павел), М.Арэхва (Пецька). У якасці прадстаўнікоў ЦК КП(б)Б удзельнічалі А. Славінскі (Адам), У.Ігнатовскі, А.Ульянаў. На нарадзе абмяркоўвалася праект праграмы БСРГ, узаемадзейні БСРГ з агульнапольскім рэвалюцыйным рухам, асабліва з левай польскай Незалежнай сялянскай партыяй. З дакладам аб праекце праграмы БСРГ выступіў С.Мертэнс, які яго напісаў. Пасля ўзаеабовага абмеркавання праекта праграмы БСРГ яго канчатковы тэкст было даручана дапрацаваць Б.Тарашкевічу.

²³⁶ "Адам", партыйны псеўданім А.С.Славінскага.

²³⁷ "Павел", партыйны псеўданім І.К.Лагіновіча. **Корчык Павел** (сапр. **Лагіновіч Іосіф Каятанавіч**), партыйны і літаратурны псеўданімы: Корчык Самён, Сямён, Паўлючонок, Янкоўскі Іосіф, Янудкевіч Іосіф і інш.). Народзіўся 14(26) лютага 1891 г. у в. Заўшыцы Слуцкага пав. Мінскай губ. (цяпер Салігорск раён Мінскай вобл.). Дзечка рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі і Польшчы. У 1907 г. скончыў Слуцкае гарадское вучылішча. У 1907-1912 гг. настаўнічаў на Капыльшчыне. У 1910 г. увайшоў у склад групы прыхільнікаў Беларускай сацыялістычнай грамады (дзейнічала ў Капылі). У 1912-1917 гг. у царскай арміі, у першую светвую вайну на фронце. У сакавіку 1917 г. яе старшыня салдацкага камітэта батарэі выбраны дэлегатам на І з'езд салдацкіх дэпутатаў 12-й арміі. У 1918-1919 гг. камісар мястэчка Круталовіч (цяпер в. Вялікі Круталовіч Ганцавіцкага раёна), з лета 1920 г. кіраўнік саўтаса "Старыца" Слуцкага павета. Удзельнік Слуцкага паўстання 1920 года, потым быў у лагера для інтэрніраваных у Польшчы. Пасля вызвалення з мая 1921 да 1922 г. працаваў у Вільні карэктарам у беларускіх перыядычных выданнях, памочнікам сакратара Беларускага выбарчага камітэта ў польскі сейм. Разам з Л. Родзевічам і А. Канючэвічам у 1922 г. быў стваральнікам Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі, з 1923 г. рэдактар-выдавец яе органа — газеты "Наш сцяг" ("Воляны сцяг"). У 1922-1923 гг. член Беларускага нацыянальнага камітэта ў Вільні і яго прэзідыума. У ліпені 1923 г. кааптаваны ў склад ЦК КПЗБ. З восені 1924 г. у БССР, працаваў у Бюро дапамогі КПЗБ пры ЦК КП(б)Б у Мінску. З лютага 1925 г. на падпольнай рабоце ў Заходняй Беларусі. Арганізатар Сопачкай нарады. З восені 1925 г. да лютага 1926 г. паітычны сакратар ЦК КПЗБ. У маі 1928 г. на пасяджэнні ЦК КПП у Берліне арыштаваны намецкай паліцыяй і высланы ў СССР. У сакавіку — жніўні 1933 г. кіраваў работай Бюро ЦК КПЗБ у Мінску. Са снежня 1933 г. зноў на падпольнай рабоце ў Заходняй Беларусі. 19 лютага 1936 г. арыштаваны органамі НКУС БССР "як агент польскай палітычнай паліцыі". 25 чэрвеня 1936 г. асуджаны на 5 гадоў ППЛ. Пакаранне адбываў у Ухтыпячлагу (Комі АССР). Паводле рашэння "тройкі" УНКУС Архангельскай вобл. 15 сакавіка 1938 г. "за контррэвалюцыйную агітацыю сярод знявольных" асуджаны да ВМП, але прысуд па невыдомай прычыне не выкананы. У 1938 г. спецканвоём прывезены з лагера ў Мінск. 26 кастрычніка 1939 г. Ваенным трыбуналам Беларускага фронту па абвінавачванні ў шпіянажы на карысць польскай і германскай разведжаўбы прыгавораны да расстрэлу. Памёр 15 красавіка 1940 г. у турме. Рэабілітаваны 31 жніўня 1955 г. Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР.

²³⁸ "Пецька", псеўданім **Арэхвы Мікалая Сямёнавіча**, народзіўся 24 лістапада 1902 г. у в. Баруны Ашмянскага пав. Дзечка рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі, гісторык. З 1925 г. на падпольнай рабоце ў Заходняй Беларусі. З 1932 г. у СССР. З 1934 г. узначальваў Краевы сакратарыят ЦК КПЗБ. У 1944 г. у Войску Польскім. З 1945 г. у органах грамадскай бяспекі ПНР. У 1956-1984 гг. у Інстытуце гісторыі партыі пры ЦК КПБ. Аўтар даследаванняў і мемуараў, складальнік дакументальных зборнікаў па гісторыі рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі, у т. л. калекцыйнай манаграфіі "Рэвалюцыйны шлях Кампарыі Заходняй Беларусі (1921-1939 гг.)" (1966, адзін з аўтараў), зборніка ўспамінаў "У суровыя гады падполя" (1958, адзін з аўтараў і рэдактараў), зборніка дакументаў "Барарыба прапоўны Заходняй Беларусі за сацыяльныя і нацыянальныя вызваленне і ўзідданне з БССР" (тт. 1-2, 1962-1972, адзін з укладальнікаў і рэдактараў). Аўтар кніг "Рэвалюцыйны рух у Заходняй Беларусі ў гады беларускай акупацыі" (1958), "Справы і людзі КПЗБ: Успаміны" (1983). Памёр 16 ліпеня 1990 г.

²³⁹ **Шнаркевіч Іосіф Канстанцінавіч**, народзіўся 10 чэрвеня 1886 г. Беларускі грамадска-паітычны дзечка. Скончыў Магілёўскі настаўніцкі інстытут у 1916 г. Настаўнічаў у Мінску, Нясвіжы, Вільні. Памёр у Вільні ў 80-я гады.

²⁴⁰ **Марцінчык Іван Міхайлавіч**, народзіўся 3 снежня 1901 г. у в. Кубельнічкі Гродзенскага пав., цяпер Бераставіцкі раён. Дзечка нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. Скончыў Віленскі ўніверсітэт (1927). Адзін з кіраўнікоў Беларускага студэнцкага саюза, рэдактар часопіса "Студэнцкая думка", член прэзідыума Беларускага нацыянальнага камітэта ў Вільні. Удзельнік Сопачкай нарады, на якой было прынята рашэнне аб стварэнні Беларускай сялянска-рабочніцкай грамады (1925). З 1925 г. сакратар, з 1933 г. намеснік старшыні Гадоўнай управы ТБШ. З 1927 г. выкладчык Віленскай беларускай гімназіі, адначасова ўрач клінікі Віленскага ўніверсітэта. Двойчы (1927, 1930) быў арыштаваны польскімі ўладамі, у 1931 г. высланы з Вільні пад нагляд паліцыі, працаваў урачом у в. Нарайка Гайнаўскага пав. Беа-астоккага а ваяв., працягваў супрацоўнічаць з ТБШ. У 30-я гады ў друку КП(б)Б і КПЗБ беспадстаўна абвінавачаны ў супрааўніцтве з польскімі ўладамі, спробе звярнуць ТБШ са шляху нацыянальна-вызваленчай барацьбы, названы "агентам нацыянал-фашызму". З 1944 г. гадоўны ўрач інфекцыйнай бальніцы ў Гродне. У 1948 г. арыштаваны органамі НКУС, 12 сакавіка 1949 г. прыгавораны да 10 гадоў лагераў і сасланы ў Варкуту, дзе атрымаў дазвол працаваць урачом. Пасля рэабілітацыі ў 1956 г. вярнуўся ў Гродна, працаваў у абласной бальніцы. Аўтар успамінаў.

совещания со стороны национально-освободительного движения по поручению партии составлял Ульянов со мною. Все предполагаемые участники совещания заранее были известны партии. Но уже в Цоппоте Адам, узнав об участии в совещании Островского, не сразу согласился встретиться с ним. Надо заметить, что и появление "хромононого черта", как его называл Гурин, вызвало тоже смущение у некоторых из приехавших. Ведь Гурин не одному доказывал, что Минском правит польское засилье во главе со Славинским. Островский сделал даже замечание: смотри, Игнатовского, видно, без нянек не пускают.

Т.т. Славинский и Игнатовский сделали доклады о положении Советского Союза вообще, и в частности о хозяйственном и национально-культурном строительстве [в] БССР. Я и прежде не верил гуриновским бредням, но доклад т. Славинского меня убедил окончательно, что мы имеем дело с подлинным революционером-интернационалистом, который, не будучи белорусом, и в Белоруссии чувствует себя дома и работает как дома.

Павел сделал доклад о положении на Западной Белоруссии и о задачах национально-освободительного движения.

Тов. Стефану и мне было поручено составить проект программы Громады. Авторство этого первого проекта принадлежит, главным образом, т. Стефану, но он затерялся, и изданная в 1926 г. программа (собственно общая политическая платформа) была заново составлена мною, хотя я, конечно, пользовался и восстановлением по памяти всего первого проекта.

Кроме обсуждения методов работы и связи национально-освободительного движения с партией, совещание занималось вопросом о ликвидации "правительства" БНР (доклад т. Ульянова).

Несколько дней спустя после цоппотского совещания я встретился случайно в Данциге²⁴¹ с Ал. Цвикевичем. Он заявил, что считает "историческую" роль бэнээровского правительства законченной, проигранной, что надо ехать в БССР для положительной работы. Выразил полную готовность признать безоговорочно Советское правительство. Тогда же я встретил и Ластовского, приехавшего на свидание с ксендзом Станкевичем. В разговоре со мной он не скрывал своего враждебного отношения к советской власти, как раз по мотивам национального характера. К ликвидации бэнээровского правительства относился как к национальной измене. И я был крайне

²⁴¹ **Данцыг**, гор ад і марскі порт у Польшчы каля ўпадзення Віслы ў Балтыйскіе мора. У 1793 г. захоплены Прусіяй і да 1918 г. знаходзіўся пад германскім панаваннем і называўся Данцыг. Паводле Версальскага мірнага дагавора 28 чэрвеня 1919 г. ператвораны ў "Вольны горад Данцыг" пад кіраўніцтвам Лігі Нацый. Быў падзелены на два раёны: Гданьск і Сопат, а таксама на тры сельскія раёны. Польшча мела законныя правы на горад, які забяспечваў свабодны выхад да Балтыйскага мора. 1 верасня 1939 г. фашысцкая Германія, напаўшы на Польшчу, захапіла Гданьск. 30 сакавіка 1945 г. вызвалены Савецкай Арміяй.

удивлен, когда год спустя Ластовский был приглашен Минском на так называемую академическую конференцию²⁴², а затем через некоторое время приехал в Минск на постоянное жительство.

В период цопшотского совещания до весны 1926 г. шла, по существу, подготовительная работа: реорганизация громадской прессы, завоевание, оживление и создание новых организаций культурно-просветительных и хозяйственных — ТБШ, Издательское товарищество²⁴³, Белнацком, Белорусская кооперация, банк с отделом в Пинске и Глубоком, ряд отдельных кооперативов, гимназии в Вильно, Радошковичах, Новогрудке, Клецке.

Белорусские краткосрочные учительские курсы в Радошковичах летом 1926 г. сыграли значительную организационную роль в громадском движении.

[Деятельность БКРГ]

До этого времени, благодаря ряду причин, в Вильно было такое положение, что Луцкевич был традиционно почти самодержавным редактором газеты, которую он вел в мелкобуржуазном духе. С осени 1926 г. была создана редакционная коллегия, в которую входили: я, Рак, Самойло, затем Семен²⁴⁴. Луцкевич был очень обижен на такую постановку дела, в особенности на "комиссара" Бобровича²⁴⁵. Несколько раз отказывался от работы в газете, но каждый раз все же, даже без особой нашей "просьбы", возвращался. Несмотря на свои большие недочеты, газета приобрела более революционный характер.

²⁴² **Акадэмічная канферэнцыя** па рэформе беларускага правапісу і азбукі, праходзіла 14—21 лістапада 1926 г. у Мінску. У ёй прыняло ўдзел 69 чалавек, сярод іх вядомыя мовазнаўцы, пісьменнікі, вучоныя, культурныя дзеячы Інбелкульту, БДУ, Масквы, Ленінграда, Кіева, 10 замежных мовазнаўцаў і культурных дзеячаў Германіі, Польшчы, Чэхаславакіі, Латвіі. У сярэдзіне 20-х гадоў выявіліся некаторыя недакладнасці існаваўшага правапісу Б.Тарашкевіча. Беларускім правапісам у асноўным займаўся Я.Лёсік, які актыўна папулярываваў правапіс Б.Тарашкевіча ў кнігах "Практычная граматыка", "Беларуская мова", дзе яго правапіс пададзены без змен і прыняты для навучання ва ўсіх школах Беларусі. З 1925 г. Я.Лёсік у свае падручнікі ўнёс некаторыя змены і ўдакладненні. Але многія ў беларускім правапісе заставала спрэчным і супярэчлівым, асабліва ў напісанні іншамовных слоў. І каб зніць гэтыя і шэраг іншых пытанняў была склікана ак адэмічная канферэнцыя. На ёй выступілі вядомыя мовазнаўцы С.Некрасэвіч, П.Бузук, Я.Лёсік, П.Растаргуеў, літаратуразнаўцы М.Гарэцік, А.Вазнясенскі, М.Пятуховіч, Ю.Галымбек і іншыя вядомыя вучоныя-мовазнаўцы і літаратуразнаўцы.

²⁴³ **"Белорусское издательское товарищество"**, існавала ў Вільні ў 1913-1915 і 1919-1930 гг. Выдавала творы беларускай літаратуры. Знаходзілася пад ідэйным уплывам ВСГ. Гаюўную мэту сваёй дзейнасці бачыла ў духоўным адраджэнні беларускага народа.

²⁴⁴ "Сямён", псеўданім Я.Бабровіча.

²⁴⁵ **Бабровіч Ян (Іван) Станіслававіч** (парт. псеўд. **Борскі Казімір Іванавіч, Сямён, Казік**), нарадзіўся 15 чэрвеня 1902 г. у в. Парафіянава Віленскага пав. Дзеяч рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі, публіцыст. З 1926 г. на падпольнай партыйнай рабоце ў Заходняй Беларусі. У снежні 1928 г. арыштаваны польскімі ўладамі і асуджаны на 15 гадоў турмы. З верасня 1932 г. у СССР у выніку абмену палітвязнямі. Працаваў у Камісіі па вывучэнні Заходняй Беларусі пры АН БССР. Сааўтар (з Я. Багданскім) брашуры "Аб класавай барацьбе ў Заходняй Беларусі ў часы Беларускай сялянска-работніцкай грамады" (1932). У кастрычніку 1933 г. арыштаваны ДПУ БССР па справе БНЦ. КАДПУ СССР ад 9 студзеня 1934 г. прыгавораны да 10 гадоў ППЛ. Пакаранне адбываў у а Далёкім Усходзе. У жніўні 1939 г. Амурскім абласным судом зноў асуджаны на 10 гадоў ППЛ. Памёр 8 студзеня 1943 г. у Северадзвінскім лагеры (Архангельская вобл.). Рэабілітаваны 16 жніўня 1956 г.

Вследствие постоянных отлучек громадских депутатов из Вильно, Островский вообще не играл роль в громадской работе, но главным образом работал по линии ТБШ, Белкоопбанка, издательства. Это человек ловкий, способный организатор, но политически ярко беспринципный авантюрист. Его террористические предложения выходили даже за рамки авантюризма. Так, например, в 1925 г. он предлагал так расправиться с Гуриным, что он пригласит его в Данциг и там утопит. А перед самым разгромом Громады неожиданно предложил Ульянову план отравления всех старост — в целях внесения паники на "кресах".

В своей работе на Западной Белоруссии Громада наткнулась на противодействие со стороны НПХ (группа Воевудского). Депутаты этой группы, в особенности Бонн²⁴⁶, крайне ревниво берегли свое влияние на Западной Белоруссии, иногда открыто противодействовали нашей работе. Они доказывали, что, с одной стороны, Громада не имеет и не будет иметь большого влияния в массах, с другой стороны, сами занимались очко-втирательством, заведомо преувеличивая свои успехи перед партией. Такое поведение имело в виду перехватить поддержку партии в ущерб Громаде. Конечно, здесь кроме шкурнических мандатных соображений могло быть и выполнение заданий генштаба или отделения безопасности (охраны) посредством НПХ затормозить белорусское национально-освободительное движение и вместе с тем и деятельность самой НПХ на коренных польских территориях, связать депутатов на белорусских землях весьма существенными для них интересами как мандатный.

Для выяснения этого и целого ряда других организационных вопросов я был вызван в Москву в ноябре 1925 г., где пробыл почти месяц. Пребывание в Москве дало мне, между прочим, возможность еще более правильно оценить перспективы советского строительства вообще, и в частности от самых ответственных товарищей из Минска осведомиться о положении дел на БССР. В Москве состоялось совещание по делу Громады: Адам, Грабя²⁴⁷ (от КПП), Елена²⁴⁸, Ульянов, Павел и еще кто-то — не помню. Относительно НПХ и Громады вопрос был решен таким образом, что партия будет поддерживать ту из организаций, которая в данном месте имеет

²⁴⁶ **Бонн Адольф**, нарадзіўся ў 1890 г. у Холмскай губ. Скончыў Варшаўскую настаўніцкую семінарыю і Крымскі педагагічны інстытут. У 1916-1918 гг. служыў у царскай арміі, затым у Польшчы, працаваў у кааперацыі. У 1922 г. абраны дэпутатам польскага сейма. З 1924 г. уваходзіў у фракцыю Незалежнай сялянскай партыі, пазней — у кааперацыі. Памёр у 1944 г.

²⁴⁷ **"Грабя"** (Нгабіа, польск. — граф) псеўданім выдамага дзеяча КПП **Казіміра Ціхоўскага**.

²⁴⁸ **"Елена"**, партыйны псеўданім **Вольф Раманы Давыдаўны**, нарадзілася 12 снежня 1899 г. у Варшаве. Дзеяч рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі. У 1920-1924 гг. у РВС Заходняга фронту і ў калегіі ВЧК-ДПУ. З 1924 г. на падпольнай рабоце ў Заходняй Беларусі: сакратар Віленскага, Беластоцкага і Брэсцкага акруговых камітэтаў КПЗБ, член ЦК КПЗБ. У жніўні 1926 г. арыштавана польскімі ўладамі і зняволена на 6 гадоў турмы. Са жніўня 1933 г. член бюро ЦК КПЗБ, яго прадстаўнік пры ЦК КП(б)Б. З лістапада 1934 г. да мая 1935 г. і ў 1937 г. кіраўнік Краваго сакратарыята ЦК КПП. Са жніўня 1937 г. у СССР. Расстраляна.

большее влияние в массах. Были обсуждены также прессовый и организационный вопросы.

Перед отъездом из Москвы т. Ульянов и Адам сообщили мне, что я принят в партию, и спросили меня, согласен ли я на то. Я отвечал утвердительно, так как считал себя по убеждению коммунистом.

Очень важное значение в деле дальнейшего развертывания громадской работы сыграло совещание громадского актива, проведенное вскоре после моего возвращения из Москвы. На совещании были даны выработанные вместе с партийным руководством организационные указания и был заслушан мой доклад по вопросу о программе.

Горячие прения по аграрному вопросу отражали ярко расслоение и классовую борьбу в деревне. Было принято в основном разработанное мною предложение. Результаты этого совещания, в частности, проект программы, были рассмотрены и окончательно утверждены партийным руководством. Тогда же был принят ряд мер по укреплению партийного руководства в Громаде.

[Поездка в Минск депутатов польского сейма]

В январе 1926 г. в СССР вместе с экскурсией депутатов польского сейма ездили Метла и Яремич, причем побывали и в Минске. Яремич после своего возвращения в разговоре со мной, как бы "между прочим" заметил, что далеко не все белорусы в Минске, даже коммунисты, восхищаются политической линией Громады, моими выступлениями в сейме и якобы излишним расхваливанием "московской" национальной политики в БССР громадской прессой, что, дескать, надо как раз наоборот, ругать, нажимать, так как в БССР с национальной политикой далеко неблагоприятно: с одной стороны, жмут "русотяпы", а с другой — производится под прикрытием интернационализма искусственное ополячивание белорусов-католиков. Аграрной политикой большевиков Яремич в общем был "почти" удовлетворен, а о Прищепове²⁴⁹ отзывался как о самом умном и симпатичном из минских коммунистов. Яремич

²⁴⁹ **Прышчэпаў Эміцер Філімонавіч**, нарадзіўся 21 лістапада 1896 г. у в. Калодніца Аршанскага пав. Дзяржаўны і грамадскі дзеяч Беларусі. Удзельнік першай сусветнай і грамадзянскай войнаў. У 1920-1923 гг. старшыня Веліжскага і Аршанскага павятовых выканкамаў, затым нам. старшыні Віцебскага губвыканкама. У 1924-1929 гг. нарком земляробства БССР, потым нам. старшыні Дзяржплана БССР. У верасні 1929 г. выключаны з КП(б)Б "за апазіцыйную дзейнасць і сістэматычнае скажэнне класовай лініі ў кіраўніцтве зямельнымі органамі..." Арыштаваны 19 ліпеня 1930 г. ДПУ БССР па справе СВЕ. Абвінавачваўся ў тым, што дапамагаў кіраўніцтву СВЕ "у правядзенні контррэвалюцыйных мерапрыемстваў". Пастановай КАДПУ СССР 18 сакавіка 1931 г. асуджаны да 10 гадоў канцлагераў. Адбываў пакаранне на будаўніцтве Беаморска-Бальтыйскага канала і ў Паўночусходлагу. У канцы чэрвеня 1937 г. вызвалены. 13 жніўня 1937 г. зноў арыштаваны ў Магадане. У студзені 1939 г. па этапу прыбыў у Мінск. 19-20 лістапада 1939 г. Ваенным трыбуналам БВА асуджаны да ВМП. Памёр у турэмнай бальніцы г. Мінска 31 студзеня 1940 г. "ад паралічу сэрца на глебе туберкулёзу". Рэабілітаваны па першым прыговору Вярхоўным судом БССР 14 чэрвеня 1988 г., па другім — ВК ВС СССР 11 сакавіка 1958 г.

написал в своем органе клеветническую статью против СССР. Ему в громадской прессе отвечал Метла, который, как мне казалось, искренне и в теплых тонах изображал бодрящую картину всего виденного и слышанного в СССР, и в частности в БССР. И в Минске он, по-видимому, вел себя так, что с ним надежды не говорили.

Весной 1926 г. в громадский посольский клуб вступил депутат Юрий Соболевский сразу после своего освобождения из тюрьмы, где он сидел по обвинению в шпионаже и "диверсии" в пользу СССР.

Мне, как члену партии, было поручено руководство Громадой и всеми легальными организациями национально-освободительного движения. На этой почве я довольно часто встречался с партийным руководством и т. Ульяновым. Кроме громадской работы, у меня была очень большая чисто партийная нагрузка, главным образом по доставке и распространению партийной литературы, по связи с ПБ в Данциге и т. п. (по доставке литературы и по МОПРу много работали и другие громадские депутаты). В крае, после ареста Артура, я довольно часто встречался с Робертом²⁵⁰, передававшим мне партийные директивы и установки ЦК КПЗБ. В 1926 г. по поручению партии мне неоднократно приходилось выезжать в Данциг.

[Майский переворот 1926 г. Пилсудского]

Именно я привез из полпредства телеграмму ИККИ относительно майского переворота, где я принимал участие в партийных совещаниях, встречался с членами ПБ КПП и в первую очередь с Павлом (Корчиком). С ним, кроме текущей работы, мы затрагивали вопросы более общего характера, связанные с майским переворотом. О том же я не раз беседовал и с Ульяновым. Вследствие своих бесед с Павлом и Ульяновым, а также под влиянием некоторых речей Ленского²⁵¹, я стал разделять точку зрения намечавшегося меньшинства на перспективы стабилизации капитализма и на характер майского переворота как фашистского, что и высказывал на тех совещаниях, в которых мне приходилось участвовать.

Свой взгляд на характер майского переворота как на фашистскую диктатуру я выразил самостоятельно уже почти что на завтра после захвата власти Пилсудским. В этом смысле я выступил вполне определенно и решительно на совещании с украинскими депутатами

²⁵⁰ "Роберт", партийны псеўданим **А.М.Розеншайн** а

²⁵¹ **Ленскі** (сапр. **Ляшчынскі**) **Юльян** (1889-1937), дзеяч польскага і міжнароднага руху. Удзельнік VII (Кр асавіцкай) канферэнцыі і VI з'езда РСДРП(б). У час Кастрычніцкай рэвалюцыі камісар ВРК, затым камісар па польскіх справах. Са снежня 1918 г. у Мінску, адзін з арганізатараў і рэдактараў бальшавіцкай газеты "Молат" на польскай мове. З 1925 г. член Палітбюро ЦК КПП, у 1929-1937 гг. генеральны сакратар КПП. Член Прэзідыума Выканкама Камінтэрна. Арыштаваны органамі НКВС СССР 20 жніўня 1937 г. Расстраляны. Рэабілітаваны ў 1955 г.

на квартире Братина*, где, обрисовав перед ними политическое положение, я обратился с призывом голосовать против Пилсудского.

Такую же оценку майского переворота я дал на заседании представителей революционного блока в сейме (комфракции, Громады, НПХ). Происходило это на квартире Варского²⁵². Присутствовали: Варский, Койтюк, Скрыпа²⁵³, Воевудский, Фидеркевич²⁵⁴, я и еще, кажется, кто-то — не помню. Накануне выборов президента Воевудский заявил, что НПХ-овские депутаты не могут голосовать против Пилсудского, "так как этого не поняли бы наши массы" (помню точно это выражение). Варский ограничился сообщением, что комфракция имеет решение высших партийных инстанций голосовать против Пилсудского, а по Воевудскому и Федоркевичу совсем не ударил. С крайне резкой речью против такого замалчивания выступил покойный Скрыпа. Вслед за ним выступил и я, указывая, что мы имеем дело с фашистским переворотом и что приход Пилсудского к власти знаменует собою ускорение войны против СССР.

Говоря о совещании депутатов революционного блока, надо отметить, что бывали они очень редко, что теоретический уровень большинства его депутатов был невысокий, а над повышением его никто не работал. Правда, депутаты были достаточно нагружены текущей работой, но во всем чувствовалась формально-делаческая атмосфера. В помещение комфракции было как-то стеснительно даже заходить: там всех подавлял суровый и угрюмый, сухой, черствый и вечно молчаливый черный маг с ножницами — Сохацкий. В секретариате комфракции можно было получить любую вырезку по любому вопросу, но не чувствовалось живого революционного духа. Почерпнуть революционную психическую зарядку можно было с Павлом, Робертом и Ульяновым. С ними у меня установились самые хорошие товарищеские и деловые отношения. Однажды бывший депутат комфракции Койтюк сделал относительно Ульянова такое

²⁵² **Варский Ало льф Ежы** (сапр. **Варшаўскі-Варскі**, 1868-1937), дзеяч польскага рабочага руху, публіцыст. Адзін са стваральнікаў Камуністычнай рабочай партыі Польшчы. У 1919-1929 гг. член ЦК, з 1923 г. член Паітбюро ЦК КПП. З 1928 г. дэпутат польскага сейма ад кампартыі. Удзельнік 3-6-га кангрэсаў Камінтэрна, I з'езда Кампартыі Заходняй Беларусі (ліпеня 1928 г.). У 1929 г. эмігры-раваў у СССР. Працаваў у Інстытуце Маркса-Энгельса-Леніна пры ЦК КПП(б) над гісторыяй польскага рабочага руху. Расстраляны 21 жніўня 1937 г. Рэабілітаваны пасмяротна

²⁵³ **Скрыпа Юзаф** (1894-1937), камуніст, дэпутат польскага сейма. У лістападзе 1924 г. перайшоў у камуністычную фракцыю з Украінскай сацыял-дэмакратычнай партыі. 5 снежня 1926 г. у Стара-Барозаве быў разгананы павятоваы з'езд БСРГ, што атрымала шырокі рэзананс. 10 снежня 1926 г. 26 дэпутатаў Грамады, Беларускага пасольскага клуба, НПХ, Украінскага пасольскага клуба і Камуністычнай партыі Польшчы ўнеслі ў сейм інтэрпеляцыю з выпадку пагрому ў Стар-а-Барозаве. З рэзкаю прамоваю ў польскім сейме выступіў дэпутат С.Баалін. Старшынствуючы на пасяджэнні сейма пазбавіў яго слова, але С.Баалін дастаў з партфеля акрываўленыя кашулі сялян і кінуў іх у бок членаў урада. Ю.Скрыпа на вачах усіх дэпутатаў польскага сейма перанёс акрываўленыя кашулі і пакаў іх перад віцэ-прэм'ерам урада Польшчы К.Барталем. Эмігрыраваў у СССР. Загінуў у час рэпрэсій.

²⁵⁴ **Фідэркевіч Альфрэд** (1886-1972), польскі паітычны дзеяч, кіраўнік сялянскай партыі "Вывольне", дэпутат польскага сейма ў 1922-1927 гг. Восенню 1924 г. разам з іншымі дэпутатамі выйшаў з партыі і стварыў "Незалежную сялянскую партыю". У 1928-1943 гг. займаўся лекарскай практыкай. Пасля другой сусветнай вайны на дыпламатычнай рабоце.

замечание, что слишком уж сильно он держится за Москву, не берет, дескать, примера с Беседовского*, который, хотя и еврей, лучше другого украинца. Как я уже указывал, предупреждал относительно "москвофильства" Ульянова когда-то и Ильиченок. Об этом я рассказал в свое время самому Ульянову.

[О руководстве БКРГ]

С момента приступления к развертыванию массовой организации сразу стал вопрос о создании аппарата, а в первую очередь главного секретариата БКРГ в Вильно. Приглашенного молодого юриста Зенюка* пришлось удалить как классово чуждого. Кандидатура Бурсевича²⁵⁵ на пост руководителя секретариата появилась таким образом. Соболевский, работавший раньше с полпредством по другой линии, лично известный Ульянову, рекомендовал Бурсевича как своего сотрудника. Ульянов "уступил" Бурсевича нам. Бурсевич на своем посту оказался довольно хорошим организатором, между прочим, благодаря своей способности хорошо запоминать людей и дела. Технически при помощи Рака поставил работу тоже хорошо, что сыграло очень важную роль в массовости самой организации. Но политически оказался очень слабым. Тогда решено было дать ему политического сотрудника в лице Вячеслава Маковского²⁵⁶ (партийного товарища). Бурсевич не имел фальшивой политической амбиции, и работа наладилась очень хорошо как в техническом, так и в политическом отношении.

Стихийный рост Громады поставил вопрос об укреплении партийного руководства. Решено было создать партийную тройку, причем приняты были в партию Метла, Волошин и Островский. Метла тогда не вызывал сомнений со стороны партийного руководства, но сам он был смущен сообщением, что принят в партию: высказывал сомнение, сумеет ли он работать в партии, но, если для дела надо, он готов. Волошин наоборот, уже, пожалуй, год до того сам обращался к партии о приеме его в члены. Тогда были возражения по причине его недостаточной трезвости. Но так как за последнее время

²⁵⁵ **Бурсевич Максим Тарасавіч**, нарадзіўся 9 жніўня 1890 г. у в. Чамяры Слонімскага пав. Гродзенскай губ. Дзеяч нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. У ліпені 1926 г. кааптаваны ў склад ЦК БСРГ. З'яўляўся сакратаром ЦК БСРГ. У лютым 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі і асуджаны на 8 гадоў турмы. У 1931 г. па абмену палітзняволенымі пераехаў у Мінск. Працаваў у Дзяржплане БССР. У жніўні 1933 г. арыштаваны ДПУ БССР па справе БНЦ. Пастановай КАДПУ СССР 9 студзеня 1934 г. асуджаны да ВМП, якая была заменена 10 гадамі ППЛ. Пакаранне адбываў на Салаўк ах і будаўніцтве Беламорска-Балтыйскага канала. 9 кастрычніка 1937 г. "тройжай" УНКВС па Ленінградскай вобл. асуджаны да ВМП. Расстраляны 3 лістапада 1937 г. Рэабілітаваны па двух прыговорах КДБ БССР 16 жніўня 1956 г.

²⁵⁶ **Макоўскі Вячаслаў**, член КПЗВ, намеснік сакратара ЦК БСРГ. У 1928 г. арыштаваны і пасаджаны ў віленскую турму Лукішкі, дзе ў хуткім часе захварэў чахоткай. У 1929 г. вызвалены з турмы пад заклад і праз некалькі дзён памёр. На яго пахаванні быў арыштаваны М.І.Гарэцкі.

неподобающих случаев с ним не наблюдалось, то это возражение отпало. Островский сам в течение лета 1926 г. неоднократно ставил вопрос о своем приеме в партию, мотивируя это так: я, мол, и так давно работаю с партией, да и знаю о таких делах, которые не доверяют даже рядовому партийцу, так почему меня не принять. Когда был поставлен вопрос об Островском, я повторил его аргументы. Адам заявил, что эти аргументы ему вовсе не нравятся, и решительно высказался против его приема в партию. Решено было зачислить его в кандидаты, а вскоре он был принят в партию.

Надо сказать, что Островский все-таки принадлежал к громадскому руководству, играя первую роль в гимназии, в коопбанке и ТБШ, которую в предвидении разгрома Громады, решено было считать "вторую линией окопов". Работой же БКРГ он не руководил.

За время роста Громады Луцкевич все более закрывался в своей скорлупе. Писать в газету писал, но предусмотрительно сейчас же убирал рукописи, а взять партийный громадский билет отказался. (Островский все-таки взял: № 50000.) Вообще Луцкевич с Громадой чувствовал себя вчуже. С момента развала "Краевого центра" и неудачи Гуриновской сессии он совсем был выбит из седла, потеряв ту руководящую роль, которую играл со времени еще "Нашай нівы". Луцкевич был обижен на Рака, на Островского, дулся и на меня, несмотря на мою обходительность с ним. Ведь я не только не нуждался в его советах, но сам давал ему решительные, категорические директивы, хотя в самой вежливой форме. У Луцкевича несомненно уже тогда происходила реакция против того советофильского сменовеховского увлечения, через которое он прошел в предыдущие годы, уже тогда начинала кипеть скрытая злоба против большевиков. Выражалась она в неоднократном отказе Луцкевича от работы, но открыто проявиться не могла: не хватало сил выступить против стихийного приboя громадских волн, которые увлекали все за собой.

Окинчиц²⁵⁷ был в Громаде человеком совершенно случайным, бывший левый эсер, в период Октябрьской революции работавший в Новгороде на ответственном политическом посту, ушедший затем в частную жизнь, а позже уехавший в Польшу в поисках за "более совершенным демократическим строем". Соболевский неоднократно рекомендовал его как юриста в юрисконсульты при Секретариате

²⁵⁷ **Акінчыц Фабіян Іванавіч**, нарадзіўся 20 студзеня 1886 г. у в. Акінчыцы Мінскага пав., цяпер у межах г. Стоўбцы. Беларускі грамадска-палітычны дзеяч. Са жніўня 1926 г. член БСРГ, член Галоўнай управы ТБШ. У студзені 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі і асуджаны на 8 гадоў турэмнага зняволення. У 1930 г. тэрмінова вызвалены. З 1939 г. у Берліне кіраўнік беларускага бюро прапаганды пры Міністэрстве прапаганды Германіі. У лютым 1942 г. прыбыў у Мінск на чале 70 прапагандыстаў для арганізацыі работы на Беларусі па лініі Міністэрства прапаганды Германіі. 7 сакавіка 1943 г. забіты партызанамі ў Мінску.

БКРГ, я высказывался против его принятия на работу в Секретариат. Но во время одной из более продолжительных моих отлучек из Вильно он был принят по настоянию Соболевского, при крайней необходимости иметь юридического работника. Окинчиц, хотя занимался тоже и политической работой в Виленской городской организации, но к руководству Громады не принадлежал, равно, как и Соболевский.

Ф.Окинчиц, который на свою руку начал работу в Виленском гарнизоне и оттуда приносил раздутые вести о необычайно сильном революционном брожении среди солдат и в особенности подхорунжих, определенно загибал линию на немедленное вооруженное восстание. Находившийся с ним в близкой связи Соболевский ходил даже к Войкову²⁵⁸ с жалобой на мою "нереволюционность" и со своей стороны предлагал устройство путча, дабы "дать возможность" СССР и Литве (!) вмешаться в польские дела.

[О перспективе БКРГ]

К началу декабря 1926 г. я был в Москве (Данциг, Рига, Витебск, Минск). Тут обсуждался вопрос о перспективах громадского движения и мерах, которые необходимо принять на случай "ликвидации" Громады. Была принята линия на организацию массового протеста, на создание, укрепление и использование разных организаций национально-освободительного движения в качестве "второй линии окопов". В Москве никто из присутствовавших (Адам, Криницкий²⁵⁹, Игнатовский, Ульянов, Мицкевич²⁶⁰, Колларов²⁶¹, Павел, Роберт и я) не ставил вопроса о непосредственном вооруженном восстании, считая таковое несвоевременным. Но

²⁵⁸ **Войкаў Пётр Лазаравіч** (1888-1927), дзеяч расійскага рэвалюцыйнага руху (з 1903 г.). Адзін з кіраўнікоў барацьбы за савецкую ўладу ў Екацярынбургу. З 1924 г. палітычны прадстаўнік СССР у Польшчы. Загіты рускім белагвардзейцам.

²⁵⁹ **Крыніцкі Аляксандр Іванавіч**, нарадзіўся 28 жніўня 1894 г. у г. Цвер. Савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч. З ліпеня 1915 г. член Цвярскага камітэта РСДРП(б). У тым жа годзе асуджаны на вечнае пасяленне ў Сібіры. Пасля Лютаўскай рэвалюцыі на партыйнай рабоце. З верасня 1924 да мая 1927 г. першы сакратар ЦК КП(б)Б. У 1929-1930 гг. сакратар Закаўказскага крайкама, з 1934 г. сакратар Сарагаўскага абкама ВКП(б). Арыштваны 21 ліпеня 1937 г. НКУС СССР. 28 кастрычніка 1937 г. ВК ВС СССР асуджаны да ВМП. Расстраляны 30 кастрычніка 1937 г. Рэабілітаваны ВК ВС СССР 17 сакавіка 1956 г.

²⁶⁰ **Мицкевічус-Капсукас Вінцас** (сапр. **Мицкевич Вікенцій**), нарадзіўся 7 красавіка 1880 г. у в. Будвечай Вякавішскага пав. Суваляўскай губ. Дзеяч міжнароднага рабочага руху, адзін з арганізатараў і кіраўнікоў Кампартыі Літвы. Са снежня 1917 г. камісар Наркампрацы па літоўскіх справах. Удзельнічаў у рабоце Першага ўсебеларускага з'езда Саветаў (люты 1919 г.). Узначальваў першы ўрад Савецкай Літвы. У лютым 1919 г. абраны старшынёй СНК Літоўска-Бела-руск аі ССР. З канца 1921 г. на партыйнай рабоце ў Маскве. З 1924 г. кандыдат у члены, з 1928 г. член Выканкама Камінтэрна, адзін з заснавальнікаў МОПРА. Як прадстаўнік Камінтэрна ўдзельнічаў у рабоце Першага з'езда КПЗБ (15 чэрвеня — 15 ліпеня 1928 г.) Памёр 17 лютага 1935 г.

²⁶¹ **Каларавіч Васіл Пятроў** (1877-1950), дзеяч балгарскага і міжнароднага рабочага руху, палітычны і дзяржаўны дзеяч Балгарыі. У 1931-1935 гг. загадчык аддзела ВККІ па рабоце ў вёсцы, як член Выканкама Камінтэрна прысутнічаў на II з'ездзе КПЗБ (8 мая 1935 г., Сялянка пад Мінскам). У пачатку 30-х гадоў узначальваў Міжнародны аграрны інстытут у Маскве, дзе з канца 1933 г. Б.Тарашкевіч быў загадчыкам аддзела Польшчы і Прыбалтыкі.

осенью, перед самым моим выездом в Москву, было маленькое совещание по громадским делам на квартире Юрка (Иваницкий*, ул. Маршалковская), где один товарищ из "рольного отдела"²⁶² (знаю его в лицо, не помню псевдонима, кажется, Томаш*) ставил вопрос так, что вооруженное восстание Громады могло бы сыграть в Польше такую роль, какую ленские события сыграли в России: явиться сигналом к подъему революционной волны. А ликвидация Громады была делом ближайшего будущего. Во время моего пребывания в Москве как раз пришли вести о применении правительством Пилсудского открыто фашистских методов подавления революционного движения. Социал-фашистскими пэпэ-эсовскими бандами, шпиками и полицией был разгромлен громадский съезд в Старо-Березове²⁶³, причем жестоко были избиты депутаты Метла и Волошин. Их эти окровавленные рубашки брошены премьеру Бартелю²⁶⁴ в лицо во время доклада в сейме запроса по этому делу.

[Разгром БКРГ и подготовка к суду над ней]

Из Москвы через Данциг и Варшаву я возвратился в Вильно в последних числах декабря. В Варшаве я заходил в сейм. В помещении комфракции был один Сохацкий. Когда я уже, простившись, брался за ручку дверей, Сохацкий поднялся со своего места и, направляясь ко мне, говорит:

— Послушай, вот Ковецкий передавал через Воевудского, что Громада будет ликвидирована, а вас сейм выдаст.

Мне показалось странным, что Сохацкий чуть не забыл мне сказать такой вещи. То, что сказал Сохацкий, правда, не было для меня большой новостью: "разгром" Громады вытекал из политической обстановки. Правда, теоретически можно видеть и другой вариант разгрома Громады — путем взрыва изнутри. Но практически правительство не могло нащупать еще для этого ни почвы, ни подходящих людей. А громадская лавина катилась, захватывала новые десятки тысяч масс, катилась к весне и зеленым лесам. Фашизму надо было спешить.

Сведения, передаваемые мне Сохацким, а еще раньше Воевудским о предстоящей якобы выдаче сеймом громадских депутатов суду,

²⁶² **Рольны аддзел** (польск.), зямельны, земляробчы аддзел.

²⁶³ **Павятовы з'езд БСРГ** быў скліканы ў Стара-Бярозаве 5 снежня 1926 г. Але паліцыя разганала яго. Падрабязней гл. спасылку № 231.

²⁶⁴ **Бартэль Казімір** (1882-1941), польскі дзяржаўны і палітычны дзеяч, матэматык. У 1919-1920 гг. міністр чыгуначнага транспарту, у 1926-1930 гг. прэм'ер польскага ўрада. Дэпутат сейма Польшчы ў 1922-1929 гг. У лістападзе 1929 г. склаў дэпутацкія паўнамоцтвы і спыніў палітычную дзейнасць. У 1913-1941 гг. прафесар Львоўскай палітэчнікі. Арыштаваны гітлераўцамі і расстраляны.

имели, очевидно, целью усыпить нашу бдительность, дабы захватить нас с материалом, с поличным.

Первая ликвидация и первые аресты произведены были внезапно, без всяких сеймовых церемоний. У арестованных депутатов не нашли никаких компрометирующих документов. Кое-что было у меня, но я успел уничтожить по дороге в тюрьму. На Лукишках я сразу понял всю серьезность положения и что, несмотря на недостаток улик, мы получим большие приговоры. Но, чувствуя за собой массы и партию, не было тяжело сидеть. Из Лукишек через месяц после ареста Метлу, Рака, Волошина, Бурсевича, Окинчица, Головача, Ковша*, Островского, Назарука* и меня перевезли во Вронки, где содержали приблизительно до конца июня в полнейшей изоляции. Потом нам дали общую прогулку. Оставались только депутаты Окинчиц и Островский, Ковша и Назарука освободили. У всех, казалось, был дух непримиримый. На этот счет не было даже разговоров. Окинчиц, правда, уверен был в скором его освобождении. Рак сочинял революционные песни (одна из них стала известной на Западной Белоруссии и по тюрьмам)²⁶⁵. Волошин писал революционные "стихи" и занимался историей. Бурсевич, переживший сильное психическое потрясение, получил нервное расстройство в изоляции, но стал приходить в себя и занимался описанием предлинных воспоминаний из своей жизни. Островский работал над математическими учебниками, а на прогулках в разговорах со мной растекался мечтами о партизанских отрядах, действующих, конечно, на стороне Красной Армии. Он даже разработал проект создания "красного казачества" в приграничной с Польшей полосе. Его ненависть к польской оккупации, казалось, не имела границ. Никаких и намеков не делал на то, чтобы идти на соглашательство. Приезжали к нему несколько раз жена и дочь, но об иных посещениях не было слышно. И вот неожиданно Островского приблизительно в конце сентября увозят на Лукишки в Вильно, якобы, на мировой суд по ничтожному делу об оскорблении Студницкого²⁶⁶. Но этот суд так и не состоялся. Когда во время суда Громады я встретился с Островским, то это был как бы подмененный человек, а правильнее говоря, это и был настоящий Островский.

Но я возвращаюсь еще к своему пребыванию во Вронках. Попав на Лукишки, я сразу решил заниматься общественными науками и математикой. В первом же письме из тюрьмы к жене я просил

²⁶⁵ **Песня С.Рака-Міхайлоўскага**, вядома, што С.Рак-Міхайлоўскі аўтар музыкі да песні "Зорка Венера" на словы М.Багдановіча.

²⁶⁶ **Студніцкі Вацлаў** (1865-1953), польскі грамадскі дзеяч, публіцыст. У 1915-1918 гг. адзін з заснавальнікаў прагерманскага клуба прыхільнікаў польскай дзяржаўнасці, член часовага Дзяржаўнага савета. Актыўны прыхільнік супрацоўніцтва Польшчы з Германіяй.

прислать мне "Капитал", но Маркс, как и все книги общественно-политического характера советского издания, были изъяты прокурором из библиотеки во время обыска в моей квартире. "Капитал" удалось мне получить только по истечении двух лет пребывания в тюрьме. Нашу громадovскую группу держали в полной изоляции от политзаков, и пользоваться библиотекой политических мы не могли. Из дому я получил вместо "Капитала" "Экономическое учение К.Маркса" Каутского²⁶⁷ и советовал хоть это прочитать своим товарищам. Прочитали Метла, Головач и Волошин, и с ними мы вели собеседования (во время прогулок) по политэкономии. Кроме того, мы выписывали и главные ежедневные газеты. На основании этого материала велись собеседования на экономические и политические темы. Кроме того, велись занятия по общеобразовательным предметам.

Во время нашего пребывания в полной изоляции во Вронках приехал прокурор апелляционного суда в Вильно, пан Пржилуский*. Вошел ко мне в камеру один без начальника. На его приветствие "добрый день" я ответил тем же, со стула не встал и продолжал молча уплетать капусту. Прокурор спросил, нет ли жалоб и просьб. Я ответил, что требуем снять изоляцию и дать два часа прогулки (давали всего час).

"Видите ли, все это для блага следствия. Но следствие скоро может быть закончено, все зависит, панове, от Вас. И вообще, посмотрим из какого калибра мы будем стрелять по вас".

И ушел. Был и у других, но никаких предложений не делал. Потом в середине лета приезжали следователи, потом в сентябре нам привозили читать все дело, причем, как по всему было видно, никто с судейскими крючками ни в какие политические разговоры не вступал.

Несколько слов о Головаче. Во Вронки ему стал писать Бонн и убеждать присоединиться к его группе против Воевудского и Балина²⁶⁸. Если он это сделает, то, дескать, имеет все шансы на перемены своего положения. Головач спрашивал совета. Я ответил ему, что удивлен даже таким вопросом: если ты, Головач, пойдешь с Бонном, то будем считать тебя не иначе, как предателем. В

²⁶⁷ **Кауцки Карл** (1854-1938), адзін з лідараў і тэарэтыкаў сацыял-дэмакратыі і II Інтэрнацыянала. Кастрычніцкую рэвалюцыю сустрэў ваража.

²⁶⁸ **Балін Станіслаў**, нарадзіўся ў 1897 г. у мяст. Трокі Лідскага пав. Кіраўнік польскай сялянскай згодніцкай партыі "Вывольне". Дэпутат польскага сейма з 1922 г., разам з іншымі дэпутатамі восенню 1924 г. выйшаў з партыі і стварыў "Незалежную сялянскую партыю" — рэвалюцыйную партыю польскіх сялян. Разам з Б.Тарашкевічам як дэпутат польскага сейма С.Балін у верасні 1925 г. прыязджаў у Беласток, каб дамагчыся наведвання арыштаваных у Беластоку і Петрашах і дзесяцца пра зверствы і самавольствы ў турмах. Каалі ім у гэтым было адмоўлена, С.Балін і Б.Тарашкевіч выступілі ў друку, дзе выкрывалі бяшчынствы паліцыі і незаконне польскіх улад. 10 снежня 1926 г. як дэпутат сейма ад "Незалежнай сялянскай партыі" выступіў з прамоваю, дзе расказаў, што па гаром у Стара-Бярозаве 5 снежня 1926 г. — справа рук польскіх улад, а паліцыя толькі выконвала іх распараджэнні. У 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі. Пасля турмы эміграваў у СССР. Арыштаваны ў 1934 г. Загінуў у 1937 г.

последствии я узнал, что Головач из Павяка, куда его перевели осенью 1927 г., посылал письма деп. Косцялковскому (ныне воевода), в котором божился в своей невинности, вспоминал свои заслуги по выборам в "Вызволени" и т. п. В результате следствие о Головаче было прекращено в 1928 г.

Когда мы сидели во Вронках, нам сообщили, что, несмотря на разгром Громады, массовая работа громадовцев продолжается, что ее ведут дальше под руководством партии Луцкевич, Марцинчик, Власов и другие. Я был рад переменить свое мнение о политическом профиле Луцкевича. Но мы, конечно, относительно его ошибались. Теперь я понимаю, что Луцкевич должен был быть рад разгрому Громады и аресту громадовских депутатов: теперь он получил "бразды правления" в свои руки, чтобы "политическое наследство Громады" переключить в русло национал-фашизма. Несмотря на арест Луцкевича, последовавший осенью 1927 г., надо предполагать, что он уже до того договаривался с некоторыми представителями польского фашизма. На это указывает даже факт его участия на конференции относительно белорусских школ и учебников, созванной виленским куратором сейчас же после разгрома Громады и посещения министром просвещения Виленской белорусской гимназии. О чем была заметка в газетах.

Что касается Островского, то, начиная с половины лета, его жена стала за него "хлопотать" (и на этой почве у нее получился разрыв с моей женой). Островского, вероятно, перевезли в Вильно для переговоров.

Перед самым судом происходила выборная кампания и выставление выборных списков. Моя кандидатура была выставлена на списке, оставленном партийным руководством. Я понимал, что список будет аннулирован, но дал согласие на выставление своей кандидатуры. Прокурор мое "согласие", вопреки закону, задержал. Вместе с тем я узнал, что Островский своим особым списком идет по Новогрудскому округу и что его "согласие" прокурор переслал выборной комиссии. Мы сидели в самой строгой изоляции. И вот я получаю записку от самого Островского, в которой он просит меня, чтобы я, пользуясь своим авторитетом, потребовал от "змаганцев" убрать их, якобы, безнадежный список из Новогрудского округа и этим не мешать ему: ведь он, мол, гораздо более сделает в сейме, чем бестолковые "змаганцы". В письме говорилось, что Рак уже такое требование к "змаганцам" выслал. Мне удалось известить Рака, что список Островского антипартийный и Рак передал своей жене уничтожить письмо, что та и сделала. Островский с треском на выборах провалился. Победил список "Змаганья". Кто составил этот

список и как появились кандидатуры Гаврилика²⁶⁹, Дворчанина²⁷⁰ и Грецкого²⁷¹, для меня совершенно неизвестно. Надо полагать, что Луцкевич к этому делу не причастен, сидел в тюрьме и симпатизировал списку Островского. Если он переманил кого из них на свою сторону, то сделал это после своего выхода из тюрьмы в 1928 г.

Когда я встретился с Островским на суде, я стал его бранить за список. Он, хитрец, сразу "разоружился": ну, что ж, сделал, мол, глупость. Никаких партийных директив по этому делу я не получал.

Надо сказать, что партийных директив относительно процесса²⁷² я вообще не получал, что было крайне необходимо ввиду сложности обстановки.

["Процесс — 56"]

Дело в том, что прокуратура в число 56 обвиняемых — понятно вполне преднамеренно — включила целый ряд лиц совершенно сырых и весьма сомнительных с политической точки зрения; актив

²⁶⁹ **Гаўрылік Язэп (Іосіф) Емяльянвіч**, нарадзіўся 25 сакавіка 1893 г. у в. Калодчына Вілейскага пав. Віленскай губ. Дзеяч рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. У 1928 г. абраны дэпутатам польскага сейма. Адзін са стваральнікаў і старшыня дэпутацкай фракцыі "Змаганне". У жніўні 1930 г. арыштаваны польскімі ўладамі "як дзяржаўнага зачыньца" і прыгавораны да 9,5 гадоў зняволення. У выніку абмену палітвязнямі ў верасні 1932 г. жыў у Мінску. 1 верасня 1933 г. арыштаваны органамі НКВС БССР па справе БНЦ. Пастановай КДПУ СССР 9 студзеня 1934 г. асуджаны да ВМП, замененай на 10 гадоў ППЛ. Пакаранне адбываў у Салавецкіх астравах, на будаўніцтве Беларуска-Балтыйскага канала. 25 лістапада 1937 г. паводле пастановаў "тройкі" УН КВС па Ленінградскай вобл. прыгавораны да ВМП. Расстраляны 8 снежня 1937 г. Рэабілітаваны па першым прыговору 18 красавіка 1956 г. Ваенным трыбуналам БВА, па другім — 16 жніўня 1956 г. ЦКБ БССР.

²⁷⁰ **Дварчанін Ігнат Сымавіч**, нарадзіўся 6 чэрвеня 1895 г. у в. Погіры Дзятлаўскага раёна Гродзенскай вобл. Беларускі літаратуразнавец, паэт, публіцыст, грамадскі дзеяч. У 1925 г. скончыў Пражскі ўніверсітэт са ступенню доктара філасофіі. З 1912 г. настаўнік. У 1918 г. сакратар культурна-асветніцкага аддзела Беларускага нацыянальнага камісарыята ў Маскве. У 1919-1920 гг. вёў культурна-асветніцкую работу ў Дзятлаўскім павеце, за што зняволены ўладамі Польшчы ў Беларускай канцлагер. У 1921 г. арганізаваў у Даўгаўпілсе беларускія настаўніцкія курсы, дзе чытаў лекцыі па беларускай мове і літаратуры, стварыў беларускі тэатр, культурна-асветніцкае таварыства Беларускай нацыянальнай меншасці "Бацькаўшчына", уваходзіў у яго кіраўніцтва. З 1926 г. у Вільні. Выкладаў беларускую літаратуру ў беларускай гімназіі. Выконваў даручэнні Цэнтральнага сакратарыята БСРГ. У 1926-1930 гг. уваходзіў у Галоўную ўправу ТБШ. У 1928 г. выбраны паслом у польскі сейм па спісе рабоча-сялянскага блока. У сваіх выступленнях на польскім сейме, на мітынгх абараняў сацыяльны і нацыянальныя правы народа Заходняй Беларусі. У 1928-1930 гг. адзін з арганізатараў, намеснік старшыні рэвалюцыйна-дэмакратычнай і нацыянальна-вызваленчай арганізацыі "Змаганне". За сваю рэвалюцыйную дзейнасць неаднаразова быў арыштаваны, у 1930 г. асуджаны на 8 гадоў турмы. У выніку абмену палітвязнямі паміж СССР і Польшчай 15 верасня 1932 г. пераехаў у Савецкую Беларусь. Працаваў у АН БССР у камісіі па вывучэнні Заходняй Беларусі. 16 жніўня 1933 г. арыштаваны органамі НКВС Беларусі па справе "Беларускага нацыянальнага цэнтра". Паводле пастановы судовай камісіі АДПУ СССР ад 9 студзеня 1934 г. прыгавораны да ВМП, якая заменена 10 гадамі пазбаўлення волі. Пакаранне адбываў на Салавецкіх астравах і будаўніцтве Беларуска-Балтыйскага канала. Паводле пастановы "тройкі" НКВС па Ленінградскай вобл. ад 25 лістапада 1937 г. прыгавораны да расстрэлу. Расстраляны 8 снежня 1937 г. Рэабілітаваны па абодвух прыговорах 18 красавіка 1956 г. ваенным трыбуналам БВА. У г. п. Дзятлаве помнік І.С. Дварчаніну, на яго радзіме ў в. Погіры мемарыяльная дошка.

²⁷¹ **Грэцкі Іван Мікалаевіч**, нарадзіўся ў 1898 г. у м. Косава. Дзеяч рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. У 1924-1927 гг. сакратар падпольнага райкама КПЗБ. У 1927 г. арыштаваны польскімі ўладамі і асуджаны да турэмнага зняволення. У сакавіку 1928 г. абраны дэпутатам польскага сейма і ў мя выязвалены з турмы. З'яўляўся членам Беларускай дэпутацкай фракцыі "Змаганне". 30 жніўня 1930 г. зноў арыштаваны і прыгавораны да 8 гадоў турэмнага зняволення. Па абмену палітвязнямі паміж Польшчай і СССР у верасні 1932 г. пераехаў у Мінск. У жніўні 1933 г. арыштаваны ДПУ БССР па справе БНЦ, але ў хуткім часе вызвадзены. Далейшы лёс невядомы.

²⁷² **"Працэс 56"**, судовы-палітычны працэс, арганізаваны ўладамі Польшчы над дзеячамі БСРГ. Адбыўся 23 лютага - 22 мая 1928 г. у Вільні. Да суда былі прыцягнуты 56 кіраўнікоў Грамады, у т. л. дэпутаты польскага сейма Б. Тарашкевіч, С.Рак-Міхайлоўскі, П. Валашын, П.Мятла, а таксама сакратар ЦК БСРГ М.Бурэвіч і інш. Дэпутатаў асудзілі на 12 гадоў турмы, 34 іншым падсудным дадзены меншыя тэрміны пакарання, 18 апраданы. У сакавіку 1929 г. віенскі апеляцыйны суд кару Б.Тарашкевічу і іншым кіраўнікам Грамады змяніў з 12 да 6 гадоў.

громадовский в процессе был сравнительно незначительный, а в верхнем ряду Островский и Луцкевич тихой сапой работали на оправдательный для себя приговор "во что бы то ни стало". Никто из депутатов, конечно, не рассчитывал на оправдание. Мы были почти уверены, что получим по 8 лет по 1 части 102 ст. Но Островский доказывал, что крайне важно, для "блага дела", Луцкевичу, ему, Шнаркевичу и некоторым другим выйти на свободу, а то, дескать, нет людей для работы, а они уже поработают... Значит, не надо "лезці на ражон". Я все-таки на рожон не лез, являясь, по выражению виленской прессы, "злым духом Громады". Так, однажды возмущенный поведением председателя, я назвал суд ничтожной комедией. Председатель с налитыми от бешенства глазами заорал: "Под арест, в тюрьму, под арест". Когда я повернулся со своего места к выходу, то встретился с полными упрека взглядами Островского, Луцкевича, Шнаркевича и многих других, читал растерянность в лицах сидевших рядом депутатов. Никто не тронулся с места. Но лишь только за мной закрылась дверь, как я услышал движение и шум в зале заседаний, а потом общий крик. Первым выскочил со своего места Язеп Потапчук* (крестьянин Пружанского уезда, партиец) и крикнул: "Протестую против насилия, выведите и меня". Председатель ревел от ярости: "Садитесь, молчать". И снова все сидели. Тогда поднялся с протестом Бурсевич и только за Бурсевичем депутаты, за ними вся масса, а за ней и Островский, Луцкевич. Все стали кричать и требовать возвращения меня в зал заседаний. В результате мы победили, и демонстрация подняла у громадовцев дух. Только Луцкевич укоризненно молчал, а Островский заявил: "Вышло прекрасно, но больше не надо, а то даже адвокаты говорят, что Тарашкевич провоцирует суд". Адвокаты все, за исключением Дурача²⁷³, действительно всемерно старались "вазелинировать" процесс, т. к. после провала Бабича* и целого ряда других свидетелей обвинения приговор должен был быть, по их мнению, очень легким. Эти утверждения адвокатуры Островский и Луцкевич использовали в целях морального разоружения подсудимых.

При таких условиях положение депутатов, а в особенности мое, было не легким. Но все же в основном мы со своей задачей справились, не склоняя перед фашистским судом головы, разоблачая провокаторов, разбивая один за другим все пункты обвинения.

Мое "последнее слово" в печати (в змаганской газете) было до неузнаваемости исковеркано, и — теперь совершенно ясно — с

²⁷³ **Дурач Тэадор** (1883-1943), вядомы польскі адвакат, абараняў на "Працэсе 56" у Вільні дэпутатаў польскага сейма, членаў ЦК БСРГ Б.Тарашкевіча, С.Рака-Міхайлаўскага, П.Валашына, П.Мяту і інш. У 1933-1937 г. намеснік старшыні Лігі абароны правоў чалавека і грамадзяніна. У сакавіку 1943 г. арыштаваны гітлераўскім гестапа і ў час следства закатаваны.

умышленной целью. Судебный ответ ведь делал тот самый Зенюк, которого заблаговременно удалили из секретариата Громады; моя речь печаталась уже после выхода Островского и Луцкевича из тюрьмы, и они, вероятно, ее редактировали, согласно со своими планами "ликвидации процесса".

Моя речь была лучше напечатанной. Но, несомненно, если бы я более заострил ее политически, если бы поставил как следует все точки над "i", то ее трудно было бы уродовать и фальсифицировать.

По приговору окружного суда я, наравне с другими громадовскими депутатами, был приговорен к 12 годам каторги. В суде мы устроили бурную демонстрацию. В тот же день осужденных развезли по разным тюрьмам. Меня и Метлу увезли в Грудзёндз, где поместили сначала на положении уголовных. Политзаключенных в течение нескольких месяцев нашего пребывания в Грудзёндзе было очень мало, все были разбиты по разным зданиям и вести борьбу было трудно. Но мы вели и кое-что отвоевали. В процессе борьбы мы вызвали два бунта всех заключенных и провели две голодовки. В связи с этим меня судили за оскорбление власти и приговорили к двум месяцам тюрьмы. Между прочим, также за "оскорбление власти" на митинге в Соколке в 1926 г. я и Волошин были приговорены заочно к годичному тюремному заключению белостокским судом в июне 1928 г. Летом и осенью появились слухи в прессе об амнистии для Громады в связи с десятилетием Польши. Но никто из нас не только не вел переговоров в этом направлении, но никто не верил и в амнистию. И вот совершенно неожиданно для меня посетил тюрьму депутат Окулич в порядке частного знакомства: приезжал, дескать, в Данциг, захотелось навестить старого знакомого. После избитых фраз о погоде, здоровье и т.п. говорил, что в некоторых правительственных кругах есть недовольство политикой Мейштовича, что политика разгрома и репрессий вопроса не разрешает, а только обостряет: именно такой эффект и дал разгром Громады. Теперь, — говорит, — мои (Окулича) политические приятели думают, что как раз надо ликвидировать само дело Громады. А как вы думаете?

— Ну, это исключительно ваше дело. Вы затеяли все это дело, вы можете и ликвидировать, но мы то уже просить никак не станем.

— Ну, Вы меня простите, у меня даже и в мыслях не было ничего подобного вам предлагать. Я имею только в виду, что Ваше дело не закончено. Я слышал, что идет речь об освобождении Вас и ваших товарищей до апелляционного суда в нормальном судебном порядке. С точки зрения формальной юридической на дело Громады можно смотреть разное. Но на это дело надо смотреть не с точки зрения юридической или лично-сентиментальной, а с политической. Это ведь

самое главное. Из всех белорусов, пожалуй, все считают именно Вас наибольшим западником. Так вот раньше или позже, я думаю, скорее несколько лет позже, должен произойти решительный исторический розыгрыш между востоком и западом. Позвольте поставить вам вопрос: что выберете — Москву или Варшаву, восток или запад?

— Восток и запад, — ответил я, — не являются для меня политическими категориями. А красная Варшава ведь сама пойдет с красной Москвой. Но извините, пане посол, я считаю для себя невозможным продолжать разговор на такие темы при данных обстоятельствах. До свидания.

Итак, я отказался разговаривать. Отказ был по содержанию и тону вполне определенный.

Однако через недельки две меня снова вызвали в канцелярию. Из-за стола поднялся эlegantный господин и отрекомендовался так:

— Я такой-то (фамилии не помню), чиновник особых поручений в виленском воеводстве. По поручению виленского воеводы Рачкевича²⁷⁴ и министра внутренних дел Складковского²⁷⁵ имею Вам задать такой вопрос:

— Можете ли Вы дать заверение относительно своих товарищей или, по крайней мере, относительно себя, что в случае Вашего освобождения до апелляционного суда, Вы не уедете за границу?

— Если Вам удобно и желательно нас освободить, так рискуйте, мы не боимся и освобождения. Но ни за себя, ни тем более за других никакого ручательства не могу дать и чем-нибудь себя связывать политически.

Ни здоровались, ни прощались — разговор был короткий.

Конечно, фашизму было очень желательно нас освободить — при условии нашей компрометации перед массами. Но так как почвы для этой предпосылки не нащупали, то нас и не выпустили. Незадолго до апелляционного суда в полуофициальном органе Пилсудского появилась статья известного Стпичинского, направленная против Мейштовича. В ней затронуто, между прочим, и дело БКР Громады, причем Стпичинский высказался более или менее так: пан Мейштович творил массовые процессы, возбуждающие против Польши общественное мнение за границей и раздражающие меньшинственное население Польши, имея в виду, главным образом, свои семейные интересы, защиту своих имений и имений своих многочис-

²⁷⁴ **Рачкевич Уладзіслаў** (1885-1947), польскі дзяржаўны дзеяч. Афіцэр царскай арміі, у 1917 г. адзін з арганізатараў Саюза ваеннаслужачых-палякаў, старшыня Галоўнага польскага ваеннага камітэта. У 1921, 1925-1926 і 1935-1936 гг. міністр унутраных спраў Польшчы. У 1930-1935 гг. маршаалак сейма. У 1939-1945 гг. прэзідэнт Польшчы ў лонданскай эміграцыі.

²⁷⁵ **Складкоўскі Славой** (1885-1962), польскі дзяржаўны дзеяч. У 1926-1929 і 1930-1931 гг. міністр унутраных спраў, у 1936-1939 гг. прэм'ер-міністр і міністр унутраных спраў Польшчы. У верасні 1939 г. інтэрніраваны ў Румыніі. Пасля вайны жыў у Англіі.

ленных родственников. Статья произвела впечатление разорвавшейся бомбы. Была она, конечно, результатом борьбы различных фашистских клик, но способствовала изменению приговора по делу Громады. Мейштович ушел в отставку. Апелляция дала депутатам по 6 лет, а многие из осужденных, просидев два с лишним года, вышли на свободу.

Некоторое время спустя, после апелляции суда в Грудзёндз приехал защитник Метлы Абрамович, который и меня тоже вызвал к себе на совещание по поводу кассационной жалобы. Абрамович советовал подать кассационную жалобу, так как положение очень изменилось и есть весьма большие шансы, что нас выпустят до окончательного решения дела, под залог ли или под надзор полиции. На это я заметил, что, вероятно, опять спросят заверений, о чем не может быть даже разговоров, так как никто из нас не станет связывать свою политическую совесть, хотя бы ценою свободы.

Абрамович подчеркнул, что он имеет разговор только в качестве адвоката, а не политика, и как таковой, советует апелляцию. Однако он имел с собою письмо от Луцкевича, содержание которого покрывалось словами Абрамовича.

Так как срок кассационной жалобы еще не истекал, то Метла предложил Абрамовичу, как своему защитнику, воздержаться пока от писания кассационной жалобы, обещая сообщить ему о нашем решении впоследствии.

Было понятно, что нас действительно хотят выпустить из тюрьмы для того, чтобы держать на поводке судов. Поэтому я решил пресечь в корне все судейские ходы, дающие возможность всяким провокационным махинациям, и кассационной жалобы не подавать. С этим согласился и Метла. Таким оказалось и решение партии, привезенное моей женой. Из Грудзёндза через жену я сообщил это решение Раку и Бурсевичу. Кроме того, я написал письмо Островскому, в котором высказывался против его политического поведения и против всяких стараний относительно нашего освобождения. Копию этого письма переслал нелегально на свободу, и оно было напечатано и распространено на Западной Белоруссии.

Обо всех имевшихся у меня посещениях я сейчас же рассказывал товарищам и своевременно передавал на свободу. Между прочим, детально рассказывал обо всем Дурачу, который был прислан партией ко мне в мае 1929 г. по моей просьбе для установления связи. То же сделал и после выхода из тюрьмы в 1930 г.

[Лукишки]

В конце лета 1929 г. я был перевезен из Грудзѣндза в Вильно на Лукишки на суд по делу за речь, произнесенную мною в 1926 г. в Вильно на митинге, окончившемся уличной демонстрацией. Суд был отложен по формальным причинам. Второй раз дело слушалось в начале января 1930 г., но дело было по предложению Дурача прекращено, так как о нем уже была речь во время процесса Громады. На Лукишках меня допрашивал прокурор, подлинно ли мое письмо, распространяемое депутатами "Змагання" и направленное против Островского. Я ответил, конечно, что подлинно, о чем прокурор составил соответствующий протокол.

Во время моего пребывания на Лукишках, я, наконец, получил весь "Капитал" Маркса (в советском издании), "Развитие капитализма в России" Ленина и "Финансовый капитал" Гильфердинга²⁷⁶.

Проработав эти три вещи — во взаимной связи, почти одновременно, я почувствовал себя сразу куда сильнее на ногах. На Лукишках меня держали в изоляции. Когда же после суда я и коммуна потребовали присоединения меня к политзаключенным, то через пару дней меня вывезли обратно в Грудзѣндз. Сюда было привезено несколько новых транспортов политзаков. Теперь я впервые попал в большую организованную коммуны, в среду таких хороших и хорошо политически подкованных товарищей, как Зандер²⁷⁷, Гольдштейн (Тадэк)²⁷⁸, Ивановский* и др. и сразу включился в политическую и культурно-просветительную работу, был старостой и т. п. Эта коммуна воодушевляла людей революционным энтузиазмом.

[Освобождение из тюрьмы]

Когда 28 апреля меня выселяли из тюрьмы, я в письменной форме и устно протестовал против провокационного освобождения и при шумной демонстрации политзаков вышел с революционными лозунгами на устах.

Приехав назавтра в Варшаву, я виделся с т. Бровковичем²⁷⁹, которому рассказал все перипетии моего суда и освобождения. После

²⁷⁶ **Гильфердинг Рудольф** (1877-1941), адзін з лідэраў аўстрыйскай і германскай сацыял-дэмакратыі і II Інтэрнацыянала. Варожа адносіўся да Савецкай Расіі і дыктатуры пралетарыяту. У 1923 і 1928-1929 гг. міністр фінансаў Германіі. Пасля захопу ўлады ў Германіі фашыстамі эмігрыраваў у Францыю. Пазней быў выданы гітлераўцам і пасаджаны ў турму, дзе і памёр.

²⁷⁷ **Зандэр Н. (Пясецкі)**, адзін з арганізатараў камсамола Заходняй Беларусі. У чэрвені 1921 г. арыштаваны Віленскім акруговым судом і ў 1922 г. прыгавораны да пажыццёвага турэмнага зняволення. У выніку абмену палітвязнямі ў 1923 г. выехаў у СССР. 18 мая 1935 г. як прадстаўнік МОПРа прымаў удзел у II з'ездзе КПЗБ, які праходзіў у Сялянцы пад Мінскам.

²⁷⁸ **Гальдштэйн С.** (псеўд. **Зыгмунт, Тадэк, Карлаўскі**), кіруючы дзечч КПЗБ Гродзенскай акругі. У 1925 г. арыштаваны польскімі ўладамі.

²⁷⁹ **Браўковіч Фадзей Аляксеевіч**, нарадзіўся ў 1894 г. у в. Слабодка Аршанскага пав. Савецкі партыйны і дзяржаўны дзечч. У 1918-1927 гг. на ваеннай, партыйнай і савецкай рабоце ў Рагачоўскім пав., нарком фінансаў БССР, сакратар Палацкага акруговага камітэта КП(б)Б. З 1927 г. пастаянны прадстаўнік урада БССР пры СНК СССР

приезда в Вильно я немедленно установил связь с депутатами клуба "Змаганне" и сначала через них получал директивы от партии, а как только представилась возможность — сам установил непосредственную связь (Данциг [г.], Спис, Павел, Владек-Кончевский). Месяц с небольшим после моего выхода был освобожден Рак М., еще через месяц Бурсевич, а затем Метла, Окинчиц. Ожидалось освобождение и Волошина.

Конечно, партия вполне правильно оценивала политические причины и цели фашистского маневра. Маневр фашистам не удался. Но спрашивается, какие основания и побуждения имели они рассчитывать на удачу. Вот что говорил мне Островский на эту тему. Когда они (т. е. Островский и Луцкевич) вышли из тюрьмы, к ним обратились виленские "демократы" вроде Станкевича и Окулича и т. п. с такими речами:

— Польское общественное мнение до сих пор грубо недооценивало силы и значение белорусского движения. Первым предостережением были выборы в сейм 1922 г. Стихийный же массовый рост Громады и ТБШ, результаты коммунальных выборов доказали всем окончательно, что с белорусским движением надо считаться. Для пользы обеих сторон будет установление известного контакта и сотрудничества, главным образом (так говорит Островский), на почве культурно-просветительной.

На это Луцкевич и Островский, якобы, отвечали, что для них и политически, и морально невозможно никакое сотрудничество с поляками, хотя бы в области культурно-просветительной, пока громадовцы, с которыми они работали, томятся в польских тюрьмах, что необходимо засыпать ту пропасть, какую выкопал Мейштович, что они, Луцкевич и Островский, не считают Тарашкевича стопроцентным коммунистом, что он только считает себя коммунистом по увлечению умной национальной политикой большевиков, что членом партии не состоит, а по существу, был всегда пламенным белорусом и западником.

Виленская группа руководящих "сенаторов" решила действовать в направлении расчистки пути для "польско-белорусского сближения". Администрация уже успела установить, что жесткий приговор по делу Громады не произвел на массы ожидаемого устрашающего действия, а совсем наоборот.

[Маневр Пилсудского]

Весной 1929 г. Станкевич на приеме у Пилсудского, якобы, коснулся этого вопроса и изложил Пилсудскому взгляды известных виленских кругов на желательность ликвидации дела Громады. А Пилсудский на это:

— Ступайте в задницу... с такими предложениями. Не замарачивайте мне голову, я сам лучше вас знаю это дело Громады. Нельзя. Пусть сидят.

После этого, конечно, никто не смел затронуть это дело. Только весной 1930 г. в разговоре с Головкой²⁸⁰ о предстоящих выборах Пилсудский, якобы, сам сказал, что освобождение громадцев к выборам можно использовать, но нельзя выпускать всех сразу, а обязательно по одному, дабы защемить хвост до самых выборов.

Так мне рассказывал Островский, якобы со слов Т.Голувки, который посетил его в конце июня и говорил о предстоящих выборах в сейм. Но, несомненно, очень важную роль в деле нашего досрочного освобождения сыграло предательство самих Островского и Луцкевича и переход их в национальный лагерь. Могли думать, что если мы и не последуем за Островским и Луцкевичем, то, по крайней мере, будем сидеть тихо.

После своего выхода из тюрьмы я по поручению партии принимал некоторое участие в работе "Змаганя". Были это для меня люди новые. Из них я знал ранее только Гаврилика и Дворчанина и то очень мало. Работа змаганцев была такая: с одной стороны, они самоответственно выступали перед массами, подвергая свою жизнь постоянной опасности (почти у всех разбиты головы), с другой стороны, организационной, как-то не клеилось. Правда, объективные условия были очень тяжелые, но им не хватало и достаточного умения и, главное, внутренней спайки. У них царил вечная склока и подкалывание друг друга, чего в Громаде не бывало.

Мне казалось тогда, что главной причиной является отсутствие у них авторитетного руководителя. Могла, конечно, быть и подрывная провокационная работа. Но конкретных доказательств и фактов не было. Правда, Островский меня предупреждал относительно доктора Марцинчика, о провокационной роли которого известно ему от какого-то преподавателя польского языка Вислоуха²⁸¹, и что вообще клуб "Змагане" "смердит". И хотя нельзя было не относиться критически к тому, что говорил Островский, но я настоял на отстранении Марцинчика от участия в заседаниях клуба "Змагане".

²⁸⁰ **Галоўка Т.**, начальнік ваеннага аддзела МЗС Польшчы, т. зв. "спецыяліст" па нацыянальных справах, начальнік усходняга аддзела Міністэрства замежных спраў Польшчы.

²⁸¹ **Віслаух Ігнацы Баляслаў Людвігавіч**, нарадзіўся 10 лістапада 1855 г. у маёнт. Сохі Кобрынскага пав. Гродзенскай губ. Польскі грамадскі дзеяч, публіцыст. У 1922-1928 гг. дэпутат польскага сената. Памёр 13 верасня 1937 г.

Странно было даже само участие Марцинчика в этих заседаниях: ведь он никакой активной роли не играл. Марцинчик был ближайшим другом Дворчанина, как мне говорили другие депутаты. Про Марцинчика я докладывал партии. Для связи с местной партийной организацией в заседаниях клуба принял участие Ю.Муха*. Про его сестру тоже ходили нехорошие слухи. Я потребовал от него прервать всякую политическую связь с сестрой и отослать ее в деревню, но во время выборов она, к моему удивлению, была прислана Веремей²⁸² ко мне в Данциг.

Установка руководства относительно моей работы менялась несомненно раз: сначала на работу в Вильно, потом на выезд в БССР, потом на работу в Вильно по линии использования легальных возможностей, в конце — на выезд в Данциг и Берлин для работы по руководству национально-освободительным движением. В связи с этим менялись и директивы относительно моего публичного выступления в массах, имеющего выяснить вопрос нашего освобождения. В начале августа в Берлине с Мотелем²⁸³ и Шлемкой²⁸⁴ мы установили текст интервью, какое я должен был дать в прессу. Но интервью я не успел дать, как предполагалось сельробовской прессе во Львове, т. к. меня спешно вызвали в Москву, где сообщили о раскрытой организации нацдемов²⁸⁵. Об аресте Янки Купалы²⁸⁶ была

²⁸² **Вермей-Пабядзінскі Мікалай Сцяпанавіч**, нар адзіўся ў в. Кавалыцы Віленскай губ. (цяпер Маладзечанскі р-н) у 1898 г. Удзельнік рэвалюцыйнага і нацыянальнага вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі. З 1922 г. член БРА, з 1923 г. член КПЗБ. Пасля сканчэння ў 1929 г. Пражскага электратэхнічнага інстытута вярнуўся ў Заходнюю Беларусь. Вёў рэвалюцыйную работу. З 1930 г. у Мінску, затым у польскай секцыі Камінтэрна ў Маскве. 18 жніўня 1933 г. арыштаваны ДПУ БССР па справе БНЦ і пастановай КАДПУ СССР прысланы ў г. Ардэмаўскі Хабароўск ага краю. Загінуў у лагеры З лістапада 1939 г. Рэабілітаваны ў 1956 г.

²⁸³ **"Моталя"**, партыйны псеўданім М.Бялінчыкава. **Бялінчыкаў Моталя Абелевіч**, нар адзіўся 25 сакавіка 1896 г. у г. Краславе, Латвія. Дзеяч рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі. У рэвалюцыйным руху з 1912 г. З 1919 г. у Чырвонай Арміі, намеснік начальніка паітагдзела 17-й дывізіі на Заходнім фронце. З канца 1920 г. намеснік наркома працы БССР. З лістапада 1921 г. на падпольнай рабоце ў Заходняй Беларусі: сакратар Беларускага акруговага камітэта КПП. У 1922-1928 гг. зняволены ў турмах Польшчы. У 1928—1935 гг. член бюро ЦК КПЗБ, кіраўнік Краявога сакратарыята ЦК КПЗБ, прадстаўнік ЦК КПЗБ пры ЦК КП(б) Беларусі. Дэлегат I (1928), II (1935) з'ездаў КПЗБ, VI (1932) з'езда КПП, VII (1935) кангрэса Камінтэрна. Памёр 11 лістапада 1935 г.

²⁸⁴ **Шлёмка** (сапр. **Мілер Саламон Танкелевіч**), нар адзіўся 22 снежня 1889 г. у мяст. Кнышын Гродзенскай губ. Дзеяч рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі. У 1920 г. узначальваў Мінскі падпольны камітэт КП(б)Б. З 1921 г. на падпольнай рабоце ў Заходняй Беларусі — сакратар Беларускага акруговага камітэта КРПП. З 1923 г. член ЦК, з 1926 г. член бюро ЦК КПЗБ. У 1931-1932 гг. узначальваў Краевы сакратарыят ЦК КПЗБ. З 1934 г. у ЦК КП(б)Б, з 1936 г. загадчык камісіі савецкага кантролю Омскай вобл. У 1937 г. арыштаваны НКВС СССР. Расстраляны 1 верасня 1937 г.

²⁸⁵ **"О раскрытой организации нацдемов"**, маецца на ўвазе справа "Саюза вызвалення Беларусі" (СВБ), сфарміраваная ў пачатку 30-х гадоў ДПУ БССР супраць беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі, якая абвінавачвалася ў нацыянал-дэмакратызме, контррэвалюцыйнай антысавецкай дзейнасці. Гэта першы буйны палітычны пазасудовы працэс у БССР. Вясной-летам 1930 г. было арыштавана 108 дзеячаў навукі і культуры Беларусі. Пастановай КАДПУ СССР ад 18 сакавіка 1931 г. наркамзём Эм.Прышчэпаў, наркамасветы А.Баліцкі, намеснік наркамзема А.Адамовіч і П.Львючонок, справа якіх у снежні 1930 г. была выдзелена ў асобнае "производство", прыгавораны да 10 гадоў канца агераў. Астатнія 86 чалавек пастановай КАДПУ СССР ад 10 красавіка 1931 г. асуджаны на розныя тэрміны пакарання: 8 чалавек (Я.Бядрыцкі, П.Жаўрыд, М. Каспяровіч, І.Швікевіч і інш.) на 5 гадоў, П.Біндзюк — на 3 гады ПІЛ, астатнія — на 5 гадоў высылкі ў розныя аддаленыя раёны Савецкага Саюза (А.Гурло асуджаны на 5 гадоў высылкі ўмоўна). У працэсе следства справа на 18 чалавек была спынена. Усе, хто праходзіў па справе СВБ, зноў арыштаваны ў 1937-1941 гг. за ранейшыя "зачыненствы", і большасць з іх расстраляны ці загінулі ў канцлагерах. Некаторыя з "удзельнікаў СВБ" былі арыштаваны ў 1949-1952 гг. трэці раз і асуджаны на вечнае пасяленне ў Сібіры. Усе рэабілітаваны ў 1956-1988 гг. за адсутнасцю састаўна злчынства.

помешена заметка в польской прессе еще в феврале или марте 1930 г., но это оказалось провокационным измышлением. Еще до своего выезда в Москву я узнал от Гаврилика об аресте Ластовского и некоторых других. Гаврилику сообщил об этом в Варшаве Бровкович. В Москве со мной говорили по этому делу Павел, Владек (Конг)²⁸⁷, Василевич²⁸⁸, Кнорин²⁸⁹ и Традиция²⁹⁰. К делу нацдемов я без всяких колебаний занял вполне определенное отношение и сразу же написал свою декларацию как по поводу моего выхода из тюрьмы, так и по поводу нацдемов. Кнорин, прочитав декларацию, заметил:

— Некоторые формулировки не совсем наши, но для национально-освободительного движения допустимые, так, по существу, хорошо.

[В Москве — 1930 год]

Тут же в Москве было решено, что я из Гданьска буду руководить выборной кампанией на Западной Белоруссии, а затем перееду в Берлин для руководства работой национально-освободительным движением и издания белорусского органа, посвященного этому движению. Точно также в Москве было решено окончательно, что Рак, Метла и Бурсевич уедут в БССР. Для подготовки выборной кампании, для исполнения директивы относительно Рака, Метлы и Бурсевича и для устройства своих личных дел я поехал из Москвы в Вильно. На машинке я напечатал и разослал почтой около 1000 экземпляров своего воззвания к массам на адреса громадовского и змаганского актива. В виде открытого письма печаталось оно и в

²⁸⁶ **Купала Янка** (1882-1942), класік беларускай літаратуры, вялікі пясняр беларускага народа, засн авальнік (разам з Якубам Коласам) сучаснай беларускай літаратуры і літаратурнай мовы, першы народны паэт Беларусі (1925). Б.Тарашкевіч пазнаёміўся з Я.Купалам у рэдакцыі газеты "Наша ніва". Часта сустракаліся на кватэры Б.І.Эпімаха-Шыпылы ў Петраградзе. Я.Купала прасіў Б.Тарашкевіча напісаць граматыку роднай мовы. У кастрычніку 1925 г., вяртаючыся з Чэхаславакіі і Германіі, Я.Купала сустракаўся з Б. Тарашкевічам. У лісце ў рэдакцыю газеты "Звязьдз" 2 красавіка 1931 г. Я.Купала выказаў рашучы пратэст супраць арышту Б.Тарашкевіча. У канцы 1928 г. Я.Купала, Б.Тарашкевіч і інш. (усяго 22 чалавекі) абраны акадэмікамі БАН.

²⁸⁷ "**Владэк**", "**Конг**", партыйныя псеўданімы А.Канчэўскага

²⁸⁸ **Васілевіч Іван Антонавіч**, нарадзіўся 11 верасня 1894 г. у в. Будслаў Вілейскага пав. Дзяржаўны і партыйны дзеяч БССР. З лютага 1919 г. намеснік нарком харчавання Літоўска-Беларускай ССР. У 1925 г. нарком гандлю, потым фінансаў БССР. З верасня 1927 г. да кастрычніка 1930 г. другі сакратар ЦК КП(б)Б, затым у Наркамземе СССР, з 1934 г. загадчык сельгасаддзела Далёкаўсходняга крайкама ВКП(б). Арыштаваны 19 чэрвеня 1937 г. у праўленнем НКУС Харваўскага краю. 24 лістапада 1937 г. ВК ВС СССР прыгавораны да ВМП. Расстраяны 4 лістапада 1937 г. Рэабілітаваны ВК ВС СССР 25 лютага 1956 г.

²⁸⁹ **Кнорын Вільгельм Георгіевіч**, нарадзіўся 29 жніўня 1890 г. на хутары Ціелі Цэсіскага пав. (Латвія). Савецкі дзяржаўны і партыйны дзеяч, адзін з кіраўнікоў бар ацбы за савецкую ўладу на Беларусі, сакратар Паўночна-Заходняга абласнога камітэта РКП(б), у 1920-1922 гг. сакратар ЦВ КП(б)Б, у 1927-1928 гг. першы сакратар ЦК КП(б)Б. Працаваў у Выканкаме Камінтэрна ў 1928-1935 гг., намеснікам загадчыка агітпрапагандзеа ЦК ВКП(б). Арыштаваны ў маі 1937 г. НКУС СССР. Абвінавачаны ў тым, што з'яўляўся ўдзельнікам праватрацкісцкай, антыкамінтэрнаўскай і антысавецкай нацыяналістычнай латышскай арганізацыі і падтрымліваў сувязі з замежнімі разведкамі. 28 ліпеня 1938 г. ВК ВС СССР прыгавораны да ВМП. Расстраяны 29 ліпеня 1938 г. у Маскве. Рэабілітаваны ВК ВС СССР 30 лістапада 1955 г.

²⁹⁰ **Будзінскі Станіслаў Янавіч** (псеўд. **Стак**, **Традыцыя**, **С.Вяднарскі**, **Я.Марыянскі**), нарадзіўся 9 верасня 1894 г. у Варшаве. Дзеяч рэвалюцыйнага руху. У ліпені 1928 г. на І з'ездзе КПЗБ абраны членам ЦК. У 1929-1932 гг. член ЦК, у 1930-1932 гг. член Бюро ЦК КП(б)Б. У чэрвені 1937 г. арыштаваны НКУС СССР. Расстраяны 22 жніўня 1937 г. Рэабілітаваны пасмяротна.

месячнике "Nowy Przegląd". Известно, что произвело оно на массы большое ободряющее впечатление.

Первый выборный комитет организовали и работали в нем Рак, Метла и Бурсевич.

Дело в том, что все змаганские депутаты, кроме Грецкого, уехавшего за границу, и Веремея, успевшего спрятаться в подполье, были арестованы как раз в день объявления о роспуске сейма. Известие это пришло в Москву во время моего там короткого пребывания.

Рак, Метла и Бурсевич, успев несколько сдвинуть с места выборную работу, приехали ко мне в Данциг, где написали также воззвание к массам, получившее широкое распространение на Западной Белоруссии (проект воззвания писал Рак).

В Вильно выборами непосредственно руководил Веремея, который от меня получал деньги и инструкции, главным образом, через Бокача (приговор по моему делу на 4 года тюрьмы). Выборная кампания, несмотря на раскассирование наших списков, закрытие выборных комитетов и аресты, развернулась довольно широко, хотя крайне неравномерно.

После выборов в декабре я участвовал в качестве представителя Западной Белоруссии на съезде "Европейского крестьянского комитета". Во время своего пребывания в Берлине я был привлечен к участию в совещаниях руководящих органов КПЗБ.

[Новый арест]

В январе 1931 г. я написал новое открытое письмо в ответ Луцкевичу и К^о, "заподозрившим", что мое предыдущее письмо является фальсификатом. Это письмо было опубликовано партией уже после моего ареста в Тчеве 5 февраля 1931 г. Об обстоятельствах моего ареста я уже рассказывал подробно целому ряду руководящих товарищей (Славинскому, Рвалю²⁹¹, Скульскому и др.). Здесь ограничусь главным. Про мой выезд знали: Воевудский, Веремея, жена Клетца*, техник КПЗБ (Зелот*, теперь работает в МОПРе), техничка КПЗБ (теперь кунзовка²⁹²), Мотель. Но не исключено, что мог слышать сосед благодаря неосторожному разговору Воевудского. Никаких материалов я не хотел везти с собой и все передал техничке для пересылки в Берлин, как это делал и в предыдущих поездках. Но [в]

²⁹¹ **Рваль** (сапр. **Рэйхер**, **Райхер Густ аў**, 1900-1938), дзеяч польскага і міжнароднага рабочага руху. У 1917-1918 гг. у Лодзі, пазней у Маскве. З восені 1920 г. член ЦК Камуністычнай партыі Горнага Шлёнска. У 1921-1923 і 1925-1928 гг. у турме. У 1928 г. па абмену палітвязнямі трэці раз пераехаў у СССР і працаваў у Выканаўчым камітэце Камінтэрна. З'яўляўся членам Загранічнага бюро КПЗБ. У 1937 г. прадстаўнік КПП пры ЦК Камуністычнай партыі Іспаніі. У снежні 1937 г. адкліканы ў СССР і арыштаваны ў Ленінградзе. Расстраляны. Реабілітаваны ў 1956 г.

²⁹² **"Кунзовка"**, служачка Камуністычнага ўніверсітэта нацыянальных меншасцей Захаду імя Ю.Мархлеўскага — КУНМЗ.

этот раз все мои рукописи и документы в присутствии Мотеля были мне возвращены. Мне оставалось или взять, или протестовать, что было [бы] более правильно. При аресте я успел уничтожить только партийные адреса в Берлине и дневник доходов и расходов. Выборного отчета и литературного материала я не был в состоянии уничтожить вследствие большого объема и недостаточной сообразительности. Арестовали меня ночью, а рано утром вызвали на допрос. Я отказался от показаний, тогда комендант стал меня стращать: я вам, дескать, устрою такой Брест, что вы свое посольство забудете. На это я ответил парфразой польской поговорки: что вольно воеводе... Полицейский вскипел, но кулаки держал при себе и велел меня отвести обратно в камеру.

Приблизительно в 10-11 часов утра вызвали меня опять. Меня встретил с изысканной вежливостью штатский тип, отрекомендовавший себя чиновником виленского воеводства, как водится, пригласил сесть и вкрадчиво спросил:

— Вы знакомы с виленским воеводой Киртиклисом?²⁹³

— Нет, не знаком.

— Разве? Насколько мне известно, вы знакомы. Дело в том, что виленский воевода хотел бы переговорить с Вами.

— Нет, господин хороший, я с ним не знаком и не хочу знакомиться.

Тем разговор и кончился.

По дороге в Варшаву так говорили немного выпившие шпики:

— Для нас квартира Воевудского — это прекрасное учреждение, откуда мы каждого можем взять на прицел. У него ведь все бывают.

В Варшаве в течение нескольких дней меня держали в дефензиве²⁹⁴ в Ратуше. Во время допроса вошел в комнату советник министерства внутренних дел Бах* (бывший свидетель в процессе Громады), моргнул допрашивавшему меня чиновнику и тот удалился.

Бах говорит мне такие слова:

— Так вы утверждаете, что членом компартии не состоите. Мы, конечно, знаем, что вы делаете, но мы хотели бы знать, кто вы такой. Скажите, как вы относитесь к Коминтерну?

Я решил отшутиться.

— Хорошо, — говорю, отношусь.

— Вы шутите, а ведь именно от этого зависит все ваше дело.

Тогда я решил дать более определенный ответ, чтобы отвязаться от черта.

²⁹³ На самой справе Б.Тарашкевич і С.Кірцікліс були знаємы ў 1920-1923 гг. яны належалі да адной масонскай ложы

²⁹⁴ Дефензіва, палітычная паліцыя ў даваеннай Польшчы.

— К Коминтерну я отношусь положительно.

— Тогда все в порядке вещей. Вы знаете, чего хотите, и знаете, что Вас ожидает.

Потом меня поместили в подвале на Пovyаке. Через месяц ко мне приехал судебный следователь по особо важным делам Булагак* и прокурор Зданович*. Наговорившись кругом да около, они тоже стали нащупывать почву для разговоров.

Они, де, знают, что выборные воззвания писал не я, а моя подпись только использована. Знаю ли я, что после моего ареста партия выпустила за моей подписью воззвание, весьма тяжелое для меня с точки зрения обвинения. Что, если все эти воззвания действительно не мои, на что есть объективные указания, то дело может принять совершенно другой оборот и пойти по 129 ст. В противном случае, по совокупности всех факторов пойдет даже не по 102, а по 101 ст.

На это я ответил, что некоторые из воззваний я не только сам писал, но собственноручно даже печатал на машинке и рассылал по почте. Что, кроме того, я написал статью в "Коммунистический Интернационал"²⁹⁵.

— Да, — улыбнулся прокурор, — мы знаем и это. Но мы склонны думать, что ваше поведение может быть связано с событиями в Советской Белоруссии. А вы знаете, кстати, что расстрелян Игнатовский²⁹⁶, Янка Купала покончил самоубийством²⁹⁷, а Рак-Михайловский тоже арестован²⁹⁸. Белорусы в Минске разгромлены. Вы оцените всю серьезность положения с точки зрения уже общественного национального, а не личного характера. С Вами хотят говорить. Вас посетит кто-нибудь из военных, не ниже директора департамента. Они теперь у нас все могут. Или кто-нибудь из наших видных дипломатов. Все устроить можно в полнейшей тайне, не в тюрьме...

Я перебил его решительно:

— Никаких военных и никаких секретных разговоров вообще не принимаю. Прошу мне об этом не говорить.

На прощание прокурор мне бросил от двери:

— А вы знаете — партия объявила вас провокатором, что вы захватили с собой материалы, деньги и уехали в Польшу. Они считают, вероятно, что вы недовольны советской национальной политикой, и хотят вас заблаговременно политически убить.

Я расхохотался.

²⁹⁵ "Коммунистический Интернационал", часопіс, друкаваны орган ВКК. Выдаваўся ў 1919-1943 гг. на шасці мовах. У ім былі надрукаваны артыкулы Б.Тарашкевіча.

²⁹⁶ "... расстрелян Игнатовский", скажоная, ілжывая інфармацыя, якая была распаўсюджана ў Польшчы ў сувязі з самазабойствам У.Ігнатоўскага 4 лютага 1931.

²⁹⁷ "... Янка Купала покончил самоубийством", такія звесткі былі ў польскім друку ў сувязі са спробай Я.Купалы 20 лістапада 1930 г. скончыць жыццё самагубствам пасля "перагавораў у ДПУ".

²⁹⁸ "...Рак-Михайловский тоже арестован", гэтак празарлівае прадбачанне цяжка лагічна растлумачыць.

На следующий день убедившись, что прокурор грубой провокацией промахнулся, судебный следователь старался поправить:

— Вы не принимайте, дескать, к сердцу того, что говорил господин прокурор. Нет, партия вас не объявила провокатором, но многие так говорят, между прочим, арестованные по вашему делу.

— Ну, это все слишком грубая провокация, — ответил я.

И больше уж никто не пробовал меня провоцировать. Сразу же перевезли в Гродненскую тюрьму, где и продержали в строгой изоляции до октября 1932 г.

В Гродно я находился в постоянном контакте с политзаками, насколько позволяли условия моей изоляции. Принимал участие во всех тюремных акциях, в том числе в трех голодовках: 7+3+3 дней.

Из Гродненской тюрьмы летом 1931 г. я написал воззвание, направленное против национал-фашистов на Западной Белоруссии (Луцкевича, Островского и других) и против контрреволюционного нацдемовства в БССР.

На этот раз меня не допрашивали даже насчет подлинности этого документа. Мне явно мстили изоляцией, самой сырой и холодной камерой в тюрьме, доведя до серьезной болезни, а главное, нарочно затянули "следствие", чтобы иметь предлог не дать меня на обмен. Акт обвинения мне вручили как раз 15 сентября, в день обмена.

На суд в октябре меня перевезли в Вильно. Перед вывозом на суд меня и всех обвиненных по моему делу (Бокача, Лебедского²⁹⁹, Решетова* и Лобко*) сковали. Мы протестовали и сопротивлялись. Нас поколотили, вывернули и оцарапали руки. Председательствовал Бржозовский* — хитрый иезуит. Судьи, бросая мне под ноги разные скользкие вопросы, старались сбить меня с классово-революционной линии на националистический уклон. Но бросили эти попытки, как только я определенно, решительно и четко заявил, что рабоче-крестьянское правительство объединенной Белоруссии понимаю как диктатуру пролетариата в форме Советов. Тут же на суде я дал решительный отпор Островскому, требовавшему произнести клеветническую речь против БССР и в защиту нацдемов, заклеив его публично как национал-фашиста и предателя дела трудовых масс за цену защиты мелкобуржуазных и кулацких интересов перед надвигающейся революцией. В общем, считаю, что на этом процессе

²⁹⁹ **Лябешкі Франц Ігнатавіч**, служачы. Нарадзіўся ў жніўні 1898 г. у в. Савічы Слонімскага пав. З 1915 г. да лістапада 1916 г. жыві і вучыўся ў Адэсе. З лістапада 1916 г. да кастрычніка 1917 г. у царскай арміі, потым у нямецкім палоне да 1919 г. Вярнуўся ў родную вёску. З 1921 г. да ліпеня 1924 г. знаходзіўся ў Чэхаславакіі. У лістападзе 1924 г. прыехаў у Мінск і працаваў у Наркамземе загадчыкам гаспадаркі. Арыштаваны 4 сакавіка 1927 г. ДПУ БССР "за ўдзел у нелегальным студэнцкім гуртку". Асобай нарадай пры АДПУ ССР 23 верасня 1927 г. сасланы на 3 гады ў г. Уральск. Пасля адбыцця тэрміну сыякі пераехаў разам з М. Пашковічам у г. Смаленск. Ізноў арыштаваны ў ліпені 1930 г. Смаленскім ДПУ па справе СВБ, але ў хуткім часе вызвалены. Далейшы лёс невядомы. Рэабілітаваны 22 мая 1992 г. у адпаведнасці з пастановай Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь ад 6 чэрвеня 1991 г. "Аб парадку рэабілітацыі ахвяр палітычных рэп-рэсій 20-80-х гадоў у Рэспубліцы Беларусь".

я держал себя прямо и правильно. Приговором окружного суда я получил 8 лет тюрьмы, высшую меру наказания по 1 ч. 102 ст. (старого царского кодекса 1903 г.).

Решение окружного суда было обжаловано как с моей стороны, так и со стороны прокурора. Но апелляционный суд утвердил решение окружного, не давая мне совсем говорить.

На Лукишках я принимал, конечно, участие во всех акциях: бойкот, прогулки, голодовка.

Из Лукишек я был перевезен в Гродно, по режиму в одну из самых жестоких фашистских тюрем. Тут единственный из заключенных, я не дал себя переодеть в арестантское платье. После месячного пребывания в Гродно был перевезен в Плоцк. В Плоцке тоже не понравился, и меня через неделю переслали в Короново, где впервые после 2 лет и 4 месяцев абсолютной изоляции я попал в общую камеру, к товарищам, включился сразу в культурно-просветительную и политическую работу и был привлечен в руководство коммуны.

Из Короново меня в половине августа перевезли на Мокотов в Варшаве в разгар острой борьбы с фашистским режимом, в которой я принял деятельное участие.

5 сентября меня обменяло советское правительство. В общей сложности просидел 5 лет и 10 месяцев.

[Размышления над жизнью и деятельностью]

Я рассказал конкретно свой индивидуальный путь из национального движения в коммунистическую партию, путь долгий, мучительный. Но мои увлечения, мои искания и блуждания, моя борьба на найденном мною революционном пути — это как по времени, так и по содержанию значительный отрывок из истории белорусского революционного движения.

Будучи выходцем из национального движения, считаю нужным высказать свой взгляд на его классовое содержание и развитие. Белорусское национальное движение по существу своему и в общем является движением буржуазным. В белорусских условиях, при крайней слабости — отнюдь не отсутствии — белорусской буржуазии, особенно выдающуюся роль играют в нем мелкобуржуазные крестьянские элементы. На почве классового расслоения деревни происходит и соответствующий раскол национального движения.

Если взять белорусское национальное движение на протяжении 30 последних лет, то видим в нем отдельные элементы, смыкающиеся с пролетарским революционным движением и в результате вливающиеся в русло пролетарской революции, видим затем мощное националь-

но-освободительное движение под руководством коммунистической партии, но, с другой стороны, видим все более резкое оформление буржуазных элементов этого движения, перерастающих в национал-фашизм на Западной Белоруссии и контрреволюционное нацдемовство в БССР.

Целью буржуазно-национального движения является создание обособленного государства и обособленной национальной культуры на почве утверждения капиталистического строя. Так как белорусское национальное движение является преимущественно крестьянским движением, то утверждение капиталистических отношений в сельском хозяйстве, ставка на перерождение середняка в кулака, а кулака в белорусского "своего" помещика, словом, проблема деревни является краеугольным камнем всей политики белорусских буржуазных националистов.

Если взять "Нашу ніву", то наряду с "Песнямі жалбы" против гнета национально-чуждого белорусу помещика мы видим вполне определенную поддержку столыпинской политики насаждения кулачества. Если столыпинская аграрная политика и не удовлетворяла полностью националистов нашенивского толка, то только потому, что она оставляла целыми польских и русских помещиков. Всю землю от помещиков без выкупа белорусским крестьянам в частную собственность — вот полная двучленная формула аграрной программы белорусских националистов. Первая часть этой формулы объективно революционная, и поскольку пролетарская революция ее осуществляла как одну из задач буржуазно-демократической революции, постольку и белорусские националисты могли маскироваться и плыть по ее течению в надежде на кулацко-капиталистическое перерождение деревни. Но когда строящая социализм не в шутку пролетарская революция стала со всей очевидностью в непримиримое противоречие со вторым членом указанной буржуазно-националистической формулы, когда на подступах к построению социалистического бесклассового общества пролетарская власть железной метлой стала выметать и ликвидировать кулачество как класс, буржуазные националисты заняли определенно контрреволюционные и интервенционистские позиции.

Белорусские националисты считали частную собственность на землю собственностью национального характера белорусского народа в противопоставлении к общине, характерной, якобы, национальной чертой великоруса. В этом понимании коммуна является как бы той же великорусской общиной, чуждой, следовательно, белорусам, украинцам, которые по форме своей аграрной структуры принадлежат к западным народам.

Восток начинается там, где кончается частное индивидуальное владение землей, а это совпадает как раз с этнографическими границами Белоруссии и Украины, — заявлял в 1920 г. в Минске Ивановский французскому "социалисту" Ренодэлю³⁰⁰, который вполне согласился с таким "глубокомысленным" определением "запада" и "востока".

В результате Октябрьской революции помещичий класс был ликвидирован, а крестьянство землю получило. Белорусские националисты не могли не отнестись благожелательно к такому выполнению пролетарской революцией буржуазно-демократических задач. Но вместе с тем существовавшие в течение ряда лет в БССР земельные коммуны и коллективы до бешенства раздражали белорусских националистов, нередко с партбилетом в кармане. Так, Гурин еще до формальной сессии с ненавистью говорил о "фабриках хлеба". Но Гурин не был одинок в этом отношении.

Однако эти хотя и так немногочисленные "фабрики хлеба" были ликвидированы, и прищеповская хуторская земельная политика восторжествовала, проводя — по ироническому выражению Власова — ту стольпинскую хуторскую реформу в течение 2 лет, какой царское правительство не сумело бы провести в течение 20 лет. На почве установившихся частновла-дельческих форм землепользования деревенская экономика стала быстро перерождаться в капиталистическом направлении, а лозунг "обогащайтесь" явился красноречивым выражением этого процесса.

Постановка земельного вопроса в "прищеповский" период вполне удовлетворяла Луцкевича, Островского, Яремича и ксендза Станкевича.

Но вот, овладев командными высотами хозяйственной жизни, закончив восстановительный период, большевистская партия во главе пролетариата, бедняцких и середняцких крестьянских масс, на основе сталинской генеральной линии идет в бой за строительство социализма в СССР. Пятилетка. Коллективизация. Частновладельческим, капиталистическим, кулаческим элементам в деревне наносится удар, окончательно решающий вопрос — кто кого — в пользу социализма. Но кулачество еще окончательно не ликвидировано как класс, и идеологически его возглавляющие нацдемы и национал-фашисты ставят ставку на контрреволюцию при помощи интервенции. Это единственно, что им осталось.

³⁰⁰ **Рэнадэль Пер** (1871-1935), французскі сацыяліст, дзеяч французскага рабочага руху. Ваража адносіўся да камунізму і СССР, выступаў за ўдзел сацыялістаў у буржуазным урадзе. З 1933 г. адзін са стваральнікаў Сацыялістычнай партыі Францыі — Саюза Жана Жарэса.

В связи с вышеуказанным надо понимать измену белорусскому национально-освободительному движению Луцкевича, Островского, Окинчица и других. Их измена неразрывно связана с тем, что с национально-освободительным движением, идущим под руководством компартии, они шли лишь с той целью, чтобы его использовать для своих буржуазно-националистических целей — в полном соответствии с тем, что делали их родные братья нацдемы в БССР.

После обмена тт. Славинский и Стах сообщили мне об аресте Рак-Михайловского, Бурсевича и Метлы. Теперь я знаю о целом ряде других арестов лиц, имевших такое или иное отношение к белорусскому национально-освободительному движению. Следственного материала я не знаю и не имею возможности занять окончательно ту или иную позицию по отношению к каждому из арестованных в отдельности. Но для меня это не является в данный момент существенно важным. Существенно важной является общая политическая точка зрения на это дело.

Безусловно, было бы неправильно думать, что разгром нацдемовской организации в 1930 г. вырвал с корнем нацдемовскую контрреволюцию. На почве трудностей социалистического строительства, на почве неоконченной еще ликвидации кулачества как класса и обострения классовой борьбы в условиях усиленной подготовки империалистической интервенции с естественной необходимостью активизируются контрреволюционные кулаческие нацдемовские группы. Враждебные советской власти настроения и разговоры переходят во вредительское поведение и кристаллизуются в контрреволюционные организации, на данном историческом этапе с неизбежностью смыкающиеся и переплетающиеся с провокационной разведочной и подрывной работой подготавливающих почву для интервенции агентов империалистических разведок.

При таких условиях, в особенности после раскрытия целого ряда почти невероятных провокаций, исходя из соображений, что не только Украина, но, совершенно естественно, и Белоруссия лежит на первом плане готовящегося похода интервентов против СССР, считаю вполне правильным и необходимым видеть на настоящем историческом этапе на Украине и Белоруссии главную опасность в местном украинском и белорусском национализме, хотя в масштабе всего СССР таковой главной опасностью не перестал быть великодержавный русский шовинизм, наскокам которого на национальную ленинскую политику большевистская партия, руководимая железной волей и пролетарским гением тов. Сталиным, даст тоже надлежащий отпор.

Считаю, что моим революционным долгом является борьба с белорусскими контрреволюционным и интервенционистским нацдемовством и национал-фашизмом.

Б. Тарашкевич
15 декабря 1933 года
Москва

ПАСЛЯСЛОЎЕ ДА АЎТАБІЯГРАФІ

Неабходныя ўдакладненні і тлумачэнні

У часопісе "Маладосць"³⁰¹ (1992, № 6) апублікаваны матэрыял У.М.Міхнюка "Захоўваць вечно: справа 20951-С", у якім расказваецца пра "Саюз вызвалення Беларусі"³⁰² — сфабрыкаваную ДПУ БССР справу, паводле якой у сакавіку — красавіку 1931 г. рэпрэсіраваны 90 дзеячаў беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі. У заўвагах пададзены біяграфічныя звесткі пра дзеячаў беларускага нацыянальна-дэмакратычнага і дзяржаўнага адраджэння, у тым ліку і Браніслава Тарашкевіча. У прыватнасці, там гаворыцца, што ён быў арыштаваны 5 мая 1937 г. у Маскве, 5 студзеня 1938 г. асуджаны камісіяй НКУС СССР і пракурорам СССР ("двойкай") да вышэйшай меры пакарання (ВМП) і расстраляны 29 лістапада 1938 г. у Маскве.

Аднак апошняе не адпавядае сапраўднасці. Так, ён быў расстраляны ў той жа дзень, але не ў Маскве, а ў Мінску. Новыя дакументы, знойдзеныя ў архіве КДБ Рэспублікі Беларусь, праліваюць святло на апошнія месяцы і дні жыцця і акалічнасці смерці Б.Тарашкевіча.

Вельмі шкада, што следчая справа Б.Тарашкевіча 1937-1938 гг. страчана і спецаддзелам НКУС БССР у ліку іншых дакументаў і матэрыялаў у 1941 г. у самым пачатку Вялікай Айчыннай вайны. Гэта версія следчых КДБ³⁰³ СССР і БССР, якія прыклалі шмат намаганняў для пошуку справы ў 1955-1957 гг. у сувязі з рэабілітацыяй Б.Тарашкевіча. Аднак дакладна вядома, што ў прыродзе яна існавала. Не магла ж не існаваць: быў чалавек — была і справа.

³⁰¹ "Маладосць", штомесячны літаратурна-мастацкі і грамадска-палітычны ілюстраваны часопіс. Выдаецца ў Мінску на беларускай мове з красавіка 1953 г. Друкуе творы беларускіх пісьмennisкаў, публіцыстычныя і літаратуразнаўчыя артыкулы, рэцэнзіі, матэрыялы на навуковыя, грамадска-палітычныя, гістарычныя тэмы, фотарэпартажы, нарысы пра дзеячаў навукі, культуры, літаратуры і мастацтва, спартсменаў, пераклады з літаратуры блізкага і далёкага замежжа.

³⁰² "Саюз вызвалення Беларусі" (СВБ), назва арганізацыі, прыдуманай следчымі ў кабінетах ДПУ БССР для ўзбуджэння крымінальнай справы і правадзення палітычных працэсаў па барацьбе з інашадумствам нацыянальнай інтэлігенцыі ў 1930-1931 гг. Першы масавы палітычны працэс на Беларусі. Кіраўніком СВБ быў названы В.Ю.Ластоўскі. У склад цэнтра СВБ залічаны С.М.Некрасэвіч, Я.Ю.Лёсік, І.І.Краскоўскі, А.А.Смоліч, П.В.Трамповіч, А.І. Цві-квiч, Я.Купала, Я.Колас і інш. Лічылася, што СВБ узнік з "Саюза адраджэння Беларусі" (больш падрабязна гл. спасылку 263).

³⁰³ Камітэт дзяржаўнай бяспекі БССР (КДБ БССР), да жніўня 1978 г. КДБ пры СМ БССР, дзяржаўны інстытут, які спалучаў у сваёй дзейнасці функцыі спецслужбы і пр аваахоўчага органа. Утвораны Указам Прэзідыума ВС БССР ад 19 мая 1954 г. на базе ўпраўленняў, аддзелаў і інш. арганізацыйных структур МУС БССР (гэтыя структуры ў свой час складалі МДБ БССР). Уваходзячы фармальна ў структуру выканаўчай улады БССР, КДБ БССР фактычна стаў элементом сістэмы органаў КДБ СССР. КДБ СССР быў адной з буйнейшых і эфектыўна дзейных спецслужбаў свету. КДБ БССР дзейнічаў на заходніх рубяжах СССР (блізкасць да НАТО, дысакацыя на тэрыторыі Беларусі магучай ваеннай групойкі Узброеных Сіл СССР і інш.). У канцы 80-х гадоў у кантэксце пераўтварэнняў у СССР адбываліся змены і ў органах КДБ: ліквідаваны падраздзяленні на барацьбе з "ідэалагічнай дыверсіяй", шэраг інш. арганізацыйных структур, ск арочана к олькасць кіруючага складу. Паводле рашэння ВС БССР ад 25 жніўня 1991 г. КДБ БССР пераўтвораны з саюзна-рэспубліканскага ў рэспубліканскі, са снежня 1991 г. дзейнічае як нацыянальная спецслужба.

І апынiся яна сённiя ў руках гiсторыкаў — многiя пытаннi знялiся б, як кажучь, самi сабой. Напрыклад, з пратакола вобыску бачна было б, што пры арышце ў яго канфiскавалi ў маскоўскай кватэры ў майскую ноч 1937 г. Што змяшчалася "ў дзесяцi папках з рознымi паперамi i фатаграфiямi", якiя тады ж забралi энкавэдэсты? Можа, карэктурa беларускага перакладу паэмы "Iлiяда" Гамера, якая дагэтуль, нягледзячы на актыўныя пошукi супрацоўнікаў КДБ i на шматразовыя запыты жонкi Нiны Аляксандраўны Тарашкевiч, а таксама польскага гiсторыка Аляксандры Бергман, не знойдзена. I немагчыма цяпер высветлiць, цi была яна наогул канфiскавана пры арышце i вобыску.

Вядома, што ў 1935 г. у часопiсе "Польмя рэвалюцыi"³⁰⁴ Б.Тарашкевiч апублiкаваў заключныя раздзелы класiчнага грэчаскага эпасу. I ў пачатку 1937 г. у Белдзяржвыдавецтве быў гатовы да выхаду ў свет пераклад паэмы "Iлiяда", а яго аўтара запрасiлi ў Мiнск чытаць карэктурa. Але лёс распарадзiўся iнакш...

У 1955-1957 гг. у сувязi з рэабiлітацыяй супрацоўнікамі КДБ БССР часткова адноўлена справа Б.Тарашкевiча, якая атрымала назву "Матэрыялы праверкi па справе Тарашкевiча Б.А., асуджанага ў студзенi 1938 г."

У ёй змяшчаюцца дакументы i iх копіі, выяўленыя ў розных архiўна-следчых i апэратыўных справах, iншых архiвах СССР. Яны даюць магчымасць у пэўнай ступенi меркаваць, на якiх падставах быў арыштаваны Б.Тарашкевiч i ў чым ён абвiнавачваўся.

“Належыць арыштаваць”

"Тарашкевич Бронислав Адамович, 1892 г. рождения, уроженец г.Вильно³⁰⁵, белорус, прибыл из Польши в качестве политэмигранта в 1933 году, работает в качестве лектора.

Является крупнейшим белорусским нацдемом. В 1919 году нелегально бежал в Польшу, состоял там в пилсудчиковских организациях, вел крупную националистическую работу под непосредственным руководством 2-го отдела польского генерального штаба.

Находясь в Вильно, имел прямое отношение к нелегальной антисоветской работе нацдемов и поляков в БССР.

³⁰⁴ "Польмя" (у 1932-1941 гг. — "Польмя рэвалюцыi"), штомесячны лiтаратурна-мастацкi i грамадска-палiтычны часопiс. Выдаецца з 1922 г. у Мiнску на беларускай мове. У 1922-1924 гг. выданне Беларускага кааператыва-выдавецкага таварыства "Савецкая Бел арусь", з 1924 г. выданне Дзяржаўнага выдавецтва Беларусi, у 1932-1934 гг. орган аргкамітэта Саюза савецкiх пiсьменнікаў БССР, з 1934 г. орган праўлення Саюза савецкiх пiсьменнікаў БССР, з 1945 г. — Саюза пiсьменнікаў Беларусi. У Вялiкую Айчынную вайну не выдаваўся.

³⁰⁵ Як вiдома, Б.Тарашкевич нарадзiўся ў в. Мацiоцкi Вiленскага павета. — *Заўвага аўт.*

По показаниям арестованных в Минске белнацдемов Куделько-Чарота и Кучинского, а также Домбалья изобличается в активной антисоветской работе на территории СССР.

Подлежит аресту.

*Зам.нач. 3 отдела ГУГБ НКВД СССР
Комиссар гос. безопасности 3 ранга*

Минаев

5 мая 1937 г."

Гэта адзін з нямногіх арыгінальных дакументаў пад грыфам "Зусім сакрэтна", які захаваўся. На аснове яго ў той жа дзень быў падпісаны ордэр на арышт, а ўначы праведзены вобыск на кватэры і арыштаваны яе гаспадар.

Але ў поле зроку АДПУ-НКВС Б.Тарашкевіч трапіў значна раней. Па сутнасці, калі пераступіў савецка-польскую граніцу 5 верасня 1933 г. пры абмене палітзняволенымі. Напэўна, пазней ён часта ўспамінаў словы свайго старога знаёмага драматурга Францішка Аляхновіча, кінутыя яму пры сустрэчы, калі адзін накіроўваўся ў буржуазную Польшчу, а другі з яе ў першую краіну сацыялізму:

— Бронюсь, куды ты ідзеш?

У жніўні — пачатку верасня 1933 г. у Мінску былі арыштаваны ўсе яго сябры і папалчнікі па рэвалюцыйна-вызваленчай барацьбе ў Заходняй Беларусі — М.Т.Бурсевіч, П.П.Валошын, Ф.І.Валынец, І.Я.Гаўрылік, І.С.Дварчанін, П.П.Мятла, С.А.Рак-Міхайлоўскі і інш. Пра гэта ён даведаўся ўжо ў Мінску адразу пасля абмену ад А.Славінскага, які раней працаваў кіраўніком Бюро дапамогі КПЗБ.

Паводле рашэння ЦК КПЗБ у кастрычніку 1930 і верасні 1932 г. беларускія паслы эмігрыравалі ў БССР або прыехалі з Польшчы ў рамках абмену палітзняволенымі. Ратаваліся ад праследавання дыктатара Юзафа Пілсудскага — трапілі ў кіпцюры апырчнікаў тырана Іосіфа Сталіна.

15 верасня 1932 г. польскае правасуддзе ўручыла Б. Тарашкевічу абвінаваўчы акт. Наперадзе яшчэ быў суд і год турэмнага палітзняволення. Ці выпадковасць гэта, што ў дзень абмену палітзняволенымі, сярод якіх мог быць і ён, яму ўручылі абвінаваўчы акт польскія ўлады?

Ужо ў Маскве Б.Тарашкевіч даведаецца, што ў 1930-1933 гг. эліта нацыянальнай інтэлігенцыі была арыштавана і выслана з Беларусі на Салаўкі, Крайнюю Поўнач, Урал. Яна прайшла па так зв. справах "Саюз вызвалення Беларусі", "Працоўная сялянская партыя", аб контррэвалюцыйных арганізацыях у Наркамземе і Трактарацэнтры, у

Наркамаце аховы здароўя БССР і інш. Б.Тарашкевічу ўжо больш ніколі не давялося бачыць сваіх сяброў і папалчнікаў.

Справа “Беларускага нацыянальнага цэнтра”

У той час, калі былы кіраўнік Беларускай сялянскай работніцкай Грамады адаптаваўся да савецкай рэчаіснасці, пачынаючы даследчую работу ў Міжнародным аграрным інстытуце ў Маскве, яго папалчнікі сядзелі ў падвалах ДПУ ў Мінску і “прызнаваліся” ў актыўнай антысавецкай, контррэвалюцыйнай, шпіёнска-дыверсійнай і тэрарыстычнай дзейнасці. На паперу клаліся бязглуздыя прызнанні ў тым, што ў верасні 1932 г. адразу пасля прыезду ў Мінск былыя беларускія паслы ў польскім сейме стварылі контррэвалюцыйную арганізацыю “Беларускі нацыянальны цэнтр” (БНЦ).

Органы ДПУ “выявілі” ячэйкі БНЦ у шэрагу дзяржаўных, гаспадарчых, навучальных, навуковых і культурных устаноў Беларусі — Дзяржплане, наркаматах асветы, аховы здароўя, сувязі, Акадэміі навук, БДУ, Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі, Саюзе пісьменнікаў, БВА і інш. Следства “раскрыла” 59 паўстанцкіх ячэек, 19 дыверсійных і 4 тэрарыстычныя групы, 20 шпіёнскіх ячэек і рэзідэнтур, філіі БНЦ у Горках — 21 чалавек, Беразіне — 27, Гомелі — 17, маладзёжную арганізацыю БНЦ — 47 чалавек.

Як уяўлялася АДПУ, мэта БНЦ заключалася ў звяржэнні савецкай улады шляхам узброенага паўстання пры ваеннай падтрымцы Польшчы і стварэнні беларускай буржуазна-дэмакратычнай рэспублікі пад пратэктаратам Польшчы. Для гэтага БНЦ праводзіў падрыхтоўку паўстання, шпіёнскую дзейнасць, шкодніцкую, дыверсійную і тэрарыстычную работу ў розных галінах сацыялістычнага будаўніцтва на Беларусі. У лістападзе 1933 - студзені 1934 гг. па справе БНЦ рэпрэсіраваны 161 чалавек, у тым ліку ў Мінску 70. З іх 25 чалавек прыгавораны да вышэйшай меры пакарання, 15 былых паслоў — М.Т.Бурсевіч, П.П.Валошын, Ф.І.Валынец, І.С.Дварчанін, С.А.Рак-Міхайлоўскі і інш. — да расстрэлу з заменай на зняволенне ў канцлагеры на 10 гадоў. Большасць з іх адпраўлена ў Салавецкія лагеры. 22 чалавекі з 70 рэпрэсіраваных па прысуду 9 студзеня 1934 г., адбываючы пакаранне па сутнасці за тыя ж злачынствы, паводле рашэння розных пазасудовых органаў у 1937—1939 гг., былі расстраляны. Рэпрэсіўная рука дыктатуры бальшавіцкай партыі спасцігла лепшых сыноў беларускага народа, якія змагаліся за яго ўз’яднанне, нацыянальнае адзінства, лепшую будучыню.

Гэта была свядомая, скіраваная на знішчэнне інтэлекту эліты акцыя таталітарнага рэжыму, з ярка выражанымі тэндэнцыямі этнацыду.

У жніўні-верасні 1956 г. сфабрыкаваная АДПУ справа БНЦ пастановай ваеннага трыбунала БВА "ў крымінальным парадку спынена з-за адсутнасці складу злачынства". Усе асобы, якія праходзілі па ёй, цакам рэабілітаваны.

"Праводзіў нацдэмакратычную работу"

Чаму па справе БНЦ не арыштавалі Б.Тарашкевіча? Пабаяліся негатыўнага рэзанансу еўрапейскай грамадскасці? Ці яшчэ не прыйшоў час? Трэба было выявіць яго сувязі з БНЦ, "Польскай арганізацыяй вайскавай"³⁰⁶ (ПАВ), "агентурная" распрацоўка якіх да таго часу была ўжо завершана, а таксама з рэпрэсіраванымі нацдэмамі з "Саюза вызвалення Беларусі" і "Працоўнай сялянскай партыі"?

Аператыўная справа на Браніслава Тарашкевіча афіцыйна была заведзена толькі ў 1936 г. "па падазрэнні яго ў правакацыі і шпіянажы". А яна ў сваю чаргу вырасла на падставе матэрыялаў "аб антысавецкіх нацыяналістычных настроях сярод групы беларускіх пісьменнікаў, якія падазраваліся ў прыналежнасці да контррэвалюцыйнай арганізацыі і сувязях з Тарашкевічам у Маскве". А такія аператыўныя матэрыялы сталі збірацца з 1934 г.

У справе ёсць незавершаныя выпіскі з паказанняў абвінавачаных пісьменнікаў З.Ф.Жылуновіча, датаваныя 22 снежня 1937 г., і Міхася Чарота ад 14-15 лютага 1937 г. З іх відаць, што Б.Тарашкевіч быў звязаны з А.Ф.Ульянавым, які да арышту ў маі 1937 г. працаваў гандлёвым прадстаўніком СССР у Польшчы і Чэхаславакіі. Ён быў "шчырым беларусам" і стаяў на адных з Б.Тарашкевічам нацыянал-дэмакратычных пазіцыях. Як і іншыя прыехаўшыя з Польшчы дэпутаты, Тарашкевіч нібы праводзіў контррэвалюцыйную нацдэмаўскую работу. Гэтыя звесткі быццам бы былі вядомыя З.Ф.Жылуновічу і Міхасю Чароту са слоў А.Ф.Ульянова.

³⁰⁶ "Польская арганізацыя вайсковая" (ПАВ), назва "контррэвалюцыйнай шпіёнскай арганізацыі", якая, паводле следчых АДПУ, існавала на тэрыторыі БССР у 1930-я гады. Справа была распчатая паводле загаду з Масквы і ў 1933 і 1937 гг. выкарыстана для расправы з інтэлігенцыяй, пераважна польскай нацыянальнасці, каталіцкім духавенствам, касцельным актывам. Следчыя "высветлілі", што ПАВ пачала фарміравацца ў 1924 г. па прапанове консула Польшчы. З 1933 г. кіраўніком Мінскай філіі ПАВ быў нібыта настаіцель Мінскага кафедральнага касцёла ксёндз А.І. Пучкар-Хмялеўскі, які ў 20-я гады выступаў за беларусізацыю касцёла. У Гомелі ў кіраўнікі ПАВ з алічылі ксяндза К.А. Андрэкуса. Удзельнікі ПАВ прыгавораны на тэрмін ад 3 да 5 гадоў ППА. У маі 1937 г. па гэтай справе арыштавана каля 1 тыс. чалавек. Члены ПАВ у асноўным расстраляны ў жніўні 1937 г. Рэабілітацыя членаў ПАВ пачалася ў 1989 г.

У аператыўнай справе, як відаць з агляднай даведкі па ёй, маецца пратакол допыту Б.Тарашкевіча, датаваны 10 лістапада 1937 г. У ім зафіксаваны паказанні аб яго "злачыннай" дзейнасці. Але пратакол гэты не падпісаны ні абвінавачаным, ні следчым. У ім шмат удакладненняў, карэктываў, дапаўненняў. Па невядомых прычынах гэты пратакол не закончаны. Хутчэй за ўсё гэта следчая загацоўка, якую мы не публікуем.

Паводле фрагментаў, прыведзеных з яго, бачна, як фабрыкавалася справа Б.Тарашкевіча. Калі зазірнуць у паказанні З. Жылуновіча, якія былі "выбіты" ў яго на допыце 22 снежня 1937 г., то нічога кампраметуючага Б.Тарашкевіча ў іх няма. А ў архіўна-следчай справе па абвінавачванні М.Чарота паказанняў на Б.Тарашкевіча зусім няма. Т.Ф.Домбаль, які быў да арышту віцэ-прэзідэнтам Беларускай Акадэміі навук, на следстве ў 1937 г. прызнаў сваю прыналежнасць да польскай агентуры і "Польскай арганізацыі вайсковай". У судовым жа пасяджэнні Ваеннай калегіі Вярхоўнага суда СССР 21 жніўня 1937 г. ад гэтых паказанняў адмовіўся і заявіў, што на папярэднім следстве ён веў сябе ганебна, даваў ілжывыя паказанні ў дачыненні як да сябе, так і да іншых. Але пры гэтым у паказаннях Т.Ф.Домбаля, як і А.С.Кучынскага, які да арышту ў лютым 1937 г. выконваў абавязкі рэктара БДУ, Б.Тарашкевіч наогул не праходзіць.

Іншых якіх-небудзь незалежных і аб'ектыўных сведчанняў віны Б.Тарашкевіча перад савецкай дзяржавай не было.

Усё гэта гаворыць аб тым, што абвінавачанне Б.Тарашкевіча было прымітыўна сфальсіфікавана. І вопытнаму пракурору не складала ніякай цяжкасці разабрацца ў гэтай фабрыкацыі.

У чым жа абвінавачваўся Б.Тарашкевіч? На гэта пытанне дае адказ "альбомная даведка", пададзеная на разгляд камісіі НКУС і пракуратуры СССР — так зв. "двойкі" — наркама НКУС і пракурора СССР.

"С 1919 г. являлся агентом 2-го отдела Польглавштаба. Завербован офицером 2-го отдела Польгенштаба Воевудским в г. Минске во время белопольской оккупации. В 1916 г. по линии "Польской организации войсковой" производил вместе с участником "ПОВ" Зябциким переправы из Петербурга через Финляндию к Пилсудскому легионеров.

В 1918 г., во время занятия г. Минска Красной Армией, по заданию Рады БНР остался в Минске для ведения нелегальной антисоветской работы.

В 1919 г. по заданию участника ПОВ Ивановского выехал в Вильно для участия белорусских фашистов в авантюре генерала Желиговского по захвату Вильно и организации "Независимой Литвы".

В Вильно связывается с братом Пилсудского — Яном, руководившим в Вильно экспозитурой 2-го отдела Польглавштаба полковником Славекан, от которого получил деньги на организацию белорусского съезда, на котором от имени белорусов Пилсудский должен был [быть] провозглашен Князем Литвы.

Имел два личных свидания с Пилсудским Юзефом, на одном из которых был в положительном смысле разрешен вопрос о создании белорусских военных формирований по образцу польских легионов для военных действий против Советского Союза.

В 1921 г. совместно с агентом 2-го отдела Польглавштаба Ладновым (министр иностранных дел БНР) создал по заданию Пилсудского и 2-го отдела ПГШ конспиративную организацию "Белорусский державный комитет" для организации активных действий на территории Советского Союза по директивам ПГШ.

Получил два раза для работы от капитана Виленской экспозитуры Бондаровского деньги 3 тыс. немецких марок и 80 тыс. польмарок.

В 1923 г. после провала "Белорусского державного комитета" по заданию Пилсудского создал "Белорусский национальный центр", состоящий из двух филиалов: первый в Вильно, второй — на территории Советского Союза — в Минске, ставящий целью создание буржуазно-кулацкой Белорусской республики под протекторатом Польши. Для достижения этой цели на территории Советского Союза создал "БНЦ" для активных действий в момент нападения Польши на Советский Союз.

На территорию Советского Союза переброшен в 1933 г. при обмене политзаключенными для организации и ведения шпионско-диверсионной работы и вербовки шпионско-диверсионных кадров. В 1935-1936 гг. связался с агентами польской разведки, репрессированными за нацифашистскую работу, — Горецким, Смолlichem и Головинским, через них устанавливал связь с репрессированными нацифашистами, ведя среди них вербовочную работу.

Виновным себя признал".

Якія толькі не сустракаюцца парадоксы ў жыцці! На "працэсе 56" над кіраўнікамі і актывістамі "Беларускай сялянска-работніцкай грамады", які праходзіў ў Вільні ў лютым-маі 1928 г., польскія ўлады абвінавачвалі Б.Тарашкевіча ў тым, што ён удзельнічаў у змове з

мэтай адрыву пры дапамозе ўзброенага паўстання паўночна-ўсходніх ваяводстваў Польшчы і далучэння іх да Савецкага Саюза. З пункту гледжання польскіх улад, як, зрэшты, і расійскіх, Беларусі на той час не існавала — былі паўночна-ўсходнія ваяводствавы Польшчы або Паўночна-заходні край Расіі.

Польскі афіцыйны друк і суд падаваў Грамаду як агентуру Камінтэрна, як арганізацыю, якая была створана і дзейнічала на сродкі замежных дзяржаў. Божа мой! І ў гэтым жа была праўда. Але чыёй жа агентурай быў Камінтэрн, які наводзіў жах на тагачасны капіталізм?

На судзе кіраўнікі БСРГ, за выключэннем А.І.Луцкевіча і Р.К.Астроўскага, мужна адстойвалі пазіцыі Грамады. Б. Тарашкевіч і яго папалчнікаў засудзілі на 12 гадоў турэмнага зняволення. Асуджанья сустрэлі прысуд беларускай марсельскай "Ад веку мы спалі". Праз 10 гадоў Б.Тарашкевічу выстаўляць абвінавачанне ў тым, што ён імкнуўся да стварэння "буржуазна-кулацкай Беларускай рэспублікі пад пратэктаратам Польшчы". Значыць, хацеў адарваць Беларусь ад сацыялістычнага Савецкага Саюза і падпарадкаваць яе буржуазнай Польшчы. Як сустрэў Браніслаў Тарашкевіч савецкі прысуд аб вышэйшай меры пакарання? Гэтага, на жаль, мы не ведаем.

“Польская аперацыя”

Супрацоўнікі з ведамства Яжова не турбавалі сябе высвятленнем ісціны. Паводле дырэктывы, якія выпрацоўваліся ў Палітбюро ЦК ВКП(б), а затым спрытна перакладаліся на мову АДПУ-НКВС, Б.Тарашкевіч, як і тысячы іншых людзей — палякі, перабегчыкі і палітэмігранты з Польшчы, тыя, хто раней жыў у Польшчы і Заходняй Беларусі або меў там сваякоў (усяго існавала 12 катэгорый), — падлягалі арышту. А на Беларусі "кантынгент, які намячаўся аперыраванню", гэта значыць арышту, быў пашыраны яшчэ больш. Напрыклад, арышту падлягалі ўдзельнікі польскіх узброеных фарміраванняў, польскія ваеннапалонныя, сваякі асоб, якія ўцяклі ў Польшчу.

У жніўні 1937 г. па ўсёй краіне пачалася, паводле загада НКВС СССР № 00485, шырокая аперацыя па ліквідацыі польскай агентуры. Разлічаная на 3 месяцы, яна фактычна ажыццяўлялася з невялікімі перапынкамі цэлы год. Загад гэты меў асаблівае значэнне для Беларусі, якая межавала з Польшчай. Апрача таго, лічылася, што БССР служыла заходнімі варотамі для пранікнення польскай агентуры ва ўсе, нават самыя далёкія пункты Савецкага Саюза. Адзначалася,

што на працягу ўсіх гадоў савецкай улады праз БССР было перакінута каля 50 тыс. шпіёнаў пад выглядам палітычных і эканамічных эмігрантаў.

Паводле загада НКУС СССР № 00485 на Беларусі трэба было арыштаваць не менш як 7-8 тыс. чалавек, у тым ліку перабежчыкаў каля 4 тыс. і палітэмігрантаў да 1 тыс. чалавек. У выніку ж следства, каалі паводле паказанняў пачнуць праходзіць новыя асобы, лік падлеглых арышту павялічыцца да 15 тыс. чалавек. Пры сціслых тэрмінах аперацыі на Беларусі неабходна было выяўляць штотомсячна да 6 тыс. "польскіх шпіёнаў, дыверсантаў, членаў ПАВ", гэта значыць да 200 чалавек у дзень. Паводле сведчання начальніка 3-га аддзела НКУС БССР А.М.Гепштэйна³⁰⁷, былі складзены даведкі на арышт 20-25 тыс. чалавек. Наркам унутраных спраў санкцыянаваў "апэрыраванне 10 тыс. асоб польскай нацыянальнасці".

Даведкі на арышт складаліся часцей за ўсё на аснове аднаго-двух неправераных агентурных данясенняў. Для гэтага дастаткова было кароткай агентуркі аб тым, што вось такі паляк настроены паантысавецку і што да яго некалькі гадоў таму нехта прыходзіў з Польшчы, і чалавек арыштоўваўся. З Масквы ішла прамая ўстаноўка: кожны паляк — вораг савецкай улады. Начальнік 3-га аддзела НКУС БССР, правая рука Б.Д.Бермана³⁰⁸, А.М.Гепштэйн растлумачваў сваім падначаленым — "беларусы гэта тое ж, што і палякі".

У сярэдзіне кастрычніка 1937 г. шэф НКУС БССР Б.Д.Берман прыбыў ў Маскву за парадамі і інструкцыямі. Пасля вяртання ў Мінск на адной з апэратыўных нарад ён наракае на тое, што "мы працуем зусім не так, як трэба, і ў Маскве незадаволены тым, што з Беларусі не прыслалі ні адной справы, у той час, як з Ленінграда — 2000, Украіны — 4000". Начальнік польскага аддзялення 3-га аддзела НКУС СССР Рубінштэйн моцна лаяў Б.Д.Бермана за неапэратыўнасць у вырашэнні "польскай аперацыі".

Тэрмінова былі прыняты апэратыўныя меры для выпраўлення становішча. Колькасць следчых па "польскай аперацыі" была падвоена. Допыты вяліся з жудаснымі катаваннямі. Начальнікам

³⁰⁷ Гепштэйн Аляксандр Міхайлавіч (1908-1940), начальнік III аддзела УДБ НКУС БССР, лейтэнант дзяржбяспекі. З сям'і служачага. Яўрэй. Жан аты. Адукацыя сярэдня. Член ВКП(б) з 1932 г. Арыштаваны 27 снежня 1938 г. Ваенным трыбуналам войск НКУС БССР Беларускай ваеннай акругі ў закрытым судовым пасяджэнні ў г.Мінску 16-19 ліпеня 1939 г. асуджаны па арт. 69, 76, 64 КК БССР да ВМП. Расстраяны. Да нашага часу не рэабілітаваны.

³⁰⁸ Берман Барыс Давыдавіч (1901-1939), народны камісар унутраных спраў БССР. Адукацыя сярэдня. Камісар дзяржаўнай бяспекі 3-га ранга (1935). У органах бяспекі з 1921 г.: у Іркуцкім губадзеле ДПУ, у Сярэдняй Азіі, з 1931 г. у АДПУ пры СНК СССР. З 4 сакавіка 1937 г. да 22 мая 1938 г. нарком НКУС БССР. Арыштаваны 24 верасня 1938 г. на пасадзе начальніка 3-га ўпраўлення НКУС СССР. 22 лютага 1939 г. Ваеннай калегіяй Вярхоўнага суда СССР прыгавораны па арт. 58-1"а", 58-8 і 58-11 КК РСФСР да ВМП. Прыгавор прыведзены ў выкананне 23 лютага 1939 г. Паводле Пастановы Галоўнай ваеннай пракуратуры ад 26 красавіка 1957 г. падстаў да рэабілітацыі Б.Д.Бермана няма. У час кіраўніцтва ім НКУС БССР на тэрыторыі БССР былі праведзены найбольш масавыя рэпрэсіі ў адносінах да насельніцтва Беларусі. У матэрыялах архіўнай крымінальнай справы на наркома ўнутраных спраў БССР А.А.Наседкіна прыводзіцца факт, што ў студзені 1938 г. на нарадзе ў наркома НКУС СССР М.І. Яжова Б.Д.Берман прывёў лічбу рэп-рэсіраваных па Беларусі — 60 тыс. чалавек.

акруговых, гарадскіх, раённых аддзелаў і аддзяленняў НКУС БССР была накіравана тэлеграма-дырэктыва:

"Следствие по арестованным в польской операции в некоторых органах все еще ведется совершенно неудовлетворительно. Темпы разоблачения польских шпионов, диверсантов, участников ПОВ недопустимо медленны. За истекшую пятидневку по Бобруйскому оперсектору разоблачено только 22, Гомельскому только 10, Мозырскому 11, Слуцкому 6 человек. Это можно объяснить только неумением мобилизовать работников на действительно напряженные темпы работы. В тех органах, начальники которых уяснили особую важность быстрого и радикального разгрома польской агентуры, имеются значительные успехи: в Витебске в течение пятидневки созналось 130 арестованных, Орше созналось 95. Вторично предупреждаю, что темпы и качество работы по разоблачению арестованных польских шпионов будут являться главным в оценке работы каждого начальника органа. Приказываю ежедневно лично мне телеграфно доносить количество сознаний и каждую пятидневку, помимо общей отчетности, сообщать показатели работы персонально каждого следователя. С настоящей телеграммой ознакомить всех товарищей, ведущих следствие по польской линии.

*Берман
22 октября 1937 г."*

Сацыялістычнае саборніцтва ў арыштах і выбіванні паказанняў з арыштаваных набірала шалёныя тэмпы. Разварот аперацыі пачалі з самага простага — ліквідацыі сваёй жа агентуры. Да 70 працэнтаў сакрэтных інфарматараў было арыштавана і асуджана па першай катэгорыі, гэта значыць да расстрэлу, як нібыта двурушнікі і шпіёны. Безумоўна, сакрэтныя супрацоўнікі мелі за сабой "хвасты", за якія ў свой час былі шантажыраваны і далі распіскі аб супрацоўніцтве з АДПУ-НКУС.

Усе, хто меў польскія прозвішчы і імёны, у даведках на арышт запісваліся палякамі. Складальнікі "ліпавых" даведак былі ўпэўнены, што Мінск у такім выпадку абавязкова санкцыянуе арышт. Гэтая "ліпа" зводзілася ў так званыя альбомы, якія пасылаліся ў Маскву для прыняцця рашэння аб меры пакарання. Не абыходзілася і без казусаў. У адзін з такіх альбомаў, напрыклад, трапіла даведка на 90-гадовую бабулю з указаннем, што яна была дыверсантай.

Былі нават выпадкі выкрыцця на тэрыторыі БССР да 1100 "польскіх шпіёнаў, дыверсантаў, шкоднікаў, тэрарыстаў" за адны суткі.

Аператыўны склад НКУС БССР прыкладна ў колькасці 400 чалавек трымаў у смяротным страху ўсю рэспубліку і наводзіў дзікі жах на кожнага яе грамадзяніна, які мог быць арыштаваны і прыгавораны па сутнасці без суда і следства да вышэйшай меры пакарання або зняволення ў канцагер толькі за тое, што ён беларус, паляк ці латыш. Дастаткова было шпаргалкі пад грыфам "Зусім сакрэтна", накітавалі такой:

*"Начальнику 8-го отдела УГБ НКВД БССР
лейтенанту госбезопасности тов. Розкину.*

*Приговор в отношении (идет перечень фамилий) ... приведите в
исполнение.*

3 февраля 1938 г.

Нач. 3 отдела УГБ НКВД БССР

Генштейн"

І бязвіннага чалавека пазбаўлялі жыцця.

Да 1 студзеня 1938 г. "польская аперацыя" ў асноўным закончылася. Вынікі былі выкладзены ў падрабязным дакладзе ў Маскву. Атрымалася, па сутнасці, вялікая кніга пад назвай "Кароткі агляд дзейнасці 2-га аддзела польскага Галоўнага штаба, палітычнай паліцыі і ПАВ на тэрыторыі БССР". У ім змяшчалася агульная характарыстыка вынікаў аперацыі, статыстычныя звесткі, аператыўныя і палітычныя вывады, апісанне найбольш тыповых і важных "спраў". Тых прадстаўнікоў караючага органа пралетарскай дыктатуры, хто асабліва вылучыўся ў справе паспяховага ажыццяўлення гэтай і іншых аперацый па барацьбе з ворагамі народа, у снежні 1937 г. узнагародзілі ордэнамі. У пастанове Прэзідыума ЦВК СССР, падпісанай беспрынцыповым сябрам "бацькі народаў" і па сумяшчальніцтву "ўсерасійскім старастам" М.І.Калініным³⁰⁹, гэтыя злачынствы кваліфікаваліся спецыяльным заданнем урада Саюза ССР. Савецкі ўрад вёў сапраўдную бязлітасную крываваю вайну са сваім уласным народам.

³⁰⁹ **Калінін Міхаіл Іванавіч** (1875-1946), дзеяч КПСС і савецкай дзяржавы, Герой Сацыялістычнай Працы (1944). З сакавіка 1919 г. старшыня ВЦВК, са снежня 1922 г. старшыня ЦВК СССР, са студзеня 1938 г. старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР. У чэрвені 1919 г. на чае агітпоезда "Кастрычніцкая рэвалюцыя" наведваў Беларусь. У верасні 1933 г. выступаў на 1-м усёбеларускім злёце конножаў-ударнікаў. 11 ліпеня 1935 г. на юбілейнай сесіі ЦВК БССР у Мінску ўручыў Беларусі ордэн Леніна. З 1919 г. член ЦК, кандыдат ў члены Палітбюро ЦК РКП(б), з 1926 г. член Палітбюро ЦК ВКП(б). Дэпутат Вярхоўнага Савета СССР (з 1937). На Беларусі яго іменем названы прадпрыемствы, калгасы, саўгасы, вуліцы, плошчы; помнікі ў Мінску, Гомелі і інш. гарадах і вёсках.

На 1 студзеня 1938 г. "па польскай лініі" было арыштавана 14620 чалавек. Вызвалены з-за недаказанасці віны толькі 331 чалавек, разгледжана спецыяльнай "тройкаў" НКУС БССР 2050 спраў, пасланы справы-даведкі ў Маскву на 11050 чалавек на разгляд "двойкі" — наркама ўнутраных спраў СССР М.І.Яжова³¹⁰ і пракурора СССР А.Я.Вышынскага³¹¹. У ліку арыштаваных мужчын было 13254, жанчын — 1366. У гэтай статыстыцы-трагедыі ёсць яшчэ адна лічба: 42 чалавекі замерлі ў час следства, не вытрымаўшы страшэнных катаванняў. Прозвішчы ўсіх закатаваных вызначыць цяжка, амаль немагчыма. Але ж дакладна вядома, што ў выніку збівання арыштаваных у 3-м адзеле на допытах былі забіты М.С.Авечка, А.Г.Харэвіч, І.С.Шабан. У пастанове аб спыненні справы за подпісам А.М.Гепштэйна адзначана, што арыштаваныя захварэлі і памерлі. Аб тым, што былі выпадкі смяротных зыходаў на допытах, сведчыў па справах А.М.Гепштэйна і В.М. Серышава³¹² і Абрам Яфімавіч Турэцкі — галоўны ўрач Мінскай турмы НКУС БССР.

22 мая 1938 г. наркомам унутраных спраў БССР быў назначаны А.А.Наседкін³¹³. Яго папярэднік адкліканы ў Маскву з павышэннем. Са зменай наркомаў крыху змяніўся напрамак удараў па "ворагах народа". Наседкін заявіў на адной з нарад — "разгром на Беларусі недастатковы, асабліва па бундаўцах, трацкістах, правых і латышах". Гэта тычылася і палякаў, але крыху ў меншай ступені.

У сярэдзіне чэрвеня 1938 г. атрыманы новы загад аб разгортванні чарговай аперацыі па ліквідацыі палякаў, латышоў, немцаў. Тэрмін яе вызначаўся да 1 жніўня. У Маскву ляцелі справаздачы-тэлеграмы:

³¹⁰ **Яжоў Мікалай Іванавіч** (1895-1940), нарком НКУС СССР у 1937-1939 гг. Актыўны ўдзельнік Кастрычніцкай рэвалюцыі і грамадзянскай вайны. З 1922 г. на кіруючай партыйнай рабоце — сакратар губкама і крайкама, з 1927 г. — у апараце ЦК ВКП(б). У 1929-1930 гг. нам. наркамзема СССР, потым заг адчыч аддзела ЦК, з 1935 г. сакратар ЦК ВКП(б). Арыштаваны 10 красавіка 1939 г. па загаду А.П.Беры і знаходзіўся пад вартай у Суханаскай асобай турме НКУС СССР. ВК ВС СССР 2 лютага 1940 г. прыгавораны да ВМП. Расстраляны 4 лютага 1940 г. у Маскве. Рэабілітацыі не падлягае.

³¹¹ **Вышынскі Андрэй Януаравіч** (1883-1954), савецкі дзяржаўны дзеяч, дыпламат, юрыст. Акадэмік АН СССР (1939). Скончыў Кіеўскі ўніверсітэт (1913). З 1915 г. на юрыдычнай і адміністрацыйнай рабоце. З 1931 г. у органах Пракуратуры РСФСР. У 1935-1939 гг. Генеральны пракурор СССР. У 1937-1941 г. дырэктар Інстытута права АН СССР. З 1937 г. дэпутат ВС СССР. У 1939-1944 гг. намеснік старшыні СНК СССР. У 1940-1949 гг. намеснік міністра, у 1949-1953 гг. міністр замежных спраў СССР. У 1953-1954 гг. пастаянны прадстаўнік СССР пры ААН. Дзяржаўны абвінавачана на шматлікіх сфаліфікаваных органах і дзяржаўных працэсах 1930-х гадоў у СССР. Тэарэтычныя палажэнні, выкладзеныя ў яго навуковых працах (прызнанне абвінавачанага яе галоўны доказ яго віны), былі накіраваны на абгрунтаванне грубых парушэнняў сацыялістычнай законнасці і масавых рэпрэсій у СССР.

³¹² **Серышава Васіль Міхайлавіч** (1902-1943), намеснік начальніка III аддзела УДБ НКУС БССР, малодшы лейтэнант дзяржаўнага спецыяльнага адрознення. Член ВКП(б) з 1923 г. Узнагароджаны ордэнам Чырвонай Зоркі. Арыштаваны 27 снежня 1938 г. Ваенным трыбуналам войск НКУС БССР у закрытым судовым пасяджэнні ў г.Мінску 16-19 ліпеня 1939 г. асуджаны па арт. 180а КК БССР да 5 год ППЛ з канфіскацыяй маёмасці і да хаданнітва перад ВК СССР аб пазбаўленні яго ордэна Чырвонай Зоркі. Да нашага часу не рэабілітаваны.

³¹³ **Наседкін Аляксей Аляксеевіч** (1897-1940), народны камісар унутраных спраў БССР. Скончыў вячэрні факультэт Інстытута краснай професуры. Маёр дзяржаўнага спецыяльнага адрознення (1938). З 1927 г. у органах дзяржаўнага спецыяльнага адрознення ў Маскве, Куйбышава, Маскоўскай і Смаленскай абл. З 22 мая да 16 снежня 1938 г. нарком унутраных спраў БССР. Дэпутат Вярхоўнага Савета СССР (1938). Узнагароджаны ордэнам Чырвонай Зоркі (1937). Арыштаваны 16 снежня 1938 г. Пастановай ВК ВС СССР ад 15 студзеня 1940 г. прыгавораны па арт. 58-1 і 58-11 КК РСФСР да ВМП. Прыгавор прыведзены ў выкананне ў Маскве 26 студзеня 1940 г. Знаходжанне А.А.Наседкіна на пасадзе наркома ўнутраных спраў БССР адзначае працягам шырока маштабных рэпрэсій у адносінах да насельніцтва Беларусі, пачатыя яго папярэднікам Б.Д.Берманам. Рэабілітацыі не падлягае.

"За последние полгода до меня арестовано 3,5 тыс. человек. За два месяца при мне арестовано около 7 тыс. человек. Наседкин".

Усяго па выніках "польскай аперацыі" са жніўня 1937 г. па верасень 1938 г. арыштавана "польскіх шпіёнаў", дыверсантаў і ўдзельнікаў паўстанцкіх арганізацый — 21407 чалавек. Следствам выкрыта і ліквідавана 467 шпіёнскіх рэзідэнтур, 13042 шпіёнаў, 2679 дыверсантаў, 4425 паўстанцаў і ўдзельнікаў ПАВ. Бяздушная статыстыка характарызавала і нацыянальны склад арыштаваных: палякаў — 9196 чалавек, беларусаў — 10120, яўрэяў — 1059, рускіх — 383, украінцаў — 181, немцаў — 105, латышоў — 122, літоўцаў — 133, іншых — 110 чалавек.

У гэтую статыстыку трагедыі народа ўвайшлі жыццё і лёс Браніслава Тарашкевіча.

"Справу з асобай арыштаванага накіраваць у НКУС БССР"

Колькі разоў дапытвалі Б.Тарашкевіча ў Маскве, як праходзіла следства і як паводзіў сябе ён у руках НКУС? На гэтыя і іншыя пытанні адказаць немагчыма. Захаваліся толькі два пратаколы яго допыту, дакладней, адзін ад 29 ліпеня 1937 г. і следчая загатоўка другога пратакола. Яны пацвярджаюць, што ад Б.Тарашкевіча дамагаліся паказанняў аб контррэвалюцыйнай, антысавецкай, шпіёнскай, нацдэмаўскай і іншай дзейнасці.

14 жніўня 1938 г. следчая справа Б.Тарашкевіча "з асобай арыштаванага" накіравана ў Наркамат унутраных спраў БССР. Раніцай наступнага дня ён быў дастаўлены спецканвоем і змешчаны ў 4-ты асобы рэжымны корпус Мінскай турмы.

Гэты корпус быў створаны па ініцыятыве А.М.Гепштэйна і са згоды Б.Д.Бермана ў верасні 1937 г. неўзабаве пасля пачатку "польскай аперацыі". У ім былі 33 камеры, уключаючы 6 карцэраў — каменных мяшкоў памерам адзін метр шырыні на паўтара метра даўжыні. Доступ у корпус мелі толькі некалькі давераных асоб Бермана і Гепштэйна па спецыяльных пропусках. Звышсакрэтнасць тлумачылася тым, што ў рэжымным корпусе змяшчаліся асуджаныя да вышэйшай меры пакарання, якія чакалі выканання прыговору. Колькасць іх у асобныя перыяды часу даходзіла да 330 чалавек. У большасці сваёй гэта былі тыя, хто ў розны час перайшоў мяжу, а таксама "асабліва буйныя шпіёны і ўдзельнікі арганізацый, над якімі патрэбна старанная работа", якую супрацоўнікі НКУС не маглі праводзіць пры масавай аперацыі.

Прыгавораных да смерці дапытвалі самымі вытанчанымі спосабамі і метадамі. Смяротнікам, якія не прызналіся, ствараліся

асабліва цяжкія ўмовы, а тыя, хто прызнаўся і даваў паказанні, ставіліся ў прывілеяванае становішча — яны атрымлівалі ўзмоцнены паёк, цыгарэты і г. д. Была створана г. зв. камерная агентура, якая збівала вязняў, якія не давалі жаданых следчым паказанняў.

З пратакола допыту ад 11 студзеня 1939 г. былога начальніка Мінскай турмы І.П.Шынгарова, які праходзіў сведкам па справе А.М.Гепштэйна:

"Вопрос: Какими методами в этом корпусе проводили работу с оставшимися осужденными к ВМН?"

Ответ: С самого начала организации этого корпуса допросы оставшихся осужденных проводились путем зверских жестоких избиений. Били в кабинетах, и стоял сплошной рев, крики. Были частые случаи, когда людей на носилках выносили в тюремную больницу. Это было в отношении тех, которые уже не в состоянии были оставаться в камерах, а тех, которые могли терпеть, следователи заставляли их путем угроз не говорить врачу. Бой в кабинетах продолжался примерно до лета 1938 г., а затем перенесли этот метод из кабинетов в камеры. И делалось это следующим образом. Отбирались специальные лица из арестованных, ставили их в привилегированное положение, т.е. подкармливали их в кабинетах, давали им папиросы и заставляли их бить арестованных. Эти специально подобранные лица заходили в камеры после инструктажа, избивали арестованных, ставили их к стенке лицом, и они стояли всю ночь, открывали парашу, ставили несколько человек лицом к параше и заставляли нюхать, а если арестованный поднимал голову, то его били по голове. Вот такие методы применялись к тем, которые не хотели давать показаний...

Должен отметить, что избиение арестованных было не только в специальном 4-м корпусе, но аналогичное положение было в корпусе номер 3, где содержатся поляки. Этим корпусом ведал Цейтлин".

У такіх умовах 38 вязняў асобага корпуса далі паказанні на 3489 чалавек! Вось метады і тэмпы "ўдарнай" працы! У выніку "работы" ў асобым корпусе былі выкрыты: "вся линия центральной провокации в КПЗБ и отчасти в КПП; организации, созданные так называемым Виленским политическим центром; линия работы белорусских эсеров; повстанческая организация русских эсеров, созданная польразведкой; боевая повстанческая организация русских офицеров; резидентура германской разведки; ряд резидентур шпионских и повстанческих групп".

А адзін з прыгавораных вязняў 4-га корпуса М.І. Александровіч-Гломба, які паводле меркаванняў НКУС БССР быў кіраўніком работы палякаў у БССР, у турме нават напісаў кнігу аб рабоце польскай разведкі. А.М.Гепштэйн быў упэўнены, што па ёй будуць вучыцца будучыя кадры доблесных савецкіх разведчыкаў.

У асобым корпусе восенню 1938 г. змяшчалася 270 чалавек, асуджаных на смерць. 29 лістапада 1938 г. наркам унутраных спраў БССР А.А.Наседкін аддаў загад аб расстрэле ўсіх вязняў 4-га корпуса. Акты аб выкананні прыгавору было загадана аформіць ранейшай датай.

Наркам са сваім памочнікам Стаяноўскім яўна спышаліся, каб заместі крывавыя сляды. 17 лістапада 1938 г. ад імя ЦК ВКП(б) і СНК СССР на месцы была накіравана пастанова аб спыненні выканання прыгавораў да вышэйшай меры пакарання. 26 лістапада гэтая дырэктыва была прадубліравана загадам па Наркамату ўнутраных спраў. Вядома ж, ніхто з вязняў, у тым ліку і Б.Тарашкевіч, не ведалі аб тым, што ў іх быў шанц застацца ў жывых. Але гэты шанц не быў рэалізаваны.

"Прашу рэабілітаваць"

Б.Тарашкевіч пазнаёміўся з Нінай Аляксандраўнай Палянскай у Маскве. Інтэлектуальныя людзі творчых прафесій пакахалі адзін аднаго. У лістападзе 1935 г. яны ажаніліся. Н.А. Палянская была яго другой жонкай, ён у яе другім мужам. Нядоўга цягнулася іх сямейнае шчасце. Пасля арышту мужа яе арыштавалі 1 жніўня як жонку ворага народа. У НКУС СССР было прынята рашэнне аб высылцы Н.А.Палянскай у Башкірскую АССР. Але 20 красавіка 1938 г. яе вызвалілі. Калі яна апынулася на волі, то стала высьвятляць лёс Браніслава Тарашкевіча. Абівала парогі розных інстанцый НКУС. Пісьмова звярталася да наркома ўнутраных спраў СССР А.П.Берыі³¹⁴ і нават да першай асобы дзяржавы — І.В.Сталіна³¹⁵. Але безвынікова. Перад ёй паўставала халодная глухая сцяна сакрэтнасці. Чытаючы яе

³¹⁴ **Берыя Лаўрэнцій Паўлавіч** (1899-1953), савецкі, партыйны і дзяржаўны дзеяч. Маршал Савецкага Саюза (1945), Генеральны камісар дзяржаўнай бяспекі (1941), Герой Сацыялістычнай Працы (1943). У 1921-1938 гг. у органах дзяржаўнай бяспекі Закаўказзя. У 1938-1945 і ў сакавіку-чэрвені 1953 г. нарком унутраных спраў СССР. У 1934-1953 гг. член ЦК КПСС. У 1946-1953 гг. член Палітбюро ЦК КПСС. З 1937 г. дэпутат ВС СССР. Адзін з галоўных арганізатараў і кіраўнікоў палітычных рэпрэсій у СССР у 1930-1950-я гады. 26 чэрвеня 1953 г. арыштаваны, на ліпені 1953) Пленуме ЦК КПСС выведзены са складу ЦК КП СС і выключаны з партыі як вораг Камуністычнай партыі і савецкага народа. 23 снежня 1953 г. прыгавораны за "зраду" да расстрэлу і ў той жа дзень расстраяны. Рэабілітацыі не падлягае.

³¹⁵ **Сталін (Джугашвілі) Іосіф Вісарыёнавіч** (1879-1953), адзін з кіруючых дзеячаў КПСС, Савецкай дзяржавы, міжнароднага камуністычнага і рабочага руху. З кастрычніка 1917 г. нарком па справах нацыянальнасцей, н арком дзяржкантролю, РКІ. Член ЦК партыі з 1917 г., Палітбюро ЦК з 1919 г. З 1922 г. Генеральны сакратар ЦК КПСС. З 1941 г. Старшыня СНК (СМ) СССР і ДКА, нарком абароны, Вярхоўны галоўнакамандуючы. Дапусціў шэраг тэарэтычных і палітычных памылак, грубыя парушэнні законнаасці, адступленні ад норм партыйнага і дзяржаўнага жыцця. Культ Сталіна асуджаны КПСС.

звароты-просьбы сёння, здзіўляешся, як яе тады паўторна не арыштавалі і не адправілі далей ад Масквы?

У верасні 1955 г., калі сталі вядомы першыя ўрадавыя рашэнні аб рэабілітацыі незаконна рэпрэсіраваных, Ніна Аляксандраўна звярнулася ў Пракуратуру Саюза ССР. Прыводзім гэты дакумент, які адкрывае адноўленую справу Б.Тарашкевіча.

"Товарищ прокурор!

Прошу Вас пересмотреть материалы следствия Тарашкевича Бронислава Адамовича, арестованного 5 мая 1937 года.

У меня глубокое убеждение в его невинности. Человек этот был большой чистоты и беспредельно преданный делу рабочего класса. Белорус по национальности, он жил в панской Польше, вел там активную революционную работу и неоднократно подолгу сидел в тюрьмах.

В 1933-34 г. его посредством обмена выручили из польской тюрьмы, и [он] работал в Международном аграрном институте.

Я с 1944 года состою в зарегистрированном браке с другим человеком и люблю его, но фамилию я оставила прежнюю (Тарашкевич) в знак веры в своего бывшего мужа Бронислава Адамовича Тарашкевича.

И теперь считаю своим гражданским долгом писать Вам и просить Вас о пересмотре [дела Тарашкевича]. Сотрудник МГБ в устной беседе (после моего запроса в МВД [СССР] Москвы) сообщил, что местонахождение Тарашкевича Б.А. и его дальнейшая судьба неизвестны, кроме того, что он был осужден на 10 лет в 1938 году. Но в системе лагеря он мог по прошествии десяти лет получить дополнительный срок.

Н.Тарашкевич.

Ответ на моё ходатайство прошу сообщить по следующему адресу [указаны яе адрас у г. Ленінградзе].

6 сентября 1955 г."

Працэс рэабілітацыі Б.Тарашкевіча ішоў доўга і цяжка. Па драбніцах аднаўлялася следчая справа: былі накіраваны дзесяткі запытаў у розныя архівы СССР, атрыманы пісьмовыя сведчанні тых, хто асабіста яго ведаў, вывучаліся архіўна-следчыя справы асоб, паводле паказанняў якіх ён праходзіў.

І вось 26 студзеня 1957 г. Ваенная калегія Вярхоўнага суда СССР рэабілітавала Б.А.Тарашкевіча са стандартнай, але пэўнай фармулёўкай: "в связи с отсутствием состава преступления". Праз два тыдні 11 лютага 1957 г. пра гэта пад распіску было абвешчана Ніне Аляксандраўне. Але ёй не давалі спакою пакутлівыя пытанні — што

здарылася з Браніславам Адамавічам, калі і дзе, з якой прычыны закончыў свой жыццёвы шлях? "Мне гэта было б дорага ведаць", — пісала яна ў чарговым звароце ў КДБ СССР 12 лютага 1957 г. Жаночае сэрца адчувала, што ёй штосьці не дагаворваюць, хлусяць.

Вядома ж, супрацоўнікі КДБ хітравалі. Яны ведалі, і вельмі дакладна, аб тым, што здарылася з Б.Тарашкевічам, але сказаць не маглі. Да таго часу ва ўсе мясцовыя органы дзяржаўнай бяспекі пад грыфам "Зусім сакрэтна" з Масквы паступіла дырэктыва КДБ пры СМ СССР № 108-СС ад 24 жніўня 1955 г. Паводле ўскосных сведчаньняў сутнасць яе зводзілася да таго, што велізарную колькасць бязвінных ахвяр сталіншчыны ў 1937-1938 гг. неабходна было "расцягнуць" па іншых, больш позніх гадах, і гэтым самым "змякчыць" прычыны і акалічнасці смерці бязвінна забітых людзей і знізіць іх колькасць у гады піку рэпрэсій. Гэта не абмінула і справы Тарашкевіча.

Вось афіцыйны дакумент, які датаваў смерць Б.Тарашкевіча і які доўгі час уводзіў у зман і яго біёграфы, і Ніну Аляксандраўну.

"Совершенно секретно.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

23 февраля 1957 г.

гор. Минск

Ст. инспектор учетно-архивного отдела КГБ при СМ БССР, рассмотрев заявление гр-ки Тарашкевич Н.А. и архивно-наблюдательное дело № 31752 на Тарашкевича Б.А.,

Нашел:

В КГБ при СМ БССР поступило заявление гр-ки Тарашкевич Н.А., в котором она просит сообщить о судьбе мужа Тарашкевича Бронислава Адамовича.

Проверкой установлено, что Тарашкевич Б.А., 1892 года рождения, уроженец дер. Чернулишки³¹⁶ Виленской области, проживал в г. Москве, арестован в 1937 г. НКВД СССР и 5 января 1938 г. Комиссией НКВД и Прокуратуры СССР осужден к ВМН.

В отношении объявления родственникам о [его] смерти данных не имеется.

На основании изложенного и руководствуясь указанием КГБ при СМ СССР № 108-СС от 24 августа 1955 года

Полагал бы:

³¹⁶ Як вядома, Б.А. Тарашкевіч нарадзіўся ў в. Мацёлішкі Віленскай губ. У в. Чарнулішкі Віленскай губ. жыла яго бабуля з роду Чарняўскіх. — *Заўвага аўт.*

В бюро ЗАГСа Краснопресненского райисполкома города Москвы зарегистрировать смерть Тарашкевича Бронислава Адамовича 22 ноября 1941 года от порока сердца.

Через учетно-архивный отдел УКГБ при СМ СССР по Ленинградской области объявить заявительнице, что ее муж Тарашкевич Б.А. в 1938 году был осужден к 10 годам и, отбывая наказание, 22 ноября 1941 года умер от порока сердца. Смерть зарегистрирована в ЗАГСе Краснопресненского райисполкома города Москвы.

Настоящее заключение с заявлением и перепиской приобщить к архивно-следственному делу.

*Ст. инспектор учетно-архивного отдела КГБ
при СМ БССР (подпись).*

Отпечатано в 1 экз."

Адразу ж пайшлі дакументы ў ЗАГС Краснапрэсненскага райвыканкама Масквы з прапановай зарэгістраваць факт смерці Б.А.Тарашкевіча і пасведчанне аб смерці выслаць жонцы на названы адрас. 24 красавіка 1957 г. пад распіску аб гэтым было абвешчана Н.А.Тарашкевіч.

Дакладныя ж прычына і дата смерці выдатнага дзеяча беларускага нацыянальна-дэмакратычнага адраджэння афіцыйна былі названы толькі праз 20 гадоў у сувязі з запытам у КДБ пры СМ БССР Інстытута гісторыі партыі пры ЦК Кампартыі Літвы. Аднак і туды трапіла недакладнасць. Месцам расстрэлу памылкова была названа Масква.

Дзе ўсё ж знаходзіцца прах вялікага беларуса? Можа, і на гэтае пытанне калі-небудзь удасца дакладна адказаць.

Імем Браніслава Тарашкевіча названы вуліцы ў Маладзечна і Радашковічах, беларускі ліцэй у Бельску (Польшча). У Вільні і Радашковічах на дамах, дзе жыў Тарашкевіч, устаноўлены мемарыяльныя дошкі. Яго імя сярод іншых імён славурых беларускіх дзеячаў культуры і навукі высечана на летапісным камені, які знаходзіцца на тракце Мінск-Маладзечна каля вёскі Месата Маладзечанскага раёна.

Але вуліцы імя Браніслава Тарашкевіча пакуль няма ў Мінску — сталіцы Беларусі...

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

АДПУ — Аб'яднанае дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне
АН — Акадэмія навук
АССР — Аўтаномная Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка
БАН (БелАН) — Беларуская акадэмія навук
БВА — Беларуская ваенная акруга
БВК — Беларуская вайсковая камісія
БДУ — Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
Белдзяржвыдавецтва — Беларускае дзяржаўнае выдавецтва
Белнацкам — Беларускі нацыянальны камісарыят
БКА — Беларуская камуністычная арганізацыя
БНК — Беларускі нацыянальны камітэт
БНР — Беларуская Народная Рэспубліка
БНЦ — Беларускі нацыянальны цэнтр
БРА — Беларуская рэвалюцыйная арганізацыя
БСГ — Беларуская сацыялістычная грамада
БСДП — Беларуская сацыял-дэмакратычная партыя
БСДРП — Беларуская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя
БСРГ — Беларуская сялянска-работніцкая грамада
БССР — Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка
БЦР — Беларуская цэнтральная рада
Варкутапячлаг — Варкуцінска-пячорскі папраўча-працоўны лагер
ВК — Ваенная калегія
ВККІ — Выканаўчы камітэт Камуністычнага інтэрнацыянала
ВКП(б) — Усесаюзная Камуністычная партыя (бальшавікоў)
ВМП — вышэйшая мера пакарання
ВНУ — вышэйшая навучальная ўстанова
ВРК — ваенна-рэвалюцыйны камітэт
ВС — Вярхоўны суд
ВС БССР — Вярхоўны Савет БССР
ВСНГ — Вышэйшы савет народнай гаспадаркі
ВС СССР — Вярхоўны Савет СССР
ВТ — Ваенны трыбунал
ВЦВК — Усесаюзны Цэнтральны Выканаўчы Камітэт
ВЧК — Усерасійская надзвычайная камісія
ГУЛАГ — Галоўнае ўпраўленне лагераў
Дальлаг — Далёкаўсходні папраўча-працоўны лагер
ДКА — Дзяржаўны камітэт абароны
ДПУ — Дзяржаўнае палітычнае ўпраўленне
ЗША — Злучаныя Штаты Амерыкі
ІБК — Інстытут беларускай культуры

КАДПУ СССР — калегія Аб'яднанага дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення СССР

КДБ пры СМ БССР — Камітэт дзяржаўнай бяспекі пры Савеце Міністраў БССР

КДБ пры СМ СССР — Камітэт дзяржаўнай бяспекі пры Савеце Міністраў СССР

КК — Кантрольная камісія

КП(б)Б — Камуністычная партыя (бальшавікоў) Беларусі

КПЗБ — Камуністычная партыя Заходняй Беларусі

КПП — Камуністычная партыя Польшчы

КРА — контррэвалюцыйная арганізацыя

КРПП — Камуністычная рабочая партыя Польшчы

КСМЗБ — Камуністычны саюз моладзі Заходняй Беларусі

КУНМЗ — Камуністычны ўніверсітэт нацыянальных меншасцей Захаду імя Ю.Мархлеўскага

Літбел — Літоўска-Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка

МДБ — Міністэрства дзяржаўнай бяспекі

МЗС — Міністэрства замежных спраў

МОПР — Міжнародная арганізацыя дапамогі рэвалюцыянерам

МУС — Міністэрства ўнутраных спраў

Наркамзем — Народны камісарыят земляробства

Наркамфін — Народны камісарыят фінансаў

НКДБ — Народны камісарыят дзяржаўнай бяспекі

НКУС — Народны камісарыят унутраных спраў

НПХ — Незалежная партыя хлопска

ПАВ — Польская арганізацыя вайскова

Паўночусходлаг — Паўночна-ўсходні папраўча-працоўны лагер

ПБ — Палітычнае бюро (Палітбюро)

ППЛ — папраўча-працоўны лагер

ППС — Польская сацыялістычная партыя

ППС-лявіца — Польская сацыялістычная партыя-лявіца

РБ — Рэспубліка Беларусь

РВС — Рэвалюцыйна-ваенны савет

РКІ — Рабоча-сялянская інспекцыя

РКП(б) — Расійская камуністычная партыя (бальшавікоў)

РСДРП(б) — Расійская сацыял-дэмакратычная рабочая партыя (бальшавікоў)

РСФСР — Расійская Савецкая Федэратыўная Сацыялістычная Рэспубліка

СВБ — Саюз вызвалення Беларусі

СДКПіЛ — Сацыял-дэмакратыя Каралеўства Польскага і Літвы

Сельсаюз — Беларускі сялянскі саюз

Сіблаг — Сібірскі папраўча-працоўны лагер
СНК — Савет Народных Камісараў
Совполторг — Савецка-польскае гандлёвае таварыства
СССР — Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік
Тайшэтлаг — Тайшэцкі папраўча-працоўны лагер
ТВШ — Таварыства беларускай школы
УДБ — Упраўленне дзяржаўнай бяспекі
УНКУС — Упраўленне Народнага камісарыята ўнутраных спраў
Усольлаг — Усольскі папраўча-працоўны лагер
УССР — Украінская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка
Ухтпячлаг — Ухта-пячорскі папраўча-працоўны лагер
ФРГ — Федэратыўная Рэспубліка Германіі
ЦБ — Цэнтральнае Бюро
ЦБВР — Цэнтральная беларуская вайсковая рада
ЦВК — Цэнтральны Выканаўчы Камітэт
ЦК — Цэнтральны камітэт
ЦРК — Цэнтральны рабочы камітэт
ЦС — Цэнтральны савет

ІМЯННЫ ПАКАЗАЛЬНІК

Абрамовіч В.

Абухоўскі

Авечка М.С.

Агамемнан

Адам, *гл.* Славінскі А.С.

Адамовіч А.

Акінчыц Ф.І.

Акуліч К.

Александровіч-Гломба М.І.

Альтберг Л.

Аляксук П.П.

Аляхновіч Ф.К.

Андрэкус К.А.

Аранштам Л.Н.

Артур, *гл.* Аранштам Л.Н.

Арцішэўскі М.

Арэхва М.С.

Асмалоўскі 43

Асмалоўскі Е.

Астроўскі Р.К.

Аўсянік А.

Ахіл

Ашкеназі

Вабіч

Вабровіч Я.С.

Вабыньскі

Вагдановіч В.В.

Вагдановіч Г.В.

Вагдановіч М.

Вагданскі Я.

Вагінскі К.

Вагінскі С.

Вагушэвіч Ф.К.

Бадунэн дэ Куртэнэ І.А.

Базарэвіч М.

Балін С.

Баліцкі А.І.

Бандароўскі Ю., *гл.* Кадэн-

Бандароўскі Ю.

Баран С.І.

Бартэль К.

Бах

Бенеш К.

Беніслаўскі М.А.

Бергман А.

Бергман С.

Берман Б.Д.

Берыя А.П.

Бесядоўскі

Біндзюк П.

Біржышка М.

Бітнер В.

Блінчыкаў М.А.

Бокач П.

Бон А.

Браўковіч Ф.А.

Брацін

Бржазоўскі

Брыль Я.

Будзінскі С.Я.

Будзька Э.А.

Бузук П.

Булак-Балаховіч С.Н.

Булгак

Бурачок, *гл.* Багушэвіч Ф.К.

Бурсевіч М.Т.

Бядрыцкі Я.

Бялевіч Я.Я.

Вазніцкі

Вазнясенскі А.

Вакар Я.

Валахановіч А.І.

Валошын П.П.

Вальнец Ф.І.

Вансовіч-Дунін В.

Варонка Я.Я.

Варскі А.Е.

Васілевіч І.А.

Васілеўская В.

Ваявудскі С.

Верамей-Пабядзінскі М.С.

Вімбар К.

Віславух І.Б.

Вітаўт

Войкаў П.А.

Вольскі С.

Вольф М.

Вольф Р.Д.

Вьшынскі А.Я.
Вьшынскі В.
Вяршынін М.

Гай Г.
Галавач Ф. Ю.
Галавінскі А.К.
Галецкі Т., *гл.* Струг А.
Галомбек Ю.
Галоўка Т.
Гальдштэйн С.
Гамер
Гапановіч
Гартны Ц., *гл.* Жыдуновіч З.Ф.
Гарун А. *гл.* Прушынскі А.
Гарэцкі М.І.
Гаўрылік Я.Е.
Гедымін
Гектар
Гельжынскі В.
Гепштэйн А.М.
Гільфердзінг Р.
Глагоўская Г.
Глівіц І.
Глівіц Т.
Гнедзіч М.І.
Горкі М.
Грабскі С.
Грабя, *гл.* Ціхоўскі К.
Гростэрн С.
Грыб Т.Т.
Грэцкі І.М.
Гульвін
Гурло А.К.
Гурын М.І.
Гурыновіч А.
Гусарскі Ю.

Даль У.І.
Дароўскі Л.
Даўнаровіч М.
Даўнаровіч С.
Даўнаровічы
Дварчанін І.С.
Дзенгоф-Чарноцкі
Дзянікін А.І.
Дзяржынскі Ф.Э.

Домбаль Т.Ф.
Домбскі Я.
Дубіцкая
Дубоўка У.
Дубяйкоўскі Л.І.
Дудар А.
Дурач Т.
Душ-Душэўскі К.С.
Дыла В.Л.

Езавітаў К.
Елена, *гл.* Вольф Р.Д.
Ермаловіч М.

Жалігоўскі Л.
Жарэс Ж.
Жаўрыд П.Я.
Жыдуновіч З.Ф.

Зандэр Н.
Зарэмба
Захарка В.І.
Заштаўт А.
Заяц Л.І.
Здановіч
Змітровіч
Зябіцкі Ю.
Зялот
Зянюк

Іваноўскі
Іваноўскі В.Л.
Іваніцкі
Ігнатоўскі М.
Ігнатоўскі У.М.
Ільчонак П.В.
Іофэ А.А.

Кавецкі Г.
Каганец К.
Кадэн-Бандароўскі Ю.
Кайцюк
Каланкоўскі Л.
Калараў В.П.
Калінін М.І.
Каліноўскі К.
Каліноўскі У.С.

Кандратовіч К.А.
 Кант І.
 Канчэўскі А.У.
 Канчэўскі І.У.
 Канчэўскія
 Капуцкі А.
 Карабач А.Я.
 Карскі Я.Ф.
 Касмоўская
 Каспяровіч М.І.
 Каспяровіч Я.
 Касцялкоўскі М.
 Кауцкі К.
 Кахановіч М.С.
 Качароўскі, *гл.* Славінскі А.С.
 Квапінскі
 Кірцікліс С.
 Клетц
 Клінцэвіч С.А.
 Клот М.
 Кноль Р.
 Кнорын В.Г.
 Колас Якуб
 Коўш
 Краскоўскі І.І.
 Крачэўскі П.А.
 Кржывіцкі Л.
 Кржыжанкоўскі Б.
 Крук
 Крулікоўскі С.
 Крыловіч У.
 Крыніцкі А.
 Крэйцарава М.
 Кубіцкі Я.
 Кудзелька-Чарот М. *гл.* Чарот М.
 Кулагін А.М.
 Купала Янка
 Кучынскі А.С.
 Кушаль Ф.
 Кушнеў

Лабко
 Лагіновіч І.К.
 Ладноў Я.М.
 Ланцуцкі С.
 Ластоўскі В.Ю.
 Ленін У.І.

Ленскі Ю.
 Лецка Я.Р.
 Лёсік Я.Ю.
 Ліс А.С.
 Лукасевіч Ю.
 Лунеўскі В.
 Луцкевіч А.І.
 Луцкевіч І.І.
 Луцэвіч І.Д., *гл.* Купала Янка
 Лучынскі В.
 Лышчык Я.
 Людкевіч С.
 Лябецкі Ф.І. **74**
 Лядніцкі А.
 Ляшчынскі, *гл.* Ленскі Ю.

Маёрава М.
 Мазуркевіч Я.
 Макавіцкі Д.
 Макоўскі В.
 Малецкі Б.
 Маліноўскі М.
 Маліржава Г.
 Маразоўскі, *гл.* Гурын М.І.
 Маркс К.
 Марцінчык М.М.
 Мацей Бурачок, *гл.* Багушэвіч Ф.К.
 Мацеша
 Маякоўскі У.
 Мейштовіч А.
 Менелай
 Мертэнс С.
 Мікалай Мікалаевіч
 Мілер С.Т.
 Мінаеў
 Міхнюк У.М.
 Міцкевіч А.
 Міцкевіч К.М., *гл.* Колас Якуб
 Міцкявічус-Капсукас В.С.
 Мотэль, *гл.* Блінчыкаў М.А.
 Муха Ю.
 Мядзёлка П.
 Мяснікоў А.Ф.
 Мятла П.

Навіцкая А.М.
 Нагродскі З.

Назарук
Назарэўскі А.В.
Нарутовіч Г.
Наседкін А.А.
Недзялкоўскі М.
Недды З.
Некрашэвіч С.М.
Нікольскі М.М.

Олінч

Павел, *гл.* Лагіновіч І.К.
Палянская Н.А., *гл.* Тарашкевіч
Н.А.
Панікоўскі М.
Патапчук Я.
Пашковіч М. 4
Петрыкаў П.Ц.
Пецька, *гл.* Арэхва М.С.
Пігулеўскі У.В.
Пілсудскі Ю.
Пілсудскі Я.
Пятуховіч М.
Пракулевіч У.
Пржылускі
Прушынскі А.
Прыстар А.
Прышчэпаў З.Ф.
Пуйманава М.
Пучкар-Хмялеўскі А.І.
Пушча Я.
Пясецкі, *гл.* Зандэр Н.

Рагуля В.Ц.
Радзівіловіч Р.
Рак-Міхайлоўскі
Растаргуеў П.
Рачкевіч У.
Рваль Г.
Роберт, *гл.* Розеншайн А.М.
Родзевіч А.
Розеншайн А.М.
Розкін
Рубінштэйн
Рудзінскі Я.
Русецкі Э.С.
Рэйснер І.М.

Рэнадэль П.
Рэшатаў

Сабалеўскі Ю.А.
Самойла У.І.
Саўчанка І.І.
Сахацкі, *гл.* Чашэйка-Сахацкі
Ю.В.

Свярдлоў Я.М.
Свяхоўскі М.
Серада І.М.
Серьшаў В.М.
Сікорскі В.
Скарына Ф.
Скірмунт Р.А.
Складкоўскі С.
Сконпскі Ф.
Скрыпа Ю.
Скульскі, *гл.* Мертэнс С.
Славацкі
Славек В.
Славінскі А.С.
Смоліч А.А.
Смяроўскі Э.
Сокал-Кутылоўскі А.
Спіс
Сталін І.В.
Станевіч В.
Станкевіч А.В.
Станкевіч Я.В.
Станюлевіч
Стах
Стацкевіч Ф.
Стаяноўскі
Стпічынскі В.
Струг А.
Студніцкі В.
Стэмпоўскі С.
Стэфан, *гл.* Мертэнс С.
Сулкоўскі
Сямён, *гл.* Бабровіч Я.С.
Сяргеева Г.Г.

Тадзьяк, *гл.* Гальдштэйн С.
Такажэўскі-Карашэвіч М.
Тарашкевіч Н.А.
Тарноўскі А.

Томаш
Трамповіч П.В.
Трацяк І.Я.
Троцкі А.Д.
Трэпка-Неканда А.С.
Тутут С.
Турунак Ю.
Турскі І. Зб,
Турэцкі А.Я.
Тэктоўскі С.

Уладзіслаў ІІ
Уласаў А.М.
Улашчык М.М.
Ульянаў А.Ф.
Урублеўскі Т.

Фідзяркевіч А.
Фіхна

Хамінскі А.
Хамінскія
Харэвіч А.Г.
Хас А.
Хлябцэвіч Я.І.
Ходзька В.

Цвікевіч А.І.
Ціхоўскі К.

Цэйтлін
Цярэшчанка К.Ю.

Чарот М.
Чарвякоў А.Р.
Чарняўскія
Чашэйка-Сахацкі Ю.В.

Шабан І.С.
Шаптыцкі С.
Шахматаў А.А.
Шлёмка, гл. Мілер С.Т.
Шліман Г.
Шнаркевіч І.К.
Шопа
Шушкевіч С.
Шынгароў І.П.
Шырма Р.Р.

Энгель С.
Эпімах-Шыпіла Б.І.
Эфескі З.

Ягайла
Яжоў М.І.
Якубецкі А.
Ярэміч Ф.М.

ГЕАГРАФІЧНЫ ПАКАЗАЛЬНІК

Адэса, г.
Акінчыцы, в. Мінскага пав.
Англія
Аргенціна
Арсяняты, в. Ашмянскага пав.
Архангельская вобл.
Арцёмаўск, г. Хабараўскага краю
Аса, г. Пермскай вобл.
Аўстра-Венгрыя
Ацукевічы, в. Навагрудскага пав.
Ашмянскі павет
Ашмяны, г.

Бабруйск, г.
Балгарыя
Балівія
Балтыя
Баранавічы, г., чыг. станцыя
Баруны, в. Ашмянскага пав.
Бацэвічы, в. Бабруйскага пав.
Башкірская АССР
Беламорска-Балтыйскі канал
Беларусь (БССР, Рэспубліка Беларусь)
Беласток, г.
Бельгія
Бельск
Беразіно, г.
Берлін, г.
Блізкі Усход
Браслаўскі павет
Браціслава (Славакія)
Брэст (Брэст-Літоўск), г.
Будвечай, в. Вілкавішскага пав.
Будслаў, в. Вілейскага пав.
Бухарэст, г.
Бязданы, в., чыг. ст. на лініі Вільня—Даўтаўпілс

Варкута, г.
Варшава, г.
Ваўкавыск, г.
Вашынгтон, г.
Вена, г.
Венгрыя
Версаль, г.

Відзы, мяст. Дзісенскага пав.
Вілейка, г.
Віленска-Трокскі пав.
Віленская губ.
Віленскі край
Вільня (Вільнюс), г.
Вітажніца, в. Ваўкавыскага пав.
Віцебск, г.
Віцебская губ.
Віцькі, в. Гродзенскага пав.
Вязьма, г.
Вялікае княства Літоўскае
Вялікія Крумовічы, в. Ганцавіцкага раёна
Вялікія Лукі, в. Навагрудскага пав.
Вятка, г.

Гаага, г.
Гаркавічы, в. Сакоўскага пав.
Гданьск, г.
Германія
Глыбокае, мяст. Дзісенскага пав.
Гомель, г.
Горкі, г.
Гродзенская губ.
Гродна, г.

Дабрасельцы, в. Ваўкавыскага пав.
Далёкі Усход
Данцыг, г.
Даўгаўпілс, г.
Даўгінава, мяст. Вілейскага пав.
Дзвінск, г.
Дзятлава, мяст. Навагрудскага пав.
Дзятлаўскі раён
Дрыса, г.
Дубейкава, в. Мсціслаўскага пав.
Дубічы, мяст. Бельскага пав.
Дукарка, в. Ігуменскага пав.
Дуляўцы, в. Ваўкавыскага пав.

Екацярынбург, г.
Еўропа

Жданы, в. Мінскага пав.
Жыровічы, мяст. Слонімскага пав.
Жэнева, г.

Забор'е, в. Ашмянскага пав.
Закапанэ, г.
Залессе, маёнт. Полацкага пав.
Замосцішча, в. Рослаўскага пав.
Заполле, фальв. Слуцкага пав.
Заўшыцы, в. Слуцкага пав.
Заходняя Беларусь
Заходняя Сібір
Заходняя Украіна
Зулава, маёнт. Свянцянскага пав.
ЗША

Ілукштайскі павет (Латвія)

Інфлянты
Іркуцк, г.
Іркуцкая губ.
Іспанія
Італія
Ішым, г.

Кабылле, в. Вілейскага пав.
Кавалі, фальв. Вілейскага пав.
Кавальцы, в. Віленскай губ.
Казахстан
Калеснікі, засценак Дзісенскага пав.
Калодніца, в. Аршанскага пав.
Калодчына, в. Вілейскага пав.
Камышын, г. Саратаўскай вобл.
Капыль, мяст.
Карыстынопаль, фальв.
Кіеў, г.
Кіраў, г.
Клайпеда, *гл.* Мемель
Клецк, г.
Кньшын, мяст. Гродзенскай губ.
Кобрыншчына
Коласава, чыг. ст. на лініі Мінск—Баранавічы
Комі АССР
Косава, г.
Коўна (Каўнас), г.
Крайняя Поўнач
Кракаў, г.
Краслава, г. (Латвія)
Кругловічы, мяст.
Кубельнікі, в. Гродзенскай губ.
Куйбьшаў, г.
Кунгур, г. Пермскай вобл.

Кухцінцы, в. Дзісенскага пав.

Латвія

Лаша, в. Гродзенскага пав.

Ленінград, г.

Ліда, г.

Лідскі павет

Літва

Ліфланд

Лодзь, г.

Лондан, г.

Львоў, г.

Люцынскі пав.

Лябёдка, фальв. Лідскага пав.

Магадан, г.

Магілёў, г.

Магілёўская губ.

Максімаўка, в. Вілейскага пав.

Маладзечна, г.

Малая Азія

Малая Багацькаўка, в. Мсціслаўскага пав.

Марыінск, г. Навасібірская вобл.

Масква, г.

Мацюлішкі, в. Віленскага пав.

Мейшты, маэнт. Дзісенскага пав.

Мемель, г.

Менск, гл. Мінск

Месата, в., чыг. прыпынак на лініі Мінск—Маладзечна

Мікалаева, в. Дрысенскага пав.

Мікалаеўшчына, в. Мінскага пав.

Мінск, г.

Мінская губ.

Мядзельскі раён

Мядынь, г. Калужскай губ.

Навагрудак, г.

Налібокi, в. Навагрудскага пав.

Нараўка, в. Гайнаўскага пав.

Негарэлае, чыг. ст. на лініі Мінск—Баранавічы

Нежын, г.

Новы Двор, в. Мінскага раёна

Ноўгарад, г.

Нью-Йорк, г.

Нясвіж, г.

Омск, г.

Омская вобл.

Орша, г.

Падоля,

Паляны, в. Свянцянскага пав.

Панінка, мяст. Вальнскай губ.

Парагвай

Параф'янава, в. Віленскага пав.

Парыж, г.

Паўладарская вобл.

Перм, г.

Петрашы, в.

Петраград (Пецяярбург), г.

П'емонт, г.

Пінск, г.

Плоцк, г. (Польшча)

Погіры, в. Дзятлаўскага раёна Гродзенскай вобл.

Познань, г.

Польшча

Прага, г.

Пружанскі павет

Пружаны, мяст.

Прусія

Рагачоўскі пав.

Радашковічы, мяст.

Радзімін, г.

Расія (Савецкая Расія)

Румынія

Русцягі, в. Браслаўскай вол. Ковенскай губ.

Рыга, г.

Рым, г.

Рэжыцкі павет

Савічы, в. Слонімскага пав.

Саколка, г. Беластоцкага ваяв.

Салаўкі (Салавецкія астравы),

Самара, г.

Саратаў, г.

Свіраны, фальв. Ашмянскага пав.

Свіслач, г.

Свянцянскі павет

Свянцяны, г.

Сібір

Сіняўка, в. Слуцкага пав.

Слабадскі, г. Кіраўскай вобл.

Слабодка, в. Аршанскага пав.

Слуцк, г.
Сляпянка, в. каля Мінска
Смаленск, г.
Смаленская губ.
Сопат, г.
Сохі, маэнт. Кобрынскага пав.
СССР
Стара-Бярозава, в. Арлянскай гміны Бельскага пав.
Стоўбцы, г.
Сувалкаўская губ.
Сухмяні, в. Гродзенскага пав.
Сярэдняя Літва

Такары, в. Брэст-Літоўскага пав.
Тамбоў, г.
Тарту, г.
Тракай (Трокі), г.
Турын, г.

Украіна
Украінская Народная Рэспубліка
Урал
Уральск, г.
Уругвай
Уфа, г.

Феадосія, г.
Фінляндыя
Францыя
ФРГ

Жеўгпопне, г. (ЗША)
Холмская губ.

Цвер, г.
Ціелі, хут. Цэсіскага пав. (Латвія)

Чамяры, в. Слонімскага пав.
Чарнулішкі, в. Віленскага пав.
Чорнае мора
Чькага, г.
Чэрвень, г.
Чэхаславакія
Чэхія

Шаўлі, г. Ковенскай губ. (цяпер г. Шаўляй у Літве)

Шаўчэнка, в. Тайшэцкага раёна

Эстонія

Японія

Яраслаўль, г.

Ярэмічы, в. Стаўбцоўскага пав.